

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ

**PERSONALIA:
ПУБЛІЦИСТИКА 1899 – 1917 РОКІВ**

Том 2

2018

УДК 94(477)(092)
ББК ТЗ(4 Укр)5-8
Є 924

Проект здійснено за підтримки гранту Канадського інституту українських студій Альбертського університету, 2012-2014 рр. (з Вічного фонду ім. Михайла і Дарії Ковальських)

Рекомендовано до друку Вченою радою Навчально-наукового інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка (Протокол № 11 від 27 травня 2016 р.)

Рецензенти:

Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, завідувач відділу джерелознавства нової історії України Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України

Демченко Тамара Павлівна – кандидат історичних наук, доцент, Заслужений працівник народної освіти України, Чернігівський національний педагогічний університет імені Т. Г. Шевченка

Єфремов Сергій. Personalia: Публіцистика 1899 – 1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Том 2 / Упорядник С. Г. Іваницька. – Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2018. – 488 с.

ISBN 978-966-916-496-4

У виданні представлені різножанрові публіцистичні тексти, що належать перу видатного українського літературознавця, літературного критика, фундатора національної журналістики, академіка ВУАН Сергія Олександровича Єфремова (1876–1939). Упорядницею зібрані матеріали з пресових видань (газета «Рада», «Літературно-науковий вістник», «Основа», «Світло», «Київская старина», «Украинская жизнь», «Київское слово», «Київская мысль», «Русское богатство», «Голос минувшого», «Календар на рік звичайний 1917» та ін.) та окремих брошур, що присвячені діячам культурного та громадського життя «довгого дев'ятнадцятого століття», таким, як О. М. Лазаревський, П. О. Лашкарев, Ф. Г. Лебединцев, В. М. Леонтович, В. В. Лесевич, Л. П. Ліницька, М. П. Левицький, М. В. Лисенко, В. У. Лозинський, Л. С. Мартович, Г. О. Мачтет, І. М. Миклашевський, М. К. Михайловський, К. П. Михальчук, І. С. Нечуй-Левицький, С. Д. Ніс, П. І. Ніщинський, В. П. Обнінський, Сотер Оргинський, М. І. Павлик, К. Ф. Паньківський, М. І. Петров, Д. П. Пильчиков, О. О. Потебня, І. М. Полторацький, Т. Р. Рильський, О. О. Русов, П. К. Саксаганський, М. Є. Салтиков-Щедрін, А. П. Свидницький, М. Т. Симонов, І. І. Срезневський, Л. М. Толстой, Леся Українка, О. Ю. Федькович, І. Я. Франко, М. С. Шашкевич, Т. Г. Шевченко, Г. П. Шерстюк, Я. М. Шульгин, О. В. Юркевич, П. Ф. Якубович, а також деяким іншим постатям (усього 68 осіб). Тексти друкуються мовою оригіналу. Видання призначене для науковців, викладачів, студентів, усіх, хто цікавиться минулим у різноманітності персонального виміру.

© Іваницька Світлана, упорядкування, текстологія,
ISBN 978-966-916-496-4 примітки, коментарі, післямова, іменний покажчик, 2018

До 140-річчя з дня народження Сергія Єфремова

Сергій Єфремов

PERSONALIA:

ПУБЛІЦИСТИКА 1899 – 1917 РОКІВ

«Значущі Інші»:

**статті, посвяти, силуетки, некрологи,
рецензії, полеміка**

Упорядник – Світлана Іваницька

**Підготовка текстів, примітки, коментарі,
післямова, іменний покажчик –
Світлана Іваницька**

Літературний редактор - Тарас Єрмашов

«Це перші струмочки того дужого потоку, яким рине тепер український рух, це перводжерела нашої новітньої свідомості національної. І власне тим вони й великі, що перші. Безмірна любов їх до рідного народу та здоровий інстинкт вивели їх на ту стежку національної свідомості, якої тоді зовсім не знали ще у нас; та разом і їм самим забезпечили невмирущу славу і справді «вічну пам'ять» на прийдущі часи. Буде, може, час, коли літературні їх твори зістаріються, але найкращий їхній твір, отой почин національного руху, не перестаріється ніколи. Ці люде творили історію, а своїх творців історія не забуває...»

Сергій Єфремов

«... люде помирають - ідеї вічні. Люде сходять у могилу - лишаються діла їхні, лишаються ті твори, що ними великі люде й з могили кличуть нас до нового, кращого життя, до боротьби за добро рідного краю, за щастя людськості... в тісніше збиймося коло, в компактніший гурт і далі ходімо туди, куди вели нас великі наші небіжчики»

Сергій Єфремов

ЗМІСТ

«ЗНАЧУЩІ ІНШІ» СЕРГІЯ ЄФРЕМОВА:	
ТЕКСТИ ТА КОМЕНТАРІ	12
ОЛЕКСАНДР ЛАЗАРЕВСЬКИЙ	13
Олександр Лазаревський	13
ПЕТРО ЛАШКАРЬОВ	15
П. О. Лашкарев. Некролог	15
ФЕОФАН (ТЕОФАН) ЛЕБЕДИНЦЕВ	17
Темна сторінка минулого	17
ВОЛОДИМИР ЛЕОНТОВИЧ	23
[Рецензія]: Леонтович В. Старе й нове. Оповідання. Київ, 1914	23
ВОЛОДИМИР ЛЕСЕВИЧ	26
Памяти Вл. В. Лесевича. Некролог	26
ЛІДІЯ ЛЕСЕВИЧ	34
Лідія Лесевичова [Некролог]	34
МОДЕСТ ЛЕВИЦЬКИЙ	35
Оборонець сіроми	35
ЛЮБОВ ЛІНИЦЬКА	39
На почесній постаті. До 25-літнього ювілею Л. П. Ліницької	39
МИКОЛА ЛИСЕНКО	41
Ювілей Миколи Лисенка	42
Торжество украинской песни	42
Над новою труною [На смерть М. Лисенка]	51
Натхнений співець [М. Лисенко]	52
Інтимна сила [М. Лисенко]	53
День великої туги [Похорон М. Лисенка]	57
Пам'яті М. В. Лисенка. Перші роковини	58
[Рецензія]: Г. Коваленко-Коломацький (Гр. Сьогобочний). - Спогади про Миколу Віталієвича Лисенка	59
ВОЛОДИМИР ЛОЗИНСЬКИЙ	60
Пам'яті товариша [На смерть В. Лозинського]	60
МИХАЙЛО ЛОМОНОСОВ	62
Ломоносов і українство	62

	ІВАН ЛУЧИЦЬКИЙ	67
Літературні ювілеї		67
	ЛЕОНІД МАЙКОВ	68
Леонід Майков		68
	ЛЕСЬ МАРТОВИЧ (ОЛЕКСА СЕМЕНОВИЧ МАРТОВИЧ)	70
Лесь Мартович (некролог)		70
	ГРИГОРІЙ МАЧТЕТ	72
Пам'яти Гр. Мачтета		72
	МИКОЛА МИХАЙЛОВСЬКИЙ	74
Пам'яти Мик. К. Михайловського. На 10-ті роковини його смерті ..		74
	КОСТЬ МИХАЛЬЧУК	80
Під тяжким хрестом (Пам'яти К. П. Михальчука)		80
Бесприходный ученый (Памяти К. П. Михальчука)		82
	ІВАН МИКЛАШЕВСЬКИЙ (МІКЛАШЕВСЬКИЙ)	85
Іван Миклашевський		85
	ФРЕДЕРИК (ФРИДЕРИК) МІСТРАЛЬ	86
Фридерик Містраль. Посмертна згадка		86
	МИКОЛА НАУМОВ	90
Микола Наумов		90
	ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ	91
Нова повість Ів. Левицького		92
Бытописатель пореформенной Украины (К 35-летнему юбилею литературной деятельности И. С. Нечуя-Левицкого)		92
[Рецензія]: Іван Нечуй-Левицький. Криве дзеркало української мови		103
	СТЕПАН НІС	106
Жертви нашого лихоліття. М.Т. Симонов і С.Д. Ніс		106
	ПЕТРО НІЩИНСЬКИЙ	119
Життєпис П. І. Ніщинського		119
Стаття про Ніщинського		120
Петро Ніщинський. 1832-1896		120
	ВІКТОР ОБНІНСЬКИЙ	122
Против течения (Памяти В. П. Обнинского)		123
	АЙРА-ФРЕДЕРІК ОЛДРІДЖ	133
Могила Ольдріджа		133

СОТЕР ОРТИНСЬКИЙ	134
Єпископ Сотер Ортинський (некролог)	134
МИХАЙЛО ПАВЛИК	136
Михаїл Павлик	137
КОСТЬ ПАНЬКІВСЬКИЙ	149
Кость Паньківський. Некролог	149
ЕДУАРД ПЕТРІ	152
Е. Ю. Петрі. Некролог	152
МИКОЛА ПЕТРОВ	153
Ювілей проф. Петрова	153
На заре возродження.[Рецензія]: Проф. Н. И Петров. Очерки из истории украинской литературы XVII и XVIII веков. Киев, 1911 ...	154
ДМИТРО ПИЛЬЧИКОВ (ПИЛЬЧИКІВ)	160
До біографії Дмитра Пильчикова	161
ОЛЕКСАНДР ПОТЕБНЯ	164
Десяті роковини смерті Ол. Потебні	164
З нашого життя [Пам'яті О. Потебні]	165
ІВАН ПОЛТОРАЦЬКИЙ	171
Ясній пам'яті Івана М. Полторацького	172
Дорогою свідомості. Пам'яті І. М. Полторацького	173
ОЛЕКСАНДР ПУШКІН	175
К пушкинському торжеству. Произведения А. С. Пушкина в переводе на украинский язык	176
Пушкін і Україна [Замітка]	177
Пушкін і українство	179
Пушкін українською мовою. Бібліографічна замітка	181
МИТРОФАН РЕМЕЗОВ	183
Митрофан Ремезов	183
КОНДРАТІЙ РИЛЄЄВ	184
[Рецензія]: В. И. Маслов. Литературная деятельность К. Ф. Рылеева. Киев, 1912	184
ТАДЕЙ РИЛЬСЬКИЙ	187
Людина, з якої нічого не вийшло. Пам'яті Тадея Рильського	188
На певній дорозі. Пам'яті Т. Р. Рильського	192
СТЕПАН РУДАНСЬКИЙ	196
Самотня могила [могила Руданського в Ялті]	196

ОЛЕКСАНДР РУСОВ	199
De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. - Пам'яті К. Паньківського. - В. Лесевич	200
ПАНАС САКСАГАНСЬКИЙ (ТОБІЛЕВИЧ)	210
А. К. Тобилевич (Саксаганський)	210
Український театр	216
Премії за українські п'єси	216
МИХАЙЛО САЛТИКОВ-ЩЕДРІН	217
В боротьбі з лихоліттям. Пам'яті М. Салтикова-Щедріна. 28.IV.1889	217
АНАТОЛЬ СВИДНИЦЬКИЙ (ПЕТРИЧЕНКО)	223
Пропаща сила. До 40-ліття смерті А. Свидницького	223
ВАСИЛЬ СЕНИК-ПЕТРОВИЧ	229
Сеник-Петрович. Некролог	229
ОЛЕКСАНДР СКАБИЧЕВСЬКИЙ	230
Ол. Скабичевський. Посмертна згадка	230
ЛУКА СКОЧКОВСЬКИЙ	232
Сильному духом. Ясній пам'яті Луки Скочковського	233
МАТВІЙ СИМОНОВ	237
Некрольоги М. Симонова	237
Жертви нашого лихоліття. М.Т. Симонов і С.Д. Ніс	106
ВОЛОДИМИР СОЛОВЙОВ	238
Некрологи	238
ІЗМАІЛ СРЕЗНЕВСЬКИЙ	240
[Рецензія]: Памяти Измаила Ивановича Срезневского. Книга 1. Петроград, 1916	240
МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ	243
Літературний процес і суд проф. Флоринського над... самим собою	243
ОЛЕКСІЙ СТОРОЖЕНКО	245
25-ті роковини смерті Стороженка	245
ВАСИЛЬ ТАРНОВСЬКИЙ	246
Музей В. В Тарновського	246
ЛЕВ ТОЛСТОЙ	247
Як розходяться твори Толстого	247
Апостол правди і любови [На смерть Л. Толстого]	247
Заповіт Толстого	249

Українські переклади творів Толстого	249
ЛЕСЯ УКРАЇНКА (ЛАРИСА КОСАЧ-КВІТКА)	251
Леся Українка. Нова втрата	251
Леся Українка. Посмертна згадка	252
Л. П. Косач-Квітка (Некролог)	254
Памяти Леси Українки	255
ОСИП ФЕДЬКОВИЧ	257
[Рецензія]: Незужитий капітал [О. Маковей. Життєпис О. Ю. Федьковича. Львів, 1911; Писання О. Ю. Федьковича, т. IV. Львів, 1910]	258
КОСТЯНТИН ФЕОФІЛАКТОВ	263
Константин Матвієвич Феофілактів	263
ІВАН ФОЙНИЦЬКИЙ	264
Ів. Я. Фойницький (некролог)	264
ІВАН ФРАНКО	266
До недуги Ів. Франка	268
[Рецензія]: Писання Івана Франка. IV. Молода Україна, ч. I. Провідні ідеї й епізоди	268
За невсипушу працю [Перед ювілеєм Франка]	270
Серед хижаків. Соціальні мотиви в творчості Франка	271
[Рецензія]: Іван Франко. Мойсей. Поема	275
[Рецензія]: Франко Ів. Мойсей. Поема. Львів, 1913	276
[Рецензія]: Іван Франко. Мойсей: поема. Друге видання, з передмовою. Львів, 1913.; Я. Ярема. Мойсей, поема Івана Франка. Критична студія. В Тернополі, 1912	277
[Рецензія]: Ів. Франко. Панщина та її скасування. Львів, 1913	278
Іван Франко. (По поводу 40-летия литературной деятельности) ...	279
Іван Франко. Про життя його та діла (брошура)	285
[Рецензія]: Привіт Іванови Франкови в сорокліте його письменської праці. 1874 - 1914. Львів, 1916	307
Писатель-гуманист. К 40-летию литературной деятельности Ів. Франка	309
Іван Франко	317
Франко і Павлик	328
ІВАН ХИЛЬЧЕВСЬКИЙ	332
Ів. П. Хильчевський. Посмертна згадка	332

МАКСИМІЛІАН ЧЕРНІК	336
Максимилиан Черник. Некролог	336
ІСИДОР ШАРАНЕВИЧ	337
Исидор Шараневич (некролог)	338
МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ	339
Національне свято [Ювілей М. Шашкевича]	339
Присуд історії [З приводу Шашкевичевого ювілею]	341
Джерело національної свідомости. З приводу Шашкевичевого ювілею	343
[Рецензія]: М. Плевако. Про Маркіяна Шашкевича й відродження галицьких українців. Видавництво ім. Бориса Грінченка, № 2. Харків, 1911	348
ТАРАС ШЕВЧЕНКО	350
Сорок перші роковини смерти Шевченка	353
[Рецензія]: К. З. Тихонович. Рай и Ад в поезии Т. Г. Шевченка (Чувство природы и основные мотивы его творчества)	353
Накануне. К Шевченковскому юбилею	355
Судьба одной книги. К столетней годовщине рождения Т. Г. Шевченка. 25 февраля 1814 - 1914 гг.	358
Тарас Шевченко, життя його та діла (брошура)	370
ГРИГОРІЙ ШЕРСТЮК	406
Душа «Світла». Пам'яті товариша-друга	406
ЯКІВ ШУЛЬГІН	410
«Євангельський юноша». Пам'яті Якова Шульгіна	411
МИКОЛА ШУГУРОВ	413
Микола Шугуров	413
СЕРГІЙ ЮЖАКОВ	415
Пам'яті С. М. Южакова	415
ОСИП ЮРКЕВИЧ	418
Пам'яті О. Юркевича	418
Пером земля	420
ПЕТРО ЯКУБОВИЧ	421
На рідні могили. Пам'яті П. Грабовського та П. Якубовича	421
Из переписки П. Ф. Якубовича	425
ПІСЛЯМОВА	428

ДОДАТКИ	437
ДОДАТОК 1: Бібліографія вміщених праць С. Єфремова.....	437
ДОДАТОК 2: MISCELLANEA	446
ДОДАТОК 3: Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку (1926 р.)	450
ДОДАТОК 4: Кримський А. Життєпис і літературна діяльність С. О. Єфремова (1923 р.).....	453
ДОДАТОК 5: Приклади змін у написанні слів у текстах С. Єфремова	458
ФОТОДОДАТКИ	461
ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ	467
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	478

МИКОЛА КОСТЯНТИНОВИЧ МИХАЙЛОВСЬКИЙ

15 листопада 1842, м. Мещовськ, Мещовський повіт, Калузька губ. -
28 січня 1904, Петербург

Російський публіцист, літературний критик, соціолог, теоретик
ліберального народництва

Зі збіднілої дрібнопомісної дворянської родини. Навчався в Петербурзькому інституті гірничих інженерів; з 1868 р. - провідний співробітник, далі - співредактор журналу «Отечественные записки», що пропагував засади легального народництва; з початку 1890-х рр. та до кінця життя - співредактор журналу «Русское богатство», яскравий представник ліберальної течії народництва, поєднував гасла аграрного соціалізму з вимогами конституційних форм правління, громадянських прав і свобод. Легальний публіцист-критик, Михайловський проте підтримував контакти з революційно-народницькими колами: з кінця 1870-х рр. - з народовольцями, беручи участь в їх органі «Народна воля», наприкінці життя - з есерами. У 1882 р. засланий спочатку до Новгородської губернії, потім до м. Выборг, де знаходився до 1886 р. У 1870-80-х рр. - найбільш авторитетний літературний критик, продовжувач просвітницьких традицій М. Чернишевського і М. Добролюбова 1860-х рр.; доводив, що література - це знаряддя, яке має служити суспільству, виносити вирок соціальним явищам, а не сфера «чистого мистецтва». Одночасно активний противник утилітарних і нігілістичних літературно-критичних поглядів Д. Писарева. Не співчував ідеї революції («Це справа віри. Я не маю її»), наполягав на ліберальних реформах. З 1890-х рр. – безкомпромісний критик марксизму. Користувався великою популярністю як серед однодумців, так і серед представників інших громадських течій. Перше зібрання його творів вийшло в 1879 р; 3-тє, в 10 т., в 1909-13 рр. Після смерті Михайловського В. Г. Короленко писав: «Похоронна процесія розтягнулася дуже далеко. Кажуть, з часів похорону Тургенева Петербург не бачив такого натовпу за труною письменника».

ПАМ'ЯТИ МИК. К. МИХАЙЛОВСЬКОГО

На 10-ті роковини його смерті

(28. I. 1904 - 28. I. 1914)

Було це десять років тому. 2-го лютого я вертався до Київа, перебувши кілька тижнів на селі. Село те було далеко від залізниці в глухому закутку, куди того часу ніякі світові події та зміни не доходили одразу й тільки згодом луна од їх, переходячи через тисячі несвідомих уст, стихійно докочувалась і до тих глухих місць, часто в неможливо покалічених формах та неймовірних версіях. А як я не подбав ще, щоб мені висилали з Київа газету (підцензурні газети не цікаві були), то й опинився наче на безлюдному острові, одрізаний од усього світу, без жадної звістки про те, що діється чи то у «високій політиці», чи в культурних центрах життя і думки. Слово війна, що вже скільки день громами гуло й голосною луною котилося по всьому світу, ні разу не долетіло до мого вуха. Сівши у вагон, щоб їхати до Київа, я вперше почув це слово, але й то спершу

нічого певного не дізнався. Легко зміркувати, з яким зацікавленням та тривогою прислухався я до розмов, де проскакувало це слово, з якою жадобою накинувся я був на телеграми з далекого чужого сходу, вивішені по станціях Ця війна, така раптова, така несподівана здавалась мені після мого тихого супокою чимсь занадто нелюдським, чого розум не міг ще збагнути й зважити одразу причини й наслідки... Але дедалі я їхав, то більш дізнавався. Слово «війна» висіло в повітрі, вилітало з усіх уст, тільки розмови було, що про неї. Не спалося за думками... Приїхавши раненько до Києва й добравшись до господи, я не спочиваючи враз накинувся на газети, що цілим стосом лежали у мене на столі. Зголоднілий на звістки, тремтючи, перебігав я очима по незчислених рядках, що байдужно переказували сенсаційні новинки. І враз серед оповіданнів про гори трупу, серед скаженого галасу шовинистичних вигуків, серед опису «патриотических манифестаций» - очі мої несподівано набігли на заголовок коротенької замітки, що сиротою, ніби соромливо серед того войовничого галасу, притулилася десь на невидному місці: «Н. К. Михайловський. Некролог». Газета випала мені з рук. Очі заснувало туманом. Війна з її страхіттями, вуличний гук і завивання патріотичних маніфестацій - все одразу зникло з обсягу мого духовного краєвиду, одсунулось у безмежну далечінь, заступлене величньою постаттю цього велетня й прибите втраченою неначе близької, рідної, коханої людини. І я вже не про війну думав, а про того письменника, що перший запалив у мені те, що я вважав за найкраще у собі, дав відповідь на гнітючі питання й так зрісся з моєю душею й моєю свідомістю, що я й уявити собі не міг, щоб його колись не стало, як не міг уявити й того, як я сам буду без його.

Мені здається, що смерть Михайловського, вчителя, керовника й ватажка багатьох інтелігентних поколінь у Росії, не на одного мене таке вражіння зробила, не один ту мить почув, скільки завдячує цьому недосяжному, невиданому ніколи письменникові, що зумів проте стати таким близьким та рідним, ніби од віку зрісся з ним. Регулярно я почав читати Михайловського з 1895 р. Правда, дещо з його творів траплялося й раніше випадково серед того книжного матеріалу, на який звичайно кидається жадна юнацька душа, бажаючи одразу здобути відповідь на віковичне питання - «что есть истина?» Але та випадкова дешиця билася в тому морі книжного мотлоху, через який доводиться пробиватись кожному, хто самотужки, часто поза уторованими шляхами, шукав собі дороги в житті. Але року 1895 ми, кілька чоловік школярів, надумались гуртом у складчину передплатити який-небудь з кращих російських журналів і спинились на «Русском Богатстве». Чому на цьому саме, а не на іншому - сказати досить важко. Здається, це теж трапилось почасти випадково, бо один з нас бачив цей місячник у свого родича й потай дещо читав з його. Проте журнал передплачено і в першій же книжці, поміж іншими статтями, спинив нашу на собі увагу заголовок «Литература и жизнь», підписаний хоч і відомим нам, але мало промовистим іменем. Більш, можна сказати, зацікавив нас самий цей простий, але разом такий принадний заголовок, особливо перша його половина.

Ми тоді тільки й жили мріями про літературу, для нас кожен пись-

менник видавався мало не святим, а в усякім разі недосяжним ідеалом, дехто з нас і сам потай голубив думку про те, щоб «колись» прилучитись до письменства - і ми першою почали читати «Литературу и жизнь». І - неначе розчарувалися... Ми сподівались, що тут хтось незнаний одразу введе нас у «святая святых» письменства і мов оракул, що «изрекает высокие глаголь», вмить зірве з-перед очей наших усі завіси й дасть нам відповідь на наші запитання. Але ми помилилися: замість оракула, що високим штилем промовляє напівзрозумілі речі, ми зустріли людину, що просто, хоч і надзвичайно блискуче, дотепно, ясно і цілком зрозуміло викладає про прості речі, які, може, тим тільки й не притягали досі нашої уваги, що занадто простими й звичайними здавались. І ми, кажу, спершу були неначе розчарувалися, не знайшовши й натякання на «високії глаголи», але вже незабаром ми благословили оте своє розчарування, ми полюбили автора цих простих, але таких блискучих, щирістю й силою овіяних сторінок, перенятих таким могучими почуттям правди й глибоким переконанням. У кожній новій книжці журналу першою розтиналася «Литература и жизнь», і «про що пише тепер Михайловський?» - було звичайним питанням, коли приходило до нас «Русское Богатство». Михайловський одразу став за духового керownika, і на другий рік на останні школярські шаги придбав я собі «Сочинения» Михайловського. Його формула поступу, боротьба за індивідуальність, синтез соціології з природознавством, нарешті, блискуче пояснення літературних і громадських подій з певного, раз у раз тонко й майстерно окресленого погляду - все це зробилось тією підвалиною, на якій - здавалось мені - тільки й можна заснувати правдивий світогляд, що еднав би в собі правила особистого поведіння з вимаганнями громадської діяльності.

Я трохи довше спинився на тому, що мене особисто привело до Михайловського й що в йому мене найдужче захопило, бо думаю, що тут є багато типового, що я пішов тільки тим шляхом, яким ішли покоління читачів Михайловського, починаючи з 70-х років і навіть тоді, коли вже вийшов на сцену марксизм, що ставив іншу, ніж Михайловський, концепцію громадського життя. Гармонійна соціологічна система Михайловського завершилася у його цілком послідовно в людині, як такій, в конкретній людській особі, до якої письменник зводить кінець кінцем усі теоретичні підстави й практичні постуляти. Він поставив «фокусом свого думання інтереси не нації, не держави, не громади, не провінції, не федерації, а – особи», бо вона була для його тим осередком, з якого на всі боки розходить ся проміння правди, освітлюючи разом і вагу всякого громадського з'єднання. «Всякі громадські з'єднання, - пише Михайловський, - хоча б які голосні й видимо для вас симпатичні назви вони мали - мають тільки відносну вартість. Вони повинні бути вам дорогими тільки тією мірою, якою сприяють розвитку особи, забезпечують її од муки, поширюють сферу втіхи... Особа ніколи не повинна йти в жертву; вона свята й незаймана і всі зусилля вашого розуму повинно направити на те, щоб як найпильніше в кожному поодинокому випадкові стежити за її долею й тягти руку за тим, у чому вона може мати перевагу» («Письмо о правде и неправде», соч. т. IV, 460, 451, 452). Цей ніби

заповіт великого письменника своїм читачам був і для його самого обов'язковим, у своїй власній діяльності усе він зводив, як сказано, до інтересів особи, як до того осередку, з якого йому «на всі боки розходилося проміння Правди», освітлюючи життєвий шлях і стосунки до всіх проявів життя. Боротьба за індивідуальність, за цілість людини поясняла «мені, - писав Михайловський, - усі соціологічні факти й питання, що коли-небудь мене захоплювали» («Страшен сон, да милостив Бог», Соч., т. X, 152), це взагалі був центральний пункт усієї його теорії. От через віщо й свою формулу поступу він зводить до тієї ж таки особи людської, от через віщо він додержується й так званого суб'єктивного методу, вимагаючи, щоб теорія поступу розбиралась насамперед «у заплутаній масі історичних фактів, розкладаючи їх у певній перспективі, а в кінці її, хоч і в дуже далекому, повинен сіяти певний ідеал, щось бажане з погляду дослідника, що керує ним у практичній роботі» (ib., 178). До особи людської обертає Михайловський і свої практичні способи праці. «Кожного разу, - пише Михайловський, - коли спадає мені на думку слово «правда» - я не можу не захопитися його надзвичайною внутрішньою красою. Здається, такого слова нема ні в одній європейській мові. Здається, тільки по-російському істина й справедливість зветься одним словом і ніби зливаються в одне велике ціле. Правда в цьому величезному розумінні слова раз у раз була метою моїх шуканнів. Правда-істина, розлучена од правди справедливості, правди теоретичного неба, одрізана од правди практичної землі, раз у раз ображала мене, а не задовольняла. І навпаки - найблагородніша життєва практика, найвищі моральній громадські ідеали раз у раз здавались мені образливо-безсилимими, коли вони одвертались од істини, од науки. Я ніколи не міг поняти віри, та й тепер не йму, щоб не можна було знайти такий погляд, з якого правда-істина і правда-справедливість ішли б у парі, одна одну доповняючи. В усякому разі виробити такий погляд - це найбільше з усіх завданнів, які тільки можна поставити перед людським розумом і нема тих зусиллів, яких би на це було шкода. Без страху дивитися в вічі дійсності та її одблиску - правді-істині, правді суб'єктивній, і разом додержувати правди-справедливості, правди об'єктивної... - таке було завдання усього мого життя». «Нелегке це завдання, - додає Михайловський. - Занадто часто мудрим зміям не вистарчає чистоти голубиної, а чистим голубам - зміїної мудрості. Занадто часто люде, щоб урятувати моральний або громадський ідеал, одвертаються од неприємної істини, і, навпаки, інші люде, люде об'єктивного знання занадто часто силкуються голий факт вивести на міру непохитного принципа» (ib., 117-118).

З Михайловського не була така розпанахана, розполовинена людина. Виробивши собі на підставі науки непохитний світогляд, безстрашно логічну концепцію й зігрівши її теплом ідеалу, він потім той світогляд прикладав до всього, усе ним міряв і з його погляду усе освітлював, не боючись ніяких висновків, але й не одступаючи ні на ступінь од того ідеала, що провідною зорею стояв раз у раз перед ним. Звівши інтереси людини, людської особи до інтересів праці або – конкретніше - трудящого люду, Михайловський практично підійшов до порішення тієї великої життєвої проблеми, яку й до його пробували обґрунтувати науково, але яку тіль-

ки він поставив на непорушній фундамент, що народ - то трудящі люде. «Служити народові, - писав Михайловський, - значить працювати на користь трудящого люду. Коли служите *цьому* народові в справжньому розумінні («по преимуществу»), ви не служите ніякому привілеєві, ніякому виключному інтересові, - ви служите просто самій праці, тобто, між іншим, і собі самому, якщо тільки ви взагалі чомусь служите» («Из литературных и журнальных заметок 1872 г.», Соч., т. I, 659). І потреби цього народу були тим єдиним критерієм, з яким Михайловський підходив до всіх життєвих фактів і подій. Говорючи, наприклад, про письменство, він категорично ставить до його все те саме вимагання - служити народові: «Я запевняю, що поки письменство не зробиться голосом громадської совісти в найширшому розумінні, поки воно інтересів народу не зробить осередком своїх дослідів, думок та образів - йому ніякі таланти й ніякі знання не допоможуть» (ib., 826). З цього погляду Михайловський мусив, певна річ, одрізнити розуміння народу, як *нації*, і народу, як *трудящих людей* у громадянстві, оддаючи перевагу останньому. Національне і народне, на його думку, не тільки не покривають одно одного, а, навпаки, часто суперечать.

«В громаді, що збудована пірамідальним способом, усякі поліпшення, якщо вони не стосуються безпосередньо до добра трудящих класів, а до добра всього цілого - ведуть тільки до підсилення верхніх шарів піраміди», а значить, «лягають важким гнітом на народ» (Тв[ори], 830, 833). Для його аксіома, що національне багатство - зубожіння народу: «домагаючись національного багатства, ми його здобуваємо, але разом з ним здобуваємо й убожество народне; домагаючись же добробуту для народу, ми здобуваємо і його, і національне багатство» (Тв[ори], 835). Таку сувору оцінку знайшов той поверховий націоналізм, що забуває про інтереси народу, а дбає тільки про верхню плівку людської громади, збудованої пірамідальним способом.

Ставлючись так до того націоналізму, який дав такі огидні квітки вже за наших часів, Михайловський зовсім інакше дивився на національні відродження поневолених, «плебейських» народів, - і саме через те, що такі відродження дбали про добробут народу і тим самим були велико[ю] національною справою. Національного питання небіжчик не торкався в цілій його широті й основі, але ті численні вказівки, що розсипано по його творах, не лишають жадної непевності на цьому пункті. Вже аналізуючи різницю «національного» од «народного», Михайловський бере за приклад відомого дуку Губонина й нашого Шевченка. «Куди вийшов (з народа) Губонин і чи добре, що він вийшов? - Запитав Михайловський. – Може, дехто просто скаже - не добре. Тоді ми питаємо: а чи добре, що Шевченко вийшов з народа? Кожне, я думаю, на це пристане, але знов-таки скаже, що ми граємось словами, що Шевченко вийшов з народа зовсім не в тому розумінні, як вийшов Губонин; що Шевченко вийшов, як сам він каже в своїй автобіографії, «из темной и безгласной толпы простолюдинов», але ніколи його інтереси не ворогували з інтересами народу, як трудящих класів; що сам він увесь вік свій працював з глибоким спочуттям на користь народню» (Тв[ори], 828). В таких прикладах, як оце на Шевченкові, бачить Михайловський згоду національного принципу з народнім. В іншому міс-

ці він ще інакше свою думку поясняє. «Перед мене, - пише в одному місці «Записок профана» Михайловський, - лежить книжка сербського журналу, а на заголовній картці його надруковано: «Отацбина. Књижевность, наука, друштвени живот. Свеска за јул. 1875». Може бути, - додає Михайловський, - що народ сербський цієї «Отацбини» й не читав, але можливо, що хоч іноді принаймні буває в ній щось таке, що й «свинопас» зрозуміє. Поставте замість «отацбини» - «отечество», а замість комедного на наше ухо «дружественного живота» - «общественную жизнь», і ви зробите непереможну перешкоду для ширення знання й просто грамоти серед народу. Наука, мистецтво, просвіта, цивілізація будуть іти самі по собі, народ - сам по собі, не запліднюючи одно одного» (Соч. т. III, 886). І в тих же «Записках профана» є чудове місце, що годиться для формуловки не тільки боротьби за індивідуальність особисту, а й індивідуальність національну, - певна річ, у тому розумінні трудящих людей, про яке говорено вище. «Теорія боротьби за індивідуальність, - доводить тут Михайловський, - правдива, але якраз стоячи на погляді цієї боротьби, я й кажу, що буду боротись проти вищої індивідуальності, яка нахваляється мене проковтнути. Мені нема діла до її удосконалення, я сам хочу удосконалитись. Нехай вона силкується поборо́ти мене, а я силкуватимусь її поборо́ти. Побачимо - чий батько дужчий. А як приготування до боротьби, я кладу *nicht* (*nicht* - означає заперечення в німецькій мові. - С. І.) до теорії боротьби за індивідуальність якраз на тому місці, де вона мене захоплює» (ib., 423). Покладіть тільки оце *nicht* на тому місці, де боротьба з державністю захоплює і вас, як члена пригніченої національності, що складається з трудящих класів - і ви матимете блиску́чий зародок чудового освітлення національної проблеми з погляду все тієї ж боротьби за індивідуальність та інтересів трудящого люду.

Я не мав на думці в газетній замітці вичерпати багатющий матеріал, що міститься в творах Михайловського, бо нема, певне, питання, на яке не озивався б він і не дав відповіді з погляду тієї загальної теорії, що об'єднує всі його праці в одну цілість. Я хотів тільки звернути увагу нашого українського читача на ту багатющу криницю живу́щої й зцілю́щої води, що ми навіть з власного спеціального погляду можемо в тих творах знайти. Хто хоче виробити собі цільний світогляд, хто прагне правди, хто шукає проводиря в життєвих питаннях - нехай сміливо йде до тієї криниці. Жалувати не буде навіть тоді, коли не прийме всіх висновків Михайловського, бо вже само поєднання великої двоєдиної правди, бо вже сама боротьба за індивідуальність людську може дати величезну втіху й науку. А це в творах великого письменника й вождя поколінь б'є невинним джерелом, якого ще надовго вистарчить, щоб задовольняти жадобу людську до правди в особистих і громадських стосунках. А надто під той час усякого потоптання тієї правди, в якому ми тепер живемо...

Сергій Єфремов

Рада. - 1914. - №22. - 28 январа (10 лютого). - С. 2-3.

КОСТЬ ПЕТРОВИЧ МИХАЛЬЧУК

21 грудня 1840, с. Зозулинці, Бердичівський повіт, Київська губ. - 7 (20) квітня 1914, Київ

Український мовознавець, етнограф, публіцист, громадський діяч Син польського шляхтича і кріпачки. Виховувався в домі батька. Навчався в 1859-61 рр. на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира, де разом з В. Антоновичем і Т. Рильським заснував гурток «хлопоманів». Змушений покинути навчання, жив на Житомирщині, кілька разів заарештовувався за просвітницько-агітаційну діяльність серед селянства і зв'язки з польськими повстанцями. В 1869-73 рр. бухгалтер цукроварні Товариства «Яхненко-Симиренко» в м. Городище. Від 1873 р. у Києві, головний бухгалтер і зав. головної контори Товариства Київського пивоварного заводу (до 1914). Член Київської (Старої) Громади, в 1873-76 рр. – член Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Основоположник наукової української діалектології («Наречия, поднаречия и говоры Южной России»). Уперше розробив класифікацію української мови на основі визначення мовних ознак її різновидів і описав їх, 1871 р. склав першу мапу діалектів. 1899 р. вперше створив програму для збирання українських діалектологічних матеріалів. Автор праць з генези української мови, історичної фонетики й морфології. В 1908-14 рр. – відповідальний редактор «Записок Українського наукового товариства в Києві» (т. 1-13). Дійсний член НТШ, Українського Наукового Товариства у Києві, Історичного Товариства Нестора-Літописця. член-кореспондент Імператорської Петербурзької АН.

ПІД ТЯЖКИМ ХРЕСТОМ (Пам'яті К. П. Михальчука)

40 день минуло од смерти К. П. Михальчука. Свого часу мені не довелося кинути грудку рідної землі на його могилу, то нехай хоч цих кілька слів будуть виразом тієї глибокої пошани, що вміла до себе збудити ця щедро обдарована й не по заслугам скромна та лагідна людина.

Серед свого покоління небіжчик, як відомо, вибрав свою власну постать і цілий вік обробляв її, скільки снаги було, в умовах надзвичайно тяжкого й прикрого для вченої людини існування. Справді, робити рахунки, коли тягло до вченої роботи коло мови рідного народу, сидіти над гробухом, коли душа прагнула втіхи од високої наукової творчості, знати тільки контору пивоварного заводу, коли справжнє місце було в університетській аудиторії - це ж суцця трагедія! І її Михальчук зазнав навіть більше, ніж хто інший з його однолітків, якими вередлива доля взагалі кидалася досить химерно; він був виключно з цього боку нещасливий навіть серед таких «попів без парадії», як небіжчики Житецький, Чубинський тощо. Останні все ж таки ближче стояли до справжньої сфери своєї діяльності, принаймні не знали тієї ремісничої конторської роботи, над якою десятки років дове-

ІВАН СЕМЕНОВИЧ НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ

13 листопада 1838, м. Стеблів, Канівський повіт, Київська губ. -
2 квітня 1918, Київ

Прозаїк, драматург, перекладач, педагог, магістр богослов'я (з 1865) *Справжнє прізвище – Левицький. Із сім'ї священика. Отримав духовну освіту (в училищі, семінарії та Київській духовній академії, 1861–65 рр.). Викладав російську мову, історію і географію в Полтавській духовній семінарії (1865–66) та в гімназіях міст Каліш, Седлець і Кишинів (1866–84) у Царстві Польському. Від 1885 р. – у відставці; жив у Києві, займався літературною працею, яку розпочав ще 1865 р. Через цензурні утиски більшість своїх творів опублікував у Галичині. Автор нині класичних повістей («Дві московки», «Рибалка Панас Круть», 1868; «Причеп», 1869; «Микола Джеря», 1878; «Кайдашева сім'я», 1879), романів («Хмари», 1874; «Над Чорним морем», 1890; «Князь Єремія Вишневецький», 1897, опубл. 1932), оповідань, численних науково-популярних нарисів на історичні теми, публіцистичних, літературно-критичних і мовознавчих праць. Перекладач Біблії (разом із П. Кулішем та І. Пулюєм) і казок М. Салтикова-Щедріна. В статті «Ювілей Івана Левицького (Нечуя)» (1905) Іван Франко писав: «... Він був українцем і українським, виключно українським письменником тоді, коли многі його ровесники твердо вірили, що свобода і соціалізм знищать швидко всі національні різниці [...] Він стояв на своїм становищі й тоді, коли з легкої руки Костомарова та Драгоманова пішов гуляти по Україні поклик до плодження якихось гібридів, ... тобто інтелігентів, які б для ширшого світу були росіянами, «русскими», а для «домашнього обихода», себто супроти українського мужика - українцями. І власне в пору найживішої пропаганди сього неприродного і глибоко неморального поклику Іван Левицький, мов нічого й не бувало, творив повісті, призначені зовсім не для мужика або не виключно для мужика, а для «всесословної» української нації, для українських інтелігентів, таких, яких бачив, може, очима свого духа в будущині, в народження яких вірив, вірячи в живучість і суцільність своєї нації. Левицький був у важку, войовничу, заогнену пору тим, чого в таку пору і найрозумніші не розуміють - був артистом, творцем живих типів і більше нічим. В тіснім зв'язку з характером творчості Ів. Левицького стоїть його мова. Се вже не та поетична, декуди аж переборщено поетична та квітчаста мова Марка Вовчка, не штучна, силувана, академічно неповертлива мова Куліша,- се переважно буденна мова українського простолюду, проста, без сліду афектації, але проте багата, колоритна і повна тої природної грації, якою вона визначається в устах людей з багатим життєвим змістом. Левицький ніде не ганяється за язиковими ефектами, не стає на котурни, а коли де й попадаються у нього чисто язиково ефектовні місця [...], то вони приходять якомсь так ненароком, самі собою, немов без волі автора, мов граціозні рухи у вродливої, здорової людини. Нехай же ще довгі літа ясніють над Україною ті тихі та бистрі очі, що підглянули в ній так багато здорового, своєрідного, чистого, та вміли підглянути й нездорове, невродливе та пусте. Нехай той духовний велетень у тілі пігмея довго ще любить свою рідною Україною і чарує перед нами своїм любим словом її красу та горе й радощі її дітей» (Франко І. Зібрання творів: у 50-ти т. К., 1982. Т. 35. С. 370-376). Наприкінці життя Левицький жив майже*

у злиднях, у маленькій квартирі на Пушкінській вулиці, лише влітку виїздив до родичів на село або в Білу Церкву. Останні дні провів на Дегтярівці, у так званому «шпиталі для одиноких людей», де й помер без догляду.

НОВА ПОВІСТЬ ІВ. ЛЕВИЦЬКОГО

Щоденна часопись «Дело» почала друкувати в літературнім додатку нову повість Івана Нечуя-Левицького «Гетьман Іван Виговський» фонетичною правописею. Дуже було б добре, якби ся зміна полишилася вже раз на все і якби редакція «Дела» бодай у своїм літературнім додатку не верталася до давньої правописи.

Без підпису

Літературно-науковий вістник. – 1899. – Т. VIII. – Кн. 11. - [Хроніка і бібліографія]. – [І. Літературні вісті і уваги]. - С. 118.

БЫТОПИСАТЕЛЬ ПОРЕФОРМЕННОЙ УКРАИНЫ К 35-летнему юбилею литературной деятельности И. С. Нечуя-Левицкого

В декабре прошлого года украинское общество праздновало 35-летний юбилей одного из выдающихся своих писателей - Ивана Семеновича Левицкого. Редкое лицо среди современных украинских деятелей пользуется такою широкою и вполне заслуженною популярностью на Украине, как автор бессмертных «бабы Параски та бабы Палажки», «Кайдашевої сім'ї», «Старосвітських батюшок і матушок» и многих других произведений, и потому юбилей его объединил всех представителей украинского общества, сошедшихся на юбилейном торжестве в Киеве, чтобы «едиными устами и единым сердцем» чествовать любимого писателя. Но и помимо чисто литературных заслуг, мягкая, симпатичная, отзывчивая личность его, стоящая вне всяких партийных споров и личных счетов, много способствовала этому единодушию, проявившемуся на юбилейном чествовании.

И. С. Левицкий, в начале своей литературной деятельности более известный под псевдонимом - Иван Нечуй, родился 13 ноября 1838 года в м. Стеблеве, Киевской губернии, где отец его был священником. Род Левицких был старый духовный род, связанный семейными преданиями и сословными традициями с теми временами, когда на Украине при замещении духовных «посад» еще в полной силе было выборное начало и когда это выборное духовенство жило одною жизнью с народом, отличаюсь от последнего лишь большим сравнительно уровнем развития. Отец И. С. Левицкого для своего времени был весьма незаурядной личностью: он очень любил книги, говорил проповеди на родном народу языке, основал школу, мечтал даже о потребительской лавке, чтобы избавить своих

прихожан от эксплуатации местных торговцев. Своих детей он знакомил с украинской историей и современными отношениями на Украине и вообще влиял на развитие среди них симпатий к родному краю и народу; Ив[ан] Сем[енович] еще в детстве познакомился с историей Украины по сочинениям Бантыш-Каменского и Маркевича, по летописи Самовидца, которые имелись в библиотеке его отца. В том же направлении, с другой стороны, влиял и общий склад жизни тогдашнего духовенства, близость последнего к народу. Мать И. С. Левицкого, происходившая из старого казацкого рода, по-русски совсем не говорила, благодаря чему в доме господствовала украинская речь. Дети всегда вращались в обществе крестьян, слушали те же сказки, пели те же песни, что и их ровесники-крестьяне, участвовали во всех церемониях, вроде крестин, свадеб, похорон и т. п. исполнявшихся по строго народным обычаям. Не зная никакого «средостения» между собой и народной массой, И. С. Левицкий еще в детстве, совершенно бессознательно, впитал то здоровое зерно искреннего демократизма, которое впоследствии стало руководящей нитью всей его литературной деятельности и которого не смогла вытравить даже все обезличивающая школа, построенная на совершенно иных началах. Было ещё одно обстоятельство, фиксировавшее указанное влияние окружавшей будущего писателя среды. «Ще як я був малим хлопцем, - пише он в своей автобиографии, - я чув про Шевченка; тоді в нас по селах скрізь говорили про його, бо Керелівка, де родився Шевченко, всього за двадцять верстов од Стеблева. Я чув, що він перебував у Корсуні у свого родича, Варфоломея Шевченка, за вісім верстов од Стеблева. Знакомі наші заносили з Корсуня навіть уривки його віршів, котрі він тоді складав. Слава його тоді ходила скрізь по селах»¹. Обаяние имени Шевченка, подкрепленное ранним знакомством с произведениями гениального украинского Кобзаря, дало, по всей вероятности, первый сознательный толчок в том направлении, которое было уже подготовлено влиянием родителей и окружающей обстановкой.

В 1847 г. И. С. Левицкого отдали в Богуславское духовное училище, типическую «бурсу» доброго старого времени, так талантливо изображённую безвременно скончавшимся ровесником нашего писателя, Анатолием Свидницким. Жестокая до последних пределов тиранства фигура смотрителя училища, игумена Феодора, наложила на всю школьную жизнь крайне тяжелый отпечаток забитости и беспощадного сечения, дополняемых латинской и греческой мертвечиной, преследованием за «мужичі слова» и т. п. И если дореформенная бурса не вполне обезличивала своих питомцев, то это объясняется лишь относительной свободой учеников во внеучебное время и близостью их к здоровой окружающей обстановке.

Четырнадцать лет И. С. Левицкий перешел в Киевскую семинарию, которая по постановке учебного дела и приемам мало отличалась от бурсы, но зато давала более широкий простор индивидуальным склонностям семинаристов. Желавшие могли удовлетворять свою духовную жажду, по крайней мере, вне стен семинарии, из посторонних источни-

¹ Світ, 1881, стр. 156. Ср.: Ив. Левицький «Повисьти й оповидання», т. I, стр. 302.

ков. И. С. Левицкий заинтересовался французской литературой, с которой и познакомился основательно, тратя на приобретение книг свои скудные семинарские средства. Тогда же ему впервые случилось прочитывать сочинения Пушкина и Гоголя; с произведениями Шевченка он был знаком раньше и некоторые из них знал даже наизусть.

Прослужив некоторое время по окончании семинарии учителем того же Богуславского училища, в котором сам когда-то учился, И. С. Левицкий в 1861 г. поступает в Киевскую духовную академию. В русской жизни это время было, как известно, лучом света, ворвавшегося яркой полосой в сплошное темное царство забитости, бесправия и крепостных отношений; в воздухе повеяло весной, рухнуло крепостное право, и на его развалинах всем прогрессивным людям грезилось уже полное обновление России. Всеобщее оживление коснулось и питомцев духовной академии, и в ее стенах горячо дебатировались волновавшие всех вопросы жизни; прогрессивные журналы читались запоем и обсуждались со всею пылкостью, на которую только способна горячая юность. Вероятно, в стенах академии впервые встал пред г. Левицким во всей своей настоятельности и национальный вопрос, для возбуждения которого академия представляла весьма удобную почву. Здесь царствовала невообразимая смесь «одежд и лиц, племён, наречий, состояний»; здесь сталкивались бок-о-бок представители различных национальностей, разных культур; здесь в одной комнате часто приходилось жить студентам - украинцу, великороссу, болгарину, сербу, греку. На фоне племенных отличий, привычек, языка и других условий естественнее всего было возникнуть вопросам: «хто ми? чий сини, яких батьків?...» - тем более, что южные славяне и в Россию приносили с собой горькие воспоминания о турецких зверствах и горячие мечты об освобождении родного народа из-под чужеземного ига. «Українські студенти, - говорить И. С. Левицкий в повести «Хмари», - ще не мали тоді ясного почуття національності; але слухаючи серба й болгара, вони й собі згадали про свій нещасний народ, зовсім побитий з язиком, літературою й історією»¹.

Выходившая в то время в Петербурге «Основа» давала материал для постановки национального вопроса и вместе с тем представляла готовую арену для лиц, обладавших литературными наклонностями. У И. С. Левицкого уже в то время возникает мысль - писать для «Основы», оставшаяся, впрочем, не осуществленной, так как первый украинский орган скоро прекратил своё существование. Тем не менее, дело пробуждения было сделано; вопрос твердо запал в душу и настоятельно требовал своего разрешения. Отрицательное отношение к украинскому вопросу окружающей среды, как это ни странно, в сильной степени способствовало его разрешению именно в положительном направлении. Нужно заметить, что за исключением весьма немногих, товарищи-великороссы весьма нетерпимо относились к стремлениям украинцев, отказывая украинскому народу и его литературе в праве на существование, а один из профессоров *ex cathedra* (лат. - с кафедры; непререкаемо, авторитетно; иногда используется в ироническом смысле. - С. И.) объявил,

¹ «Повісті Івана Левицького», Київ, 1876, стр. 12.

что в интересах государства необходимо сжечь украинскую литературу, равно как и белорусскую, если бы последняя появилась. Несомненно, подобное нетерпимое отношение всегда достигает результатов совершенно противоположных тем, какие имелись в виду, так как ставит вопросы национального существования в совершенно ясной и категорической форме даже пред теми, кто мало ими интересуется. Таким образом, уже в академии совершенно ясно намечен был И. С. Левицким тот путь, с которого наш писатель не сходил уже в течение всей своей жизни. В этом и кроется разгадка того непонятного, на первый взгляд, обстоятельства, как мог появиться этот крупный талант, посвятивший себя мало популярной тогда литературе, при обстоятельствах, невольно вызывающих на известный вопрос: «из Назарета может ли что добро быть?» - при том совершенно самостоятельно, без связи с теми кружками, в которых в то время сосредоточивалось украинское движение. Личные знакомства в украинских сферах Ив[ан] Сем[енович] Левицкий приобретает уже впоследствии.

По окончании академии в 1865 г., Ив[ану] Сем[еновичу] Левицкому пришлось служить некоторое время в Полтаве учителем семинарии. Материальная необеспеченность и справедливые опасения за свою судьбу в том случае, если характер и направление его литературных трудов станет известным духовному начальству, побудили начинающего писателя переменить службу. Из Полтавы И. С. Левицкий переходит учителем гимназии в Калиш, где ему представилась возможность прекрасно изучить жизнь польского общества, так выпукло изображенную впоследствии в его произведениях. В начале службы И. С. Левицкого в Царстве Польском, преподавание в местных учебных заведениях происходило на польском языке, за исключением немногих предметов, порученных И. С. Левицкому. Еще не было и слуху о «располячении» польской школы, и потому среди своих товарищей-поляков И. С. Левицкий не заметил и тени какого-нибудь враждебного к себе отношения. Но уже спустя полгода обстоятельства резко изменились, и И. С. Левицкому пришлось быть свидетелем введения в польскую школу русского языка, которое как громом поразило польское общество. «Ця подія, - пишет И. С. Левицкий проф. Огоновскому об известном циркуляре, изгонявшем польский язык из польской школы, - лягла важким впечатком на мою душу. Я знав, що колись і Польща карала Україну такими бумагами, що й наші предки винесли од Польщі таку саму сумну моральну муку. Я бачив своїми очима, як історична Немезида повернула на саму Польщу їх же оружжя, але мені все-таки було сумно дивитись, як націю живцем кладуть в домовину»¹. Жизнь в Калише, благодаря этому обстоятельству, сделалась для И. С. Левицкого мало привлекательной и он перешел первоначально в Седлец, а затем ближе к Украине - в Кишинев, где и служил до 1885 г., когда вышел в отставку и поселился в Киеве, отдавшись уже исключительно литературе. Бывшие ученики украинского писателя сохраняют о нем самые тёплые воспоминания. Как учитель, он всегда пользовался

¹ [Ом.]. Огоновский, проф. - История литературы русской. Ч. III, в. I. Львів, 1891. Стор. 576.

большим влиянием среди учеников, будучи врагом узкого педантизма и формализма и обращая преимущественное внимание на развитие в своих учениках любви к науке и литературе.

Первое произведение Ив[ана] Сем[еновича] Левицкого, начатое еще в Полтаве, появилось в печати в 1868 г., - это был рассказ «Дві московки», напечатанный в львовском журнале «Правда». Несмотря на некоторую подражательность в манере, обнаруживающую влияние лучшего тогда в украинской литературе прозаика Марка Вовчка, рассказ, несомненно, доказывал, что молодой автор имеет на своей палитре и собственные краски, хотя и не обладает пока достаточной опытностью и умением применить их к делу. Следовавшие непосредственно за «Двома московками» произведения вполне подтвердили это, и издатели их с полным основанием могли заявить о надеждах, возлагавшихся на нового писателя. Второе по времени произведение И. С. Левицкого «Гориславська ніч» («Рибалка Панас Круть») носит уже все черты оригинального художественного дарования, глубоко проникающего в народную жизнь; следующее - повесть «Причепка» - дало повод ветерану украинской литературы Кулишу заявить, что Нечуй «перший доторкнувся життя нашого товариського, та тим поклав засновок до романів соціяльних»¹. И вообще первые шаги нашего писателя были замечены и оценены по заслугам. «Іван Нечуй, - читаем в предисловии к I т. его произведений, - у своїх повістях, чи то малюючи ситуації душі чоловічої, чи ставляючи перед очі наші образи з природи, показався великим артистом, а вся Україна покладає у його талантові щонайбільші надії»².

Направление и содержание литературной деятельности И. С. Левицкого вполне определяется особенностями той замечательной эпохи, когда он впервые раскрыл свои глаза, чтобы сознательно относиться к общественным явлениям. Начав свою сознательную жизнь в эпоху перелома общественных отношений в России, он вместе с г. Панасом Мырным явился лучшим истолкователем и выразителем этого перелома в украинской литературе и бытописателем украинской жизни пореформенного периода, хотя, конечно, корни его мировоззрения заходили гораздо глубже, выражаясь в отрицательном отношении к дореформенному строю.

«Хто з киян, - пише он в повесті «Причепка», - не пам'ятає часу перед Севастопольською війною? То був тяжкий час для України, то було їй лихоліття. Простий народ стогнав у тяжкій неволі під панамі, мусив мовчати і терпіти гірше, як до Хмельницького. А за кожний стон його московським звичаєм катовано. Україна забула історичні перекази і не могла наукою дійти до страчених думок. На обох боках Дніпра опинились у чужих порядках, в чужій шкурі, набиралися чужої мови, забували свою. Згинула наука, впала просвіта, зоставшись тільки в схоластичних латинських духовних школах. Університетська наука була тільки азбука європейської просвіти, обрізаної по казенній мірі. Та наука хотіла повиучувати собі людей на москалів, до війська, до уряду. З українських універ-

¹ «Повісті Івана Нечуя». Т. I. У Львові, 1872. Предисловіє.

² Ibid.

ситетів і других шкіл повиходили ті хаптурники, хабарники-урядники, неправедні судді, що правого робили винним, а винуватого правим, - ті консерватори вчителі і професори, що вертіли історією по московському наказу, - ті офіцери-москалі, що забивали свій же народ на езекуціях. А народ робив панцину, а поміщики-ляхи й москалі дерли останню шкуру з України, тим часом, як наші щиро-українці за свою молоду українську ідею сиділи вже в неволі, на далекій московській півночі. То був тяжкий час, бодай він не вертався»¹. Разложение и гниль дореформенного строя, выраженное И. С. Левицким в этих резких штрихах, к сожалению, не было устранено вполне и эпохой великих реформ, оставшихся не доведенными до естественного конца. Следы дореформенной гнили сказываются поэтому и в последующий период, и тем яснее, чем дальше данная область общественных отношений была остановлена на пути к полному обновлению жизненных устоев. На первом плане в этом отношении, по мнению И. С. Левицкого, стоит неудовлетворительность разрешения экономического и национального вопросов. «Тим часом настали, - пише он в повести «Бурлачка», - не легкі часи. Народ ішов на роботу до панів з великою неохотою, бо плата за роботу була мала, і тільки нужда гнала його на панську роботу... Пани почали наймати на рік строкових за малу ціну в зимній час, користуючись народним голодом та холодом та всякою нуждою: стали на Україні звісні порції, маленька нова панщина»². Связь между настоящим крепостным правом и современной «маленькою новою панщиною» особенно ясно обнаруживается из повести «Мыкола Джеря».

Действие ее открывается еще при крепостном праве. На сцене крепостные отношения, характеризующиеся полною приниженностью человеческой личности, беспощадной эксплуатацией человеческого инвентаря и совершенным пренебрежением к его личной жизни и материальным интересам. Молодой парубок Мыкола Джеря сосватал девушку из соседней деревни, принадлежавшей другому помещику. Этот последний соглашался на брак лишь под условием, что вместо уходящей от него работницы он получит другую, равноценную. Что пережила несчастная пара - легко представить, но вот совершенно случайно требуемая замена произошла, и молодые получили возможность соединить свою судьбу, казалось бы, навеки. Свадьба закатилась, молодые вступают в новую жизнь. Вот как началась эта новая жизнь.

«Ввечері по-під дворами їздив осавула на коні й загадував усім на панцину до току. Крик осавули дав знати людям, що весілля скінчилось. Всі почали розходитися додому. Джерина хата опорожнилась.

Ввечері в Джериній хаті блищав каганець. Джериха і Немидора кинулись прибирати в хаті й перемивати посуду. Весільний чад вийшов у всіх з голови. Джеря і Джериха на волі передумували, скільки вони витратили грошей на весілля. Треба було заплатити жидові, заплатити подушне, нашаткувати другу діжку капусти. Грошей не було ні копійки.

- А що, стара, будемо робити? Чим будемо оддячуватись? - промовив батько.
- Змолотимо та продамо половину хліба. Хвалити Бога, хліб уродив.

¹ Ibid., [стор.] 258-259.

² Иван Левицкий. Повиссти й оповидання, т. I, СПб. 1899, стор. 184, 134-135.

- А як не стане хліба, що будемо їсти, - сказав батько.
- То заробимо; хіба ж не маємо рук, чи що? - обізвався син.
- А коли ж ми його заробимо? Хіба за тією панщиною походишся заробити? - сказав батько.
- Бодай ту панщину дідько забрав собі до пекла! - промовив син»¹.

Таково было в эпоху крепостных порядков пробуждение после «весьельного чаду» и вступление в новую жизнь. Страшным контрастом звучит это приветствие на ее пороге из уст «осавуль», напоминавшего, что завтра молодых ждет подневольная работа на помещичьем току. Ужасом чёрной безысходности веет от этого заключительного восклицания: «бодай тую панщину дідько забрав собі до пекла!»...

«Микола молотив поруч з батьком.

- А що, музико, вигравай ціпом опісля свого весілля! - жартували чоловіки над Миколою.

Микола глянув на незліченні скирти, задумався і спитав у батька.

- На що одному чоловікові так багато хліба? Господи? чи вже ж він поїсть оце все?..»².

Естественно зародившаяся в подобных условиях мысль о социальной несправедливости уже не оставляет Мыколу и приводит его к активному протесту, в результате которого произошла лишь беспощадная экзекуция, подлившая нового масла в огонь протеста. Жизнь становится все более невыносимой, тяготы ощущаются все сильнее; выход один - бежать из родного села, куда глаза глядят, оставив близких людей и на прощание отомстив помещику единственным бывшим в руках у беглецов средством - поджогом. Мы не будем следовать за беглецами в их тяжелых скитаниях по заводам, фабрикам, по степям Новороссии, по рыбным промыслам, отсылая читателя к самой повести. Напомним лишь, что когда, по отмене крепостного права, Мыкола получил возможность вернуться на родину, он нашел здесь ту же эксплуатацию в несколько иных, правда, формах, ту же систему выжимания пота непосильной работой, всяческими поборами и притеснениями. «От тобі й воля! - говорив Джеря. - От тобі й вернувся до господи. І на що було вертатись у цей проклятий край! Будь він тричі проклят од Бога й од людей!»³ - таково резюме жизненного опыта у нашего протестанта. Не нашел успокоения старый «бурлака», хотя автор и смягчает безотрадное впечатление, закончив повесть идиллической картинкой мирной жизни на пасеке.

Эта повесть, действие которой протекает в условиях крепостного хозяйства, служит как бы введением к целому ряду произведений, живописующих пореформенную жизнь украинской деревни, которая все так же продолжает биться в крепком зажиме неблагоприятных экономических и социальных условий, сохранив к тому же и всю первобытную темноту и примитивность отношений. Благодаря этому, простор для эксплуататорской деятельности представляется безграничный. Уже в повести «Мыкола Джеря» И. С. Левицким представлены потрясающие кар-

¹ Ibid., [стор.] 25.

² Ibid., [стор.] 27.

³ Ibid., [стор.] 134.

тины этой эксплуатации на основе свободного якобы договора беглецов от ужасов крепостного состояния и хозяев различного рода промышленных предприятий, и к этой теме он возвращается неоднократно, давая каждый раз яркую характеристику возобновленной «маленькой панщыны». Пред читателем проходит целый ряд ярко, жизненно-правдиво и художественно-сильно очерченных фигур и сцен, в совокупности развертывающих безотрадную картину условий жизни народа. Вот эпическая фигура рыбалки Панаса («Рыбалка Панас Круть»), испробовавшего всевозможные ремесла и нигде не нашедшего «щастя-долі»; сделавшись наконец рыбаком, он двадцать три года ловит рыбу в Роси, - «годуе і зодягае мене Рось, спасибі їй, як та рідна мати»¹, - говорит он, - но полное успокоение все-таки нашёл лишь на дне реки, где «оддячила своему ворогові риба». Вот гнетущие картины фабрично-промысловой жизни из «Бурлачки», воскрешающие весь ужас крепостного права при новой обстановке. Вот тяжелая доля «Двох москочок», ставших неповинными жертвами, неизвестно кем принесёнными на алтарь милитаризма. Вот бессмертные бабки - Параска и Палажка («Баба Параска та баба Палажка»), олицетворение всей той беспросветной темноты, которая густым флером окутала украинскую деревню. Вот семья Кайдашей («Кайдашева сімья»), разбившаяся на беспрерывно воюющие враждебные лагеря, благодаря все тем же невозможным условиям существования, заставляющим с завистью глядеть на всякий кусок в руках своего же брата. Вот целый ряд погибших, нравственно разбитых существ («Пропаци»), принесших все лучшие влечения своего сердца в жертву материальной полуобеспеченности, так и оставшейся, впрочем, не достигнутой. Вот целые массы лишенных «на законном основании» пищи и крова («Живцем поховані»), уже не знающих, где голову приклонить и чем обеспечить себе полуголодное существование. Вопрос, поставленный в русской литературе Некрасовым: «народ освобожден, но счастлив ли народ»? - решается и нашим писателем вполне отрицательно; в подтверждение этого решения им представлена такая масса подлинных «человеческих документов», что поневоле припоминается пророчество: «на место цепей крепостных люди придумают много иных»... Мы не имели, конечно, и слабого поползновения использовать весь материал этого рода, заключающийся в произведениях И. С. Левицкого, пересмотрев длинный мартиролог погибших и погибающих под гнетом социальной неправды. Да едва ли, впрочем, этот материал и нуждается в нашем подробном изложении, так как - мы уверены - он живет в памяти каждого читателя или легко может быть освежен по первоисточнику. Мы хотели отметить лишь господствующее в произведениях украинского писателя содержание, с поразительным реализмом и пониманием изображающее перелом в народной жизни и его тягостные последствия. Маруся из сказки «Запорожці», возвратившись на родную землю спустя столетие, находит положение родной деревни еще более ухудшившимся и предпочитает по-прежнему обратиться в куст калины, чем влачить жалкое существование среди современных условий. Таков по существу вывод и самого автора...

¹ Ibid., [стор.] 489.

Но не одно экономическое оскудение тяжёлым гнетом лежит на народе; в связи с этим оскудением и как необходимое его последствие - стоит умственная и нравственная темнота народной массы, поддерживаемая исключительными отношениями на Украине. Эта темнота выражается и в самобытной форме - в виде розни, непонимания собственных интересов, неумения приспособиться к обстоятельствам; и в наносной - в виде того презрения к родной обстановке, которая является как результат пресловутого «обрусения» и приобщения к лакейской цивилизации. Фигуры военного писаря («Дві московки») и Бубкы («Хмари»), горделиво именующего себя уже Бубковым, - относятся к числу первых образов этого рода в нашей литературе. Несмотря на комическое впечатление, которое производят эти и подобные фигуры, несмотря вообще на обилие юмористического элемента в произведениях И. С. Левицкого, ясно видно, что автор видит в них не одну комическую сторону, но тяжело задумывается над теми общими условиями, которые производят на свет этих «перевертнів». Своего рода «ні пан, ні ворон», отставших от одного берега и не приставших к другому, заполняющих только собою ряды чужеземных эксплуататоров, с удобством усевшихся на шее народа... Кстати, у И. С. Левицкого экономические эксплуататоры вообще являются большею частью чужеземцами, как это и в действительности было в первое после реформы время. Нарождение собственных «глитаїв», всех этих Калыток, Пузырив и прочих розуваевского типа господ, особенно ярко изображенных в комедиях г. Карпенка-Карого, у И. С. Левицкого не отмечено. На смену ему в этом отношении идут уже новые писатели, которые заполняют допущенный им пробел в изображении народной жизни.

Интересуясь более всего изображением народной среды, И. С. Левицкий не оставил тем не менее без внимания и нашу интеллигенцию, представив в своих произведениях анализ тех условий, среди которых ей приходится жить и действовать. Рассматривая произведения нашего писателя с этой стороны, приходится отметить глубоко-пессимистический в общем, взгляд его на представителей интеллигенции на Украине. Причина этому - прежде всего чужие влияния, которые в силу существующих условий самым фатальным образом отражаются на воспитании интеллигенции, оторванной от родной почвы. «Московська школа на нашій Україні багато одрізнила луччих людей од свого народу, од свого плем'я, од сім'ї, од батька й матери. А знов народ дуже одрізняв сам себе од панів, од вчених українців і косим оком споглядає на їх. Меж ними викопана велика безодня! І потрібно великої-великої праці не одного генія, щоб засипати ту провалину, почату ляхами, скінчену москалями, щоб зв'язати те, що порвала наша недбайливість та стидка українська байдужість та ледача недобачливість!»¹ Первое зарождение этой «безодні» представлено И. С. Левицким в бытовых очерках «Старосвітські батюшки та матушки», где ясно уже намечены условия и процессы, приводящие к полному разрыву народа с интеллигенцией, на первых порах, как в данном случае - с духовенством. Процесс разъединения, начало которого изображено в «Старосвітських батюшках та матушках», в позднейших про-

¹ Ив. Левицький. – «Повісти й оповідання», т. III. Київ, 1901, стр. 126.

изведениях И. С. Левицкого является уже вполне законченным; робкие проявления своекорыстия у «старосвітських» священников превращаются в воинствующий антагонизм с народом у современных. О. Артемий («Поміж ворогами»), читающий «Московские Ведомости», является уже сущим врагом своей паствы, своекорыстным и преследующим исключительно свои личные цели и интересы, оторванным от народа бесповоротно эгоистом. Из всех произведений И. С. Левицкого наиболее яркую иллюстрацию этого процесса распада народного организма на враждебно настроенные классы представляют две повести: «Причеп» («Нахаба») и «Хмари». Обе они изображают процесс денационализации украинской интеллигенции, - первая в сторону ополячения, вторая в сторону обрусения. Так как разрыв с народом представляет, по мнению автора, измену жизненным интересам масс и вызывается своекорыстными расчётами, то И. С. Левицкий не щадит сатирических красок по адресу интеллигенции. В обеих названных повестях талантливый автор мастерскою рукою дает ряд картин, изображающих разброд интеллигенции, ее своекорыстие, неумение и нежелание жить с пользой для народа, отсутствие ясных идеалов; это в большинстве случаев инертная, пассивная, податливая масса, «к добру и злу позорно равнодушная», которую легко может одурачить и повести за собой всякий ловкий проходимец. Денационализации при этом поддаются не только полунинтеллигентные Серединские и Лемишковские, но и высокообразованные люди, вроде профессора Дашковича, который вначале трезво и сознательно смотрел на свои обязанности по отношению к родному народу, но впоследствии заблудился меж трех сосен - науки для науки, панславизма и метафизики. Редкие минуты просветления, вроде той, которую пережил Дашкович во время своей поездки на родину, бессильны возратить этих завянувших и выдохшихся мумий к живому источнику народной жизни и лишь ярче подчёркивают их внутреннее ничтожество и бессилие. Часто при изображении этих «деятелей» родной страны у спокойного и сдержанного обыкновенно автора слышатся публицистические нотки; возмущенное чувство не выдерживает и прорывается рядом отступлений, вредящих, может быть, художественной целостности, но весьма ярко характеризующих общее мировоззрение автора.

Но наряду с этими отрицательными типами интеллигентных слоёв И. С. Левицкий пытается дать и положительные образы настоящих народных деятелей. Таков Радюк в «Хмарах», таков Комашко в позднейшей повести «Над Чорним морем». К сожалению, положительные типы нашего писателя страдают недостатками, свойственными вообще положительным типам, для создания которых текущая действительность представляет слишком недостаточно материала. Не отражая жизни, а опережая, так сказать, ее, такие создания весьма неопределённые, бледны и лишены тех резких индивидуальных черт, которыми изобилуют другие образы нашего писателя.

Обращаясь к художественным средствам И. С. Левицкого, мы должны отметить, прежде всего, его крупные достоинства, как бытописателя, основывающиеся на прекрасном знании той сферы, из области которой он заимствует темы для своих произведений, а также умение пользоваться

ся этим знанием. По характеру своего творчества, по манере - это типичный эпик, спокойно и беспристрастно разбирающийся и в сложных проявлениях души человеческой, и в явлениях природы и лишь сравнительно редко не выдерживающий спокойного тона. Особенно любит И. С. Левицкий останавливаться на картинах и явлениях природы, и в этом отношении он представляет, несомненно, крупного мастера, давшего много прекрасных образцов описательной прозы. В описаниях И. С. Левицкого преобладает пластика, внешнее изображение, производящее, тем не менее, сильное впечатление своею свежестью и колоритностью. К сожалению, по мере того, как И. С. Левицкий отходит дальше от вдохновлявшей его на заре литературной деятельности эпохи перелома и шатания, его произведения становятся бледнее, эскизнее, а реальной и художественной правды в них меньше. Произведения последнего периода вообще отмечены печатью усталости, в зависимости от чего достоинства их выступают слабее, а недостатки (некоторая условность, риторичность и растянутость) вырисовываются резче. Лучшими произведениями И. С. Левицкого по-прежнему остаются его старые повести и рассказы, о которых мы упоминали выше.

По характеру своей деятельности И. С. Левицкий вообще занимает особенное, исключительное место среди украинских деятелей. Натура в высшей степени спокойная, уравновешенная, он был свободен в своей деятельности от той неровности и нервности, какой отличались почти все другие наши выдающиеся писатели. В то время, как более страстные натуры беспомощно бились в тисках невозможных условий, кидались из стороны в сторону, размениваясь часто на мелочи - И. С. Левицкий твердо шел в одном направлении, систематически работая, регулярно производя на свет повесть за повестью, рассказ за рассказом, находя при том еще возможность служить народу и в качестве популяризатора и откликаясь иногда на злобы дня публицистическими произведениями¹. Благодаря этому отсутствию нервности, в деятельности И. С. Левицкого почти незаметно перерывов, антрактов, которыми так богата деятельность других украинских писателей; на нем всего менее отразились общие неблагоприятные условия существования украинской литературы. Было время (вторая половина 80-х годов), когда он один из более крупных старых писателей появлялся пред украинской публикой в России, и только по его произведениям читатели могли судить об украинской литературе. Можно с уверенностью сказать, что в данных пределах И. С. Левицкий все земное совершил, занял прочное место среди деятелей украинского народа и спокойно может оглядываться на пройденный путь.

Если украинская идея не заглохла окончательно в тяжёлые 80-ые годы, если мы теперь наблюдаем оживление среди украинского общества, распространение украинского движения вширь и вглубь, что, между прочим, отметил в одной из своих речей и сам юбиляр, то этим

¹ Наибольшею известностью из публицистических опытов И. С. Левицкого пользуется его работа по поводу статьи Пыпина «Особая история русской литературы», озаглавленная - «Українство на літературних позах з Московщиною» (подписана псевдонимом «Баштовий»).

мы обязаны в значительной мере ему, давшему образец систематического, спокойного и неторопливого труда...

Далеко не все из написанного нашим писателем увидело свет в России: вышедшие до сих пор три тома собрания его сочинений («Повісті й оповідання») заключают в себе лишь незначительную часть его литературной продукции. Многие не допускаются к печати, многие появляются с весьма значительными купюрами. Причина этого лежит в общих условиях существования украинской литературы, которое до сих пор носит все признаки случайности, полупризнания и едва-едва терпится в самых ограниченных пределах. Ненормальность такого положения дел всеми признана, и потому весьма удачной является мысль, возникшая на юбилее И. С. Левицкого, просить у подлежащих сфер освобождения украинской литературы от того отношения к ней, которое, продолжаясь уже более 40 лет (с 1863 года), особенно обострилось с 1876 г., когда издано было ограничительное распоряжение, известное под именем *Lex Josephoviana*. В этом смысле была составлена присутствовавшими на юбилейном торжестве соответственная резолюция. Повторяю - удачна и самая мысль, так как все общество должно, наконец, само взять в свои руки инициативу справедливого и удовлетворительного разрешения наболевшего вопроса, не сваливая всю его тяжесть на отдельных лиц; не менее удачно и приурочение этой мысли к юбилею одного из выдающихся украинских писателей, в течение всей своей жизни практически осуществлявшего ее своими единоличными усилиями и испытавшего на себе самую тяготу неудовлетворительной постановки украинского вопроса. Упомянутое ходатайство, имеющее вообще громадное общественное значение, служит вместе с тем и естественной данью уважения к заслугам любимого писателя, подчеркивая, с другой стороны, все растущую солидарность различных кругов украинского общества - по крайней мере, относительно самого, быть может, большого вопроса нашей жизни. Если общество сумеет достигнуть отмены ограничений, созданных специально для украинской литературы, то этим оно выразит лучшую признательность деятелям ее и крупнейшему среди них - И. С. Левицкому...

Сергей Ефремов

Киевская старина. - 1905. - Т. 88. - № 1. - [Отд. 1]. - С. 98-116.

**[Рецензія]: ІВАН НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ.
КРИВЕ ДЗЕРКАЛО УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ. Стр. 96 in 8°. Київ,
1912.**

Не впервые г. Левицкий принимается за обличение украинских писателей во всевозможных грехах против родного слова. Но для того, чтобы эти обличения были убедительными, чтобы они говорили что-нибудь уму и трогали сердце, автору не хватает главного. Не хватает, прежде всего, понижения жизненных условий, в которых приходится работать современным деятелям пера, не хватает любви к тому, что защищает г. Левицкий; зато

слишком много мелкой придирчивости, злобности и старческого брюзжания, которые часто увлекают автора за пределы справедливого отношения к чужим грехам и недостаткам. Не помогают здесь ни практические знания, ни большой опыт г. Левицкого в украинском писательском деле: без понимания современности все это приобретает характер дилетантской самоуверенности и мелочного словопрения из-за слов и букв. Понять значит простить; вероятно, потому так и беспощаден автор к своим товарищам по профессии, что понимание условий их деятельности давно от него отлетело и перестало связывать его живыми нитями с родной литературой. Получилась поэтому желчная книга, полная несправедливых упрёков и обвинений, - несправедливых даже в тех случаях, когда автор, безусловно, прав. Слишком маленькая эта его правда и слишком незначительной она выглядит по сравнению с той большой неправдой, которой г. Левицкий незаметно для себя самого допустил полонить себя до такой степени, что утратил всякое чутье действительности.

Г. Левицкий уверен, что все зло для украинского языка идет из Галичины. Галичане, и в частности проф. М. С. Грушевский, прониклись вдруг злостными и совершенно необъяснимыми намерениями испортить прекрасную украинскую речь и привить ей галицкие формы и правописание. Для этого, ни пред какими кознями не останавливаются, коварные интриги их преследуют г. Левицкого на каждом шагу. Галичане овладели почти всеми периодическими изданиями и книгоиздательствами на Украине и без устали, не щадя средств и труда, ведут свою разрушительную, по мнению г. Левицкого, работу. Ему уже чудится в ней прямое насилие и даже «галицкая цензура» или нечто вроде «великорусского обрусения». Он везде видит какую-то злостную тенденцию, какую-то скрытую политику, преследующую одну цель - возможно более приблизить украинский язык к галицким формам речи. «Галицкие органы в Киеве, - пишет г. Левицкий, - с их языком и правописанием принесли украинской литературе громадный вред, возможно, что непоправимый». Они испортили язык у наших молодых журналистов и отбивают публику от украинских изданий. «Украинская литература находится в большой опасности, - провозглашает автор в другом месте, живописуя эту опасность следующими красноречивыми чертами: - Галицкая агитация не дремлет и вредит нам сильнее прежней цензуры, так как копает под нашей литературой такую яму, в которой можно похоронить и погубить, - может быть, надолго, - всю украинскую литературу; она вырывает самую почву из-под наших ног, т. е. народный язык».

Этой несложной и вполне фантастической мысли г. Левицкий посвятил около сотни страниц, иллюстрируя ее массой примеров, не всегда, впрочем, удачных. Но не в них, собственно говоря, дело. Дело в том, что исходная точка г. Левицкого совсем неверна, и подозрительность просто обманула автора, сыграв над ним довольно скверную шутку. Заговор против украинского языка, галицкая агитация и цензура, особенно политическая тенденция в вопросах языка и правописания, конечно, существуют лишь в воображении автора. А если украинский язык у современных писателей, как совершенно правильно в отдельных случаях указывает г. Левицкий, не блещет достоинствами, то ответственность за это едва ли справедливо бу-

дет возлагать на галичан. Этому существуют особые причины, в которых не только галичане неповинны, но даже те авторы, обличению которых так много полемического пыла, и совершенно напрасно, посвятил г. Левицкий. Язык, как и все на свете, подчинен известным условиям развития и, может быть, особенно чуток к той обстановке, в которой развивается, отражая на себе и ломку народной жизни, и индивидуальную психику, и общественные отношения. Что же удивительного в том, что в уродливых условиях нашей жизни он и развивается не вполне желательным образом? Особенно это нужно сказать об языке газет, которым наиболее достается от строгого критика. Газеты всего мира и на всех языках одинаково пишутся далеко не идеально, и очень часто как в русской, так и в польской, напр., прессе приходится встречать более или менее яростные ламентации по поводу «засорения языка газетчиками». Может быть, это очень прискорбно, но едва ли есть какая-либо возможность помочь делу жалобами, ламентациями и яростными выпадами. Ибо больше газетчиков тут виноватой оказывается сама жизнь, которая не желает ждать кабинетного разрешения филологических вопросов и споров, а предъявляет свои требования, удовлетворять которые надлежит немедленно. Не помогут делу, конечно, и те немногие практические предложения, которые можно уловить среди бесконечного потока водянистых жалоб г. Левицкого. Исключение из языка слов: «від», «ріжний», «окремий» и еще десятка других, а также изгнание апострофа или *и* - это такой паллиатив, который будет в состоянии удовлетворить разве заядлых буквоедов и никого больше. И языку, конечно, он помочь не в состоянии.

Вполне соглашаясь с тем, что писатели должны чрезвычайно бережно, заботливо и любовно относиться к языку, должны изучать его и стараться по возможности держаться ближе к народным формам речи, мы, тем не менее, не можем идти по стопам г. Левицкого и бороться с недостатками языка путём заклинаний, неостроумных насмешек, фантастических измышлений и озлобленного брюзжания. В той стадии развития языка, на которой теперь мы находимся, в нем есть, конечно, и не может не быть, весьма много ненормального. Ту же стадию усиленного роста, когда потребности обгоняют средства к их удовлетворению, пережили в свое время все культурные языки, все переболели одной общей болезнью детского, так сказать, периода в развитии. Должен переболеть этой болезнью и украинский язык, не составляя исключения из общего правила. Но в живом потоке вечно движущейся жизни ненормальности отпадут сами собой, и уж во всяком случае они не дают основания к тем мрачным ожиданиям и предсказаниям, которыми полна книга г. Левицкого. Еще меньше они могут оправдать тон ее, весьма далекий от самой элементарной справедливости и беспристрастия.

С. Е-мов

Украинская жизнь. – 1913. - Кн. 2. – С. 105-107.

СТЕПАН ДАНИЛОВИЧ НІС

7 травня 1829, с. Понори, Конотопський повіт, Полтавська губ. –
28 грудня 1900, м. Городня, Городнянський повіт, Чернігівська губ.

Етнограф, історик, письменник, лікар, громадський діяч

З родини здрібнілих панів, що мала глибоке козацьке коріння. Прадід його, Григорій Антонович був запорожцем, а після ліквідації у 1775 р. Запорозької Січі повернувся у спадковий маєток біля м. Хорол у званні полкового хорунжого. Степан Ніс закінчив медичний факультет університету св. Володимира в Києві (1854). Протягом студентства займався записом пісень, переказів, діалектів; згуртував довкола себе гурток студентів-українців, яких жартома називали «Носівською партією», або «курнем», що займався вивченням української історії й записом народних пісень. У грудні 1854 р розпочав службу ординатором у військово-шпиталі Таганрогу. Згодом переселився до Харкова, склав іспити на звання повітового лікаря, після чого отримав призначення оператором Чернігівської лікарської управи. Там зустрів Леоніда Глібова, Опанаса Марковича, Олександра Лазаревського. Став одним із фундаторів Чернігівської української громади. 1863 р. був заарештований у т. зв. справі І. Андруценка за зберігання і поширення нелегальних видань («Колокола» О. Герцена, прокламацій народницької організації «Земля і воля»), висланий на Північ Росії, в м. Білозерськ (до липня 1872 р.). З 1886 р. знову у Чернігові, займався лікарською практикою. З 1891 р. працював міським лікарем у Городні. Збирав документи з історії Лівобережної України козацької доби й пам'ятки фольклору. Автор праць «Село Понорь» (1859), «Историческая записка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос» (1859), «Старинные акты с примечаниями и объяснениями» (1860), «Месторождение Семёна Папия» (1882) та ін. Прозові твори з життя українського села друкував в «Основах» та «Черниговских губернских ведомостях». Значна частина доробку залишилася в рукописах («Етнографічні матеріали (про медицину)», 1869-1873 рр. та інші). Одним із перших біографів С. Носа був Грицько Коваленко (див.: Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С.Д. Носа // Киевская старина. 1901. № 9. С. 363-400).

ЖЕРТВИ НАШОГО ЛИХОЛІТТЯ

М. Т. СИМОНОВ (ум. 26.XII.1900/ 8.I.1901), **С. Д. Ніс** (ум. 8.XII.1900/ 10.I.1901)

Не влягалася ще земля на могилі одного з найвидніших діячів наших, Ол. Кониського, як маємо знову дві свіжі могила: 26 грудня минулого року у Лубнях опочив Матвій Терентевич Симонов (Номис), а 28 того ж місяця в Городні помер Степан Данилович Ніс (Доброніс). Обидва небіжчики належали до старого покоління наших діячів, і хоч діяльність їх ні великістю, ні результатами й не дорівнює безупинній і кипучій діяльності Кониського, але все ж були вони помітними трудовниками на рідній, убогій діячами літературній ниві, були б «людьми» й не тільки на нашому українському «безлюдді». Сподіваючись, що про Кониського буде ще мова у «Вістнику», що хтось із земляків зробить широку і докладну оцінку його ве-

ливої, невсипущої праці (а се тим більш потрібно, що з іменем Кониського зв'язано багато історичної вартости подій і життєпис його буде разом у деякій мірі історією українського руху за останніх 40 літ), ми сим разом хочемо зняти розмову тільки про двох останніх небіжчиків.

Наче навмисне, а не випадково трапилось, що доля поклала обох небіжчиків наших на вічний спокій мало не в один день, - ніби одного чоловіка поховали. Та й справді, в діяльності Номиса й Носа було багато схожого, не вважаючи на деякі відміни в обставинах життя особистого, професії та інших таких зверхніх ознаках. Почавши свою літературну діяльність мало не в один час, обидва були перш усього етнографами і хоч пробували сил і в красному письменстві, але й тут лишилися етнографами, і тут у обох етнографія брала перевагу над артизмом; обидва були глибокими знавцями народної мови, звичаїв і всього народного життя. Нарешті обидва вони після перших досить гарних та вдатних як на молодий вік «літературних проб» замовкли на довгі-довгі роки - аж до смерти; імена їх майже не зустрічаються в письменстві в останні часи, і молодші покоління українські хоч і звикли з пошаною згадувати їх, яко «Основ'ян» - ветеранів нашого письменства, але з іменами їх не зв'язують нічого виразного, тривкого. Пошана в данім разі межувала вельми близько з забуттям, що почалося вже за життя небіжчиків. Вельми сумна се доля для письменника, але Номис і Ніс у тому самі почасти й винуваті: занадто вже довго вони не нагадували про себе громаді своїми працями, хоч сили і здатності до того, здається, було у них досить... Які причини спонукали їх «поламати перо» і занехаяти літературну діяльність, - тепер ще годі дізнатися, маючи такі убогі відомості про їх життя, які ми маємо; але ж можна гадати, що причини сього коренилися не в обставинах їх особистого життя, а в тих загальних причинах, що не одного талановитого письменника українського звели ні нащо, живцем поклали в домовину, або його працю зменшили до minimum'a... Таких жертв українського лихоліття маємо досить і до них безперечно треба залучити і наших небіжчиків.

Матвій Терентевич Симонов походив із стародавнього козацького роду, що мешкав у містечку Оржиці (в Полтавщині) і писався звичайно Симоном. Дід нашого етнографа додав до свого родового прозвища -ов і Симони перетворилися на Симонових. Отже, не вважаючи на таку видиму познаку «офіційного обрусенія», родина Симонових була чисто старосвітською: приточивши до українського прозвища великоросійський кінчик, Симонови лишилися все ж таки Симонами, українцями; всі родові традиції, всі звичаї народні твердо заховалися в тій родині, як про те свідчать писання Матвія Терентевича, що мають у собі безперечно багато автобіографічних даних.

М. Т. Симонов побачив світ 9 (17) падолиста 1823 р. в селі Зарозі, куди вийшли з Оржиці його предки в 30-х роках XVIII в. Він почав тямити себе дуже рано, а р. 1826 вже засадили його за граматку, спершу дома, а опісля у замужньої сестри, під доглядом справжнього «шпехтаря» (інспектора). Спочатку р. 1832 малого Матвійка відвезено до школи в Лубни; р. 1835 батько віддав його до духовної семінарії в Переяславі; потім р. р. 1840-44 він учився в Полтавській гімназії, а р. р. 1844-48 в

Київському університеті. Після університета Симонова зараз же послано в Ніжин, де він учив у гімназії російської мови і літератури, а трохи згодом у Немирів (на Поділлі). Залишивши педагогічну діяльність, Симонов перейшов у Петербург на службу в «Государственный Контроль»; служив опісля в «контрольных палатах» у Пскові, Катеринославі та Житомирі. Коли Лубенське земство засновало своїм коштом гімназію в Лубнах (р. 1873), то на директора її покликано Симонова, і вдруге на педагогічній службі він прослужив аж до р. 1877, коли залишив урядову службу цілком і вийшов на пенсію. Але йому, певне, потрібно було якоїсь громадської діяльності, бо незабаром бачимо його на земській службі - головою Лубенського земства, митовим суддею та головою з'їзда мирових суддів. 26 грудня минулого року Симонов помер у Лубнях, добро своє (37000 рублів) відписавши земству на урядження «лікарського пункту» в рідному селі Зарозі.

Перші літературні проби Симонова належать до р. 1847 чи 1848 і, як признається сам автор ¹, повстали вони цілком випадково. В той час Симонов тяжко захорував на очі, робити нічого не міг і з нудьги почав списувати олівцем (первісно по-українськи) свої дитячі спомини; опісля переклав їх на мову російську, переробив і післав до органа тодішніх слов'янофілів російських - «Русской Беседы», де в IV-тій книжці за р. 1858 їх і надруковано під заголовком «Отрывки из автобиографии Василия Петровича Белокопытенка», під прибраним іменням Номис (анаграма фамілії Симон). Коли молодий автор побачив свої записки надрукованими, то се додало йому відваги і охоти до дальшої праці на тому-ж полі, і від тоді він почав писати свої спомини вже «запоєм» ². «Отрывки» друковано далі в «Основі» за р. 1861 (кн. 3, 5, 6-7) та «Черниговском Листке» за р. 1863 (ч. 12). Р. 1859 в збірнику Куліша «Хата» надруковано Номисове оповідання «Дід Мина і баба Миниха»; далі в «Основі» за р. 1861 - «Різдвяні святки» (кн. 3, 5-6) і оповідання «Тітка Настя» (кн. 4) ³. Р. 1864 в Петербурзі вийшла капітальна праця: «Українські приказки, прислів'я і т. і. Спорудив М. Номис» з переднім словом «од видавця». Коли додамо сюди ще статті «Крепостное население в России» («Основа», 1861, кн. 2), «Дещо про українське писання і про словозбір К. Шейковського» («Черниговский Листок», 1862, ч. 2 і 3) та «Заметки к юбилейной по случаю 25-летия Лубенской гимназии записке» (Київ, 1898) ⁴, то ми згадаймо все, що появилoся з-під пера Симонова.

«Отрывки из автобиографий В. П. Белокопытенка» безперечно містять багато автобіографічного матеріалу; се споминки самого автора про свій дитинний вік. Маючи велику вагу для життєпису Симонова, вони разом з тим добре малюють побут і всі обставини життя українського дрібного старосвітського панства, що не одбігло ще далеко від народа і жило з ним майже однаковим життям: поділяло його невеличкі радощі і зазнавало однакового смутку і лиха від тодішнього соціально-громадського ладу. Патріархальні народні звичаї, просте без хитрощів нових часів життя тогочасне, скрашене в оповіданні нашого автора якимсь теплим, любовним

¹ «Рассказы М. Т. Симонова» (Київ, 1900), стор. XV.

² Ibid.

³ Всі вище поймаєні твори увійшли в «Рассказы М. Т. Симонова», що видала р. 1900 у Києві редакція «Киевской Старини».

⁴ «Заметки» сі мають вагу для життєпису автора.

гумором, проходить перед читачем і навіває йому багато споминів про недавню, здається, давнину, що так відмінилася тепер, вивелася мало не до останку. Разом з тим Симонов правдиво і вельми вдатно малює психологію дієвих осіб, що стоять, мов живі, в своїй оригінальній, простій, сказати б - убогій красі... Візьмемо хоч би ту сцену, де списано від'їзд автора «Отривков» з дому перший раз у школу, - хто з нас, навіть молодих віком людей, не переживав тих самих почувань, що й автор, розлучаючись з рідною домівкою; тієї туги та смутку, що налягали важким, надвірним гнітом, до розпуки близьким, на чисту, вразливу душу дитини, вперше на віку відірваної від рідні і закинutoї між чужі люде та суворі непривітні обставини, на ту прикру, далеку від тихого родинного життя «науку», що й досі ще панує по наших школах?.. Зверхні форми, певна річ, відмінилися, але зміст школи той сам лишився, - він і тепер псує дітей, або забиваючи їм патороки, або роблячи з їх протестантів без певного ґрунту проти сучасного ладу, - яких-будь позитивних здобутків і не питай!... Перші шкільні вражіння у «Отривках» Симонова так майстерно описані, так живо і правдиво, що мимоволі захоплюють читача і нагадують йому багато подібних подій з власного життя. А «Різвяні Святки» - як багато, побіч чисто етнографічного матеріялу, подають вони так само мистецьки описаних сцен з життя, що поясняють народні звичаї, заглиблюються в психологію народа і zarazом блищать справді артистичним виконанням. Описи вечері на «багату кутю» (дивись начерк «Багата кутя»), або колядування («Святий вечір») можуть дати багато правдивої утіхи кожному читачеві.

Трохи слабшими здаються нам Симонова проби в красному письменстві. Він з природи своєї був перш за все етнографом, «бытописателем», тим-то його етнографічні праці та спомини, оздоблені прикметами художніх писань, закрашені зразками справжнього, невимушеного гумору, й роблять таке глибоке вражіння на читача. Етнографічно цінні і оповідання «Дід Мина і баба Миниха» та «Тітка Настя», але ж тільки етнографічно. Щоб стати справжніми артистичними утворами, їм багато дечого бракує, - вони занадто розтягнені, написані мляво, наче напівсонно, отже й не роблять на читача того вражіння, як попередні твори. Зразу бачиш, що автор ніби вийшов зі своєї сфери, яку опанував цілком, і перейшов до невідомої, де плутається, спотикається і йде вперед напوماцки. Намагаючись правдиво переказати те, що бачив, Симонов за сими намаганнями забуває про вимоги штуки. Етнограф поборов і задушив художника...

Але не в етнографічних начерках і не в оповіданнях Симонова лежить найбільша його заслуга в українському письменстві і вага усієї його діяльності. Підвалину і центр її становить друга праця, що вславила ймення свого автора і придбала йому популярність не тільки на цілій Україні, а й поміж чужими людьми, що цікавляться словесними творами, написаннями від народа, - се збірник українських приказок, виданий р. 1864 у Петербурзі під заголовком: «Українські приказки, прислів'я і таке інше. Збірники О. В. Маркевича і других. Спорудив М. Номис», з передмовою «од видавця» (сторін має VII + 304 + XVII великої 8-ки).

В основу цієї капітальної не тільки в українській етнографії праці покладено рукописний збірник Опанаса Марковича, відомого етногра-

фа і патріота українського, чоловіка М. О. Марковички (Марко Вовчок). Збірник сей, як у передмові до «Українських приказок» каже Симонов, мав у собі «з відмінами з півсотні тисяч або й більш»¹ приказок, що записав сам Маркович, «туляючись по різних світах і Українах», або постачили йому інші збирачі етнографічного матеріалу². До записаних з уст народа безпосередньо приказок долучено було в збірнику також і ті, що були вже надруковані раніш по різних етнографічних виданнях. До цієї вельми багатой збірки сам Симонов додав ще збірники інших людей, яких згадує в передмові, а саме: Василя і Миколу Білозерських, Богуславського, Волковського, Залюбовського, Ол. Кониського, Косовцова, П. Куліша, Олександра та Василя Лазаревських, Левченка, Миловиденка, Руданського, Дм. Стороженка, Шиманова, Щербака та Яцімирського. Упорядчик, - що сам, а що за підмогою Коховського, Конго і Камінецького, - переглянув і повибирав приказки з усіх сучасних видань українських: Квітчиних «Повістей», Кулішевих - «Граматки», «Записок о Южной Руси» та «Чорної Ради», Шевченкового «Кобзаря», з «Основи», «Черниговскаго Листка», Київських, Чернігівських та Полтавських «Губернских Ведомостей», збірослова Шейковського та ін. З усього отсього матеріалу склався великий збірник, що містить 14339 (не рахуючи одмін) приказок та 505 загадок.

Як бачимо з генези праці Симонова, упорядчик до завдання свого взявся вельми старанно і пильно: він не зупинився над самим друкованим матеріалом, а скористувався і недрукованими працями всіх людей, про яких більш-менш відомо було, що вони працюють на етнографічному полі, і визбирав звідусіль, що тільки можна було визбирати. Нелегка се була робота; і матеріалу назбиралась сила-силенна, та й взірців на таку працю, - готових, вироблених взірців, що ніби тільки того й ждали, аби їх прикласти до діла, - у нас тоді ще не було. Довелось Симонову орати цілину, прокладати шлях новим трудовникам на тій-же ниві, виробляючи самотужки метод роботи і систему упорядкування матеріалу та поборюючи інші труднощі, яких було, здається, досить... До того ж весь матеріал мав він у руках не разом: дехто зі співробітників прислав свої записи тоді, коли робота над упорядкованим приказок була вже скінчена і навіть книжка почала друкуватися, - і впорядчик мусив не раз, не два переглядати цілий збірник, шукаючи відповідного місця новому матеріалові. «Не десять і не двадцять разів, - каже він, - проходив я усі приказки, щоб не було оттого неладу... Набадураеш отсе, переглядуючи, приказку, що позавчора або тиждень назад десь була (приказок сила, не день і не два треба, щоб перейти їх); почнеш шукать - і наскочиш на таке, що десь сьогодні чи вчора було; робиш замітку, шукаєш дальш - знову на щось натрапив... Годин через три-чотири так у тебе в голові помутиться від тої плутанки по картках, що хоч кинь роботу: тут же, карток через п'ять-шість, або і в двох картках поруч натикаєшся на однакові приказки і сього не примічаєш... кинь же роботу до завтрього або поки одпочине голова - і казать нічого. Кажу, що розуміє добре се діло тільки той, хто над ним сам працював, а найпаче,

¹ «Українські приказки» і т. і., «Од видавця», стор. I.

² Горобинський, Дорошенко, Загорський, Камінецький, Крушельницький, Лавриненко, Мокрицький, Мокрінський, Дм. Ст. Ніс, Орловський, Панченко, Паламаревський, Підгаєвський, Примо, Анатоль Свидницький та ін.

коли у його була така страшенна сила приказок і одмін, доставались вони йому не разом, збірники були пошиковані по азбуці, або іншим штибом, ніж у мене»¹.

Кажучи коротше, - се була якась надмірна, «каторжна», як на одного чоловіка праця - отсе улаштованне тисячів дрібних карток з приказками!

Тепер треба ще сказати, яким шляхом ішов у своїй роботі Симонов, якого методу ужив він і як взагалі дивився на свою роботу, - тоді виявиться перед нами і вартість і хиби його праці. Але дамо слово знов самому впорядчикові. «Беручись за видання приказок, - каже він, - я не дбав, щоб книжка була охаючена, як звичне бувають такі видання у сильних, напр., німецьких письменників; щоб тут було і про культу, і про приказки старі і нові, сякі і такі: я добре відав, що для таких книжок треба не року-двох, а віку, та ще й не одного, а багатьох, а тим часом у нас ради сього не зроблено майже нічогосінько. Я тільки одно мав на меті: щоб книжку видать яко мога скорійше і щоб з неї користи було якомога більше. Про останнє нічого балакати; поспішав же я ради того, щоб був спосіб користуватися приказками, або й лаштувати їх до справді хорошого видання - не одному, а кожному, хто забажає; щоб хто збирає отті перли від народу, знав, що є вже, а чого нема; щоб було до чого тулиться і примірювати» (там же, II).

З сих слів видко, що впорядчик добре тямив і наукову, і практичну вагу збірника, і ті вимоги, що прикладає до таких видань етнографічна наука, в той час ще зовсім слаба у нас. Ще краще в тому переконаємося, переглянувши самий збірник та звернувши увагу на спосіб розложення приказок, ужитий Симоновим. Перше такі збірники, як отсей, укладалися вельми не мудро: впорядчик розкладав приказки в азбучному ладі - та й по всій роботі. Такий спосіб для впорядчика найлегший, але кожне з першого погляду бачить, що він цілком не науковий, бо не має в основі своїй нічого тривкого, ніякої певної системи, ніякого ладу, - се чисто механічна робота і про наукову вартість її шкода й говорити. До того ж така безсистемна праця і для практичного вжитку вельми незручна: одна й та сама приказка, записана в двох місцях, починається часто не однаково, не з одної літери, - отже в збірнику сі варіанти стоятимуть далеко один від одного - і нехай той, кому треба, відшукає їх між тисячами інших!... Треба було віднайти інший спосіб, котрий більш відповідав би і науковим, і практичним вимогам. Симонов зі своїм завданням справився, як не можна було краще. Замість «пошикувати», як він каже, приказки по азбуці, він поклав у основу збірника розложення по речам: спершу у його стоїть релігія (віра, Бог, гріх, піст, совість, молитва, церква, свято, чорт, пекло, чернець, піп і т. і.), далі космографія (світ, місяць, неділя, від льоду до льоду і т. і.), історія і національні відносини (старовина, тепер, Україна, гетьман, Січ, козак, Москаль, Лях, Жид, Циган, Німець і т. і.), соціальні відносини, економічні, людина і різні прикмети людські та їх життя родинне, господарське і т. і. Вже з сього видко, що Симонов, почавши з найвищого, після народного світогляду, абстрактного поняття - релігії, ступінь по ступневи, цілком консеквентно і натурально переходить до інших, більш конкретних, і дає цілу картину народних поглядів на ту чи іншу справу. Коло кожної

¹ «Українські приказки», стор. VI-VII.

приказки позначено, де або ким її записано, проставлено відміни (часом досить численні) і іноді розкрито народне джерело (анекдот, побрехенька, казка), з якого повстала приказка. Кінчається збірник вельми старанно укладеним азбучним показчиком до приказок та загадок, щоб улекшити користування багатим матеріалом, надрукованим у збірнику. Кілька слів від упорядчика ще краще вияснять нам спосіб, якого він держався.

«1) Я містив у книжку, - каже він, - усе, що було в збірниках (загадки, шепоти, зацуровання, замовляння): все комусь знадобиться! 2) шиковав збиранину в такі лави, щоб не психологія була основою, або що інше письменницьке, а як, на мою думку, огулові корисніші - чи то з погляду одшукування в книжці, чого треба, чи по легкості в читанні, запам'ятуванні; 3) містив одміни, що хоч чим-небудь примітні, хоч яким словом, навіть вимовою слова; і 4) містив усе, як воно було записане, не вважаючи, що дециця покалічене¹ - пописьмачене, поляшене, помоскалене, - або що писання деяких слів не того штибу, який уживається тепер в наських книжках: що наське - щирець, а що не наське - проте, думав я, порано розправлять; а щодо писання - нехай іде! нехай виявляються усі місцеві вимови; колись усе те посудачать - може й книжковому дечому треба буде трошки поруйнуватись»².

Ми вже знаємо, якого напряду держався Симонов на своєму важкому шляху; згадували й про те, що всю трудноту такого діла, як упорядкування кількох десятків тисяч приказок, може тільки той до ладу зважити, хто сам працював коло такого діла. Не диво отже, що в праці Симонова трапляються іноді недогляди, помилки: часом одна приказка містить двічі, іншим разом дещо попало не у відповідне місце. Але яка се все дрібниця в порівнянні до величної праці упорядчика! Не диво отже, що ті, кому траплялося писати про працю Симонова, згадували з такою пошаною його ймення. Автор відомої «Истории русской этнографии», славний учений російський Ол. Пипін атестує працю Симонова, як «собрание пословиц, которое остается доньше одним из капитальнейших произведений малорусской этнографии»³. Симонов, - каже далі д. Пипін, - «багато власної праці положив на те, щоб скільки мога користування своєю збіркою улекшити, себто - розкрити зміст народного прислів'я з усіх його боків, а сього в такій мірі далеко не зроблено навіть в зібранні Даля»⁴. В устах російського ученого така хвала заважить багато!... Деякі вади своєї праці

¹ Цікаву примітку до сих слів робить Симонов: «Каліч і дуже частенько таки трапляється. Та й не диво: багацько приказок, певно, записано не по просто від народу, а з пам'яті, а пам'ять в такім разі робить наче той бик, що, мовляв, *куди навик, туди і тягне*; а може хто й тієї думки був, що, мов, як же такому нечупарному, варзякуватому та між письменні люде! Мовлячи огулом, з сього боку треба сторожко приступати до приказок, щоб не хибить і не вважають за наське таке, що воно зовсім не нашої парафії». Увага ся свідчить, що Симонов критично переглядав матеріал, котрий мав у руках.

² Ibid., [стор.] II-III.

³ Пыпин, История русской этнографии, т. III. Этнография малорусская, стор. 368.

⁴ Ibid, стор. 369. Даль Володимир Іванович (род. 1801, пом. 1872) відомий російський етнограф, лінгвіст і письменник, звісний також під прибраним іменням Козака Луганського; опріч белетристичних творів видав: «Пословицы русского народа», «Толковый словарь живого великорусского языка», «Картины из русского быта» та ін. Серед етнографів російських займає видатніше місце.

завважив і сам Симонов і, вияснивши в передмові причини, з яких вони повстали, щиро просить читачів не поремствувати, «оже ся описав, или переписав, или не дописав»¹. Тямить він добре й те, що його збірник далеко не вичерпав усієї «народної мудрості», - «що є в отсій книзі, - каже він, - то тільки частина того, що є у народа. Дехто слав мені десятків п'ять-шість приказок і траплялось так, що з тих п'яти-шести десятків три четі, навіть п'ять шестин або і дев'ять десятин було таких, що в збірниках Опанаса Васил. (Марковича) і інших зовсім не було. В збірниках Опанаса Васил. і М. Білозерського найбільш приказки з Черніговщини, - здавалось би, що ними уже все повидзьобувано по тих сторонах; одже Опан. Вас. слав мені потім черніговські приказки, д. Камінецький заночував коропські - що зовсім нові були. Виходить, добродійство, роботи - аби тільки хіть! і найпаче на Правобоччі, і найпаче оттам, де, мовляв, «сама патока»².

Таким закликком до праці на етнографічному полі до земляків кінчить Симонов своє передне слово до «Українських приказок». Надії і сподівання сього старшого нашого етнографа почасти вже справдилися і взагалі щодо праць етнографічних і щодо приказок народних зокрема, - доказом тому суть ті зібрання приказок, що надруковані вже Чубинським³, Драгомановим⁴, М. Ф. Комаровим⁵, Манжурою⁶, Б. Д. Грінченком⁷ та іншими, але ще більше тієї «патоки» єсть не друкованої. У самого, кажуть, Симонова була вельми багата збірка приказок, які він збирав і після виходу в світ «Українських приказок»: відомо нам теж дещо про збірку д. Роминського, що містить над 30000 приказок; єсть, певно, і у інших збирачів того матеріялу чимало, - словом, і тепер ще «роботи - аби тільки хіть!...» Коли появляться і сі нові збірники, що певне й матеріялом будуть багатіші, і упорядкованям догіднійші, то й тоді навіть слава М. Т. Симонова останется непорушеною і за цим завжди буде заслуга впорядчика *першого* наукового видання українських приказок.

II.

Менш відомі життя і діяльність другого недавнього небіжчика, Степана Даниловича Носа; він поділив трагічну долю многих і многих українських письменників, що мало не цілий вік працювали на ниві письменства, писали багато, а проте ніхто не знає ні їх самих, ані їх творів: вони писали, складали написане в шуфлядку і були мабуть чи не єдиними читачами своїх творів. Причина сього лежить у загальному становищі українського письменства, становищі літературного парії, зупиненого в своїому нормальному розрості непереможною силою сторонніх обставин. Спершу чоловік на щось надіється, його пориває до літературної праці; він пише, - «а цензура ліберальна все черкає та черкає»... Борсається, борсається отак чоловік поміж Сциллою власного потягу до літературної праці і

¹ «Українські приказки» і т. і., стор. VI.

² Ibid., стор. VII.

³ Чубинський, Труды этнографической статистической экспедиции, т. I, Київ, 1872.

⁴ Драгоманов, Малорусские народные предания и рассказы, Київ, 1876.

⁵ Комаров, Нова збірка народних малоруських приказок. Одесса, 1890.

⁶ Манжура, Сказки, пословицы и т. і., Харків, 1890.

⁷ Грінченко, Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних к ней губерниях, вып. I, Чернігів. 1895.

Харибдою цензурних заборон і нарешті приходять до сумного переконання, що хоч рук йому не зв'язано, та рота щільно затулено... Більш енергійні робітники шукають способу - якби скинути ту навісну пов'язку і все-таки працювати; на іншого ж нападає знеохота, кидає він працю, на яку колись покладав може великі надії і замовкає цілком, а коли вже прийде непоборима охота вилити на папір те, що лежить на серці, то написавши - ховає в шуфлядку... Муки Танталові, мабуть, дурниця в порівнянні до тих мук, що повинен почувати такий живцем похований письменник із зав'язаним ротом, - особливо, коли він справжній художник і творчість - його стихія. Обставини, що доводять до того, пожерли у нас так багато жертв, - талановитих жертв, надії рідного краю, так далися вже нам у знаки, що варто було б обговорити їх докладно, розважити з усіх боків, спізнати добре причини їх і наслідки, - тоді, може, знаючи лихо, знайдемо й спосіб запобігти йому; поставивши діагноз, ачеї же відшукаємо й ліки на хворобу...

Степан Данилович Ніс¹ був родом із Конотопського повіту в Черниговщині. Скінчивши університет у Києві, Ніс був кілька літ оператором у Чернигові при «Врачебной Управе», але недовго: загальна реакція, що слідом за «епохою великих реформ» запанувала в Росії, і спеціальні «мероприяття» щодо українства лишили свій слід і в житті Носа: р. 1863 його заслано в Білозерське - місто на півночі Росії, в Новгородщині. Причини заслання, як і того, чи довго йому там довелося пробувати, ми не знаємо. Можна тільки догадуватися, що заслано його, мабуть, чи не за «распространение малороссийской пропаганди», як заслано тоді з тієї ж причини Кониського і ще декого з українців. Відсидівши призначений термін на півночі, Ніс вернувся на Україну; на останці оселився він у Городні, лікарюючи, де й дожив віку, до кінця зберігши свої давні українські симпатії.

Перша літературна праця Носа - оповідання «Хуртовина» - надрукована була в «Основі» р. 1861; в «Основі» ж появилися два начерки під заголовком «Людська пам'ять про старовину»; переїздом у Києві видано анонімно Носові дві популярно наукові брошури: «Про хвороби і як їм допомогти» (1874) та «Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя» (1875); нарешті р. 1897 в збірнику «Складка», що видав у Петербурзі д. Білиловський, з'явилося оповідання «Запорожець Абиух». Отсе і все, що було надруковано за життя автора з його творів, коли не лічити ще чисто етнографічних матеріалів, зібраних ним. З передмови Номиса до «Українських приказок» довідуємося, що вкладчиком до Марковичевого збірника між іншими етнографами був і Ніс; ім'я його зустрічаємо і в інших етнографічних виданнях і навіть останніми часами находимо зовсім свіжу звістку про численні етнографічні матеріали, що переховувалися у небіжчика². Але се далеко не всі ще його твори; те, що виявлено досі світові, становить хіба невеличку частинку з того, що вийшло з-під його пера. Ніс був одним із тих письменників, що, не залишаючи письменства, склали свої писання у власну шуфлядку і переховували їх там до слушного часу... Кілька років назад д. Василь Лукіч, діставши певні відомості про

¹ Сі вельми неповні звістки про життя Носа дістали ми від Ол. Я. Кониського.

² Киевская старина, 1901, кн. I. стор. 1-3 («Документы, известия и заметки»).

недруковані писання Носа, - мабуть від якоїсь до небіжчика близької людини, а може й від його самого, - подав їх у «Зорі» докладний реєстр. Як довідуємося з замітки д. Лукича ¹, у Носа переховувалися ось які рукописи, зовсім налаштовані до друку. **Повісті й оповідання:** 1. Данько Грабина від шведського руїнного часу, на 1723 рік. 2. Дві долі. 3. Сон на Багату Кутю. 4. Мовчанів рід. 5. Безталанна. 6. Рокове. 7. На «рубевжі» еманципації волі. 8. Маленька приповідь. 9. Мов заподіяно. 10. Батькова дочка Ясновидівна. 11. Запорожець Абиух. 12. Гриць Чупренко, запорожський наїзд на Татарву. 13. «А вгадайте, пані, яке ваше?». 14. Обручники новохрещенці. 15. Павло Всеядучий (Становий пристав). 16. «Хоч ти, перекопале безталанне, посвідчи про мою смерть». 17. Огрядна пані. 18. На хуторі у Сидора Корнієвича Репетьки. 19. Ой, Боже наш, Боже, що та любов зможе! 20. Чумацький табір. Ніч на степу. 21. Багата кутя. 22. Про Гриця Мірошниченка. 23. Приповідь цигана Хоми. 24. Євмен Хомич Товстопупенко (родословного дерева римський дворянин). 25. На хуторі у Івана Григоровича Дриги. 26. Приповідь старого Цимбала: «вік прошкандибать - не пучкою перекивать». 27. Друга приповідь старого Цимбала: «поговоримо, Машко, про людей, а люде про нас ще й більш». 28. Голуб Турман. 29. Овсійко. 30. На бакші. 31. Он де скарб. 32. Квіт за квіт. 33. Три Добродії і один Підчаший. **Драматичні твори:** 34. Учений синок, або український Дон-Кихот, Домінус Максим Спіноза (комедія). 35. Ніч на Івана Купала. 36. Буруз де Лотрига, перший підставний болгарський князь (комедія). 37. Як Мордух плавав у пана на помості (комедія). Окрім поїменованих белегристичних творів у автора було чимало всякого дріб'язку: причти, приказки, епіграми («шпигачки»), цілі перекази народні, як у «Записках о Южной Руси» Куліша, оповідання столітнього Запорожця про початок світа, багато творів інших авторів переважно з молодіжи і записки побутового українського життя, котрі Ніс вів від р. 1852, заводячи до їх усе важніше в українському житті.

Вже коли судити по самим заголовкам творів Носа, багато між їми повинно бути вельми цікавих коли не артистичною вартістю своєю, то бодай з побутового, етнографічного боку. Якби вони всі були надруковані, може б автор показався перед громадою зовсім у іншому світлі... На превеликий жаль, усі ці твори, окрім одного оповідання «Запорожець Абиух» ², невідомі, і ми мусимо судити Носа, як письменника, по тим тільки, сказати б, «першим пробам», що надруковані були в «Основі», та його популярним оповіданням. Дуже і дуже можливо, що наш осуд, заснований на такій хиткій підвалині, як вельми мала частина творів, ще й до того самих ранніх, буде цілком хибний і не дасть правдивої оцінки ні таланту автора, ні його писань. Але се вже не наша вина.

Перше оповідання Носа «Хуртовина» ³ належить до циклю тих, мовляв, фотографій з життя, чи оповідань чисто етнографічного змісту, що панували в 10-х роках у російській літературі і мали свій вплив певно й на нашого автора. Не задаючись нічим великим, автори таких етногра-

¹ Зоря, 1894, стор. 505.

² Надруковане в збірнику д. Білиловського «Складка» (СПб., 1897).

³ Основа, 1861, кн. 5.

фічних фотографій нехитро переказували яку пригоду з життя, малювали якийсь образок, беручи його, як він єсть у дійсності, без жадних прикрас, з усіма прикметами дієвих осіб, з їх мовою, звичками і т. і. Не маючи здебільшого артистичної вартості, такі оповідання мають не раз велику вартість етнографічну, чи побутову, коли автор їх - людина тямуща і знає добре народний побут. А до таких авторів безперечно належав і Ніс. Тимто «Хуртовина», як етнографічний образок має свою ціну и тепер; зміст оповідання вельми не мудрий: два селянина їдуть степом у хуртовину і з нудьги розмовляють про всяку всячину: тут і стрілецькі пригоди, і оповідання про вовків та зайців і т. і. Але поза сим немудрим, занадто буденним змістом така сила етнографічних дрібниць, таке знаття народного побуту, таке багатство спостережень, що навіть фотографічний до наявності спосіб оповідання не відрахує читача, - він не занудиться, читаючи сей коротенький малюнок з життя, а пробіжить його з захватом, хоч артистичної вартості він і не має. «Людська пам'ять про старовину» містить два окремі начерки: «Шворин рід»¹ та «Про Конотіш»² і має характер споминів про старовину, записаних з народних уст. Вагу такого матеріялу добре оцінила редакція «Основи», в примітці до першого начерка кажучи між іншими от що: «Добре той робить, хто з старосвітськими людьми розмовляє та все стародавнє списує: се він готує на дальші часи скарб такий, що дається не всякому. Багато дечого й не до ладу старі люде плещуть, та все-таки треба вислухувати, поки дороге яке зернятко тобі з їх оповідання випаде. Таких зернят єсть доволі у писанні пана Носа, котре подаємо до уваги людям, до старовини охочим»...³ Такий самий характер споминів про старовину носить і надруковане в «Складці» д. Білиловським оповідання «Запорожець Абиух». Взагалі одна риса проходить червоною ниткою через усі відомі нам твори Носа - сфотографування дійсного життя, сучасного чи минулого, з усіма його побутовими дрібницями. До більшого автор не береться, а своєї неблизкучої мети досягає так добре, що писання його можна студіювати, немов якийсь етнографічний запис. Щодо популярних медичних праць Носових, то вони написані гарною народною мовою і теж містять багато етнографічних подробиць і виявляють у авторі великого знавця народних медичних способів. Нам здається, що коли б видати їх у світ другим виданням, дещо поправивши, то ще й тепер вони були б вельми корисні серед нашої не дуже багатой на добрі твори популярної літератури.

Отсе і все, що можна тим часом сказати про твори Носа; бажаємо тільки, щоб їх не спіткала звичайна для посмертних творів українських письменників доля, себто - щоб не загинули вони так безслідно, як загинули вже навіки, мабуть, твори кількох інших письменників українських (Руданського, Ніщинського, Манжури, Мови, Потєбні та ін.). Може, в їх знайдеться дещо цікаве не тільки з етнографічного та побутового боку. Наше письменство не таке вже багате на гарні твори, щоб нехтувати писаннями навіть таких безперечно другорядних письменників, як Ніс, не кажучи вже про більш визначних діячів нашої літератури. А способів пу-

¹ Основа, 1861, кн. 10.

² Основа, 1861, кн. 11.

³ Основа, 1861, кн. 10, стор. 26.

стити їх у світ, сподіваємось, тепер знайдеться досить.

Вже з того вельми неповного огляду життя й діяльності обох письменників, що зробили ми на попередніх сторінках, сподіваємося, видно читачеві, чого ми назвали Симонова і Носа жертвами нашого спеціально-українського лихоліття. Наостанці додамо ще кілька слів, з яких видніша стане наша про се думка.

Приглядаючись до хронології творів Симонова і Носа, ми повинні зауважити один вельми цікавий факт: обидва письменники почали свою діяльність в ту епоху, що в Росії зветься звичайно епохою 60-х років і визнається пробудженням широкого суспільно-громадського руху до поступу і волі; знесення кріпацтва, судова реформа, земська і міська автономія та інші такі реформи були наслідком того громадського руху. Разом із тим загальним суспільно-громадським рухом проснулося і приспане, здавалося, навіки подіяма попередніх часів нашої історії українство. За голосною піснею Шевченка обізвалися інші співці; слідом за красним письменством починаються зародки української науки, публіцистики, журналістики («Основа», «Черниговский Листок»), популярних і просвітних видань для народу, національної школи і т. і. Відомо, як сумно закінчилася епоха великих реформ: реакція спершу в урядових сферах, а потім і серед суспільства, руйнування духа реформ всякими «новелями», що в поступові інституції вливали новий, невідповідний змістові їх і просто-таки шкідливий реакційний напрям і нищили їх найкращі здобутки (згадаймо тільки реформу земства, переведену законом 12 липня р. 1889, скасування виборних мирових суддів, обмеження компетенції суду присяжних і т. і.). В сьому повертанні назад («домой», як казали слов'янофіли, хоч в іншому трохи розумі) українству випало *privilegium odiosum* (лат. – «ненависний привілей») - особливе правове становище, пов'язане зі збитком для його власника. – С. І.): молодий ще український національний рух прийняв на себе перші й найтяжчі удари реакції. Першу пересторогу українству дав міністерський наказ 8 липня р. 1863; коли ж в половині 70-х років український рух знов почав прибирати виразніші, інтенсивніші форми, то мов грім із ясного неба пронеслося нове лихо: царський указ 18 мая 1876 р. засудив українство на смерть цілком. Те лихоліття тягнеться аж «до дне сего».

Симонов видав свою капітальну працю 1861 р., - саме на початку лихоліття; «Українські приказки» були останньою його працею для рідної науки, і сталося се не випадково. Ми не можемо навіть в думках поклати, щоб людина, що стільки хисту, енергії, завзяття та щирості поклати на першу свою працю, стільки трудот та перешкод усяких перемогла, - тією першою і єдиною працею й задовольнилася та, склавши руки, подалась на хутір «тихо віку доживати». Звичайно буває навпаки: одна праця веде за собою інші; чим більш людина робить, тим глибше праця затягає її в себе, тим більш охоти й запалу надає. Можна було сподіватися, що Симонов обдарував би нашу науку ще коштовнішими працями, та ба! один розчерк пера - і сподівання ті мов дим на повітрі розлетілися, а замість гарної, систематичної будівлі наукових праць, що певне й самому Симонову мріялись, - самі лишень безформенні руїни та одломки!... Отже

не диво, що Симонов та й багато інших з ним забажали хуторного спокою і здалека, скептично, зневірливо поглядали на силкування людей-одиниць, що лишилися самотніми борцями серед тієї загальної руїни... Треба було просто-таки нелюдського завзяття і дуже глибокої національної самосвідомості (а де їй було взятися у нас, що ледве-ледве на власні ноги почали спинатись?), щоб не зневіритися в справі, не кликнути з розпукою: «finis Ukrainae!»... Трохи інакше одбилось лихоліття на діяльності Носа. Перші твори його належать теж до часів «медового місяця» російської волі; потім 10-літній антракт до половини 70-х років, коли українству трохи було попущено. Після двох популярних брошур знов антракт і утеча на хутір - «тихо віку доживати». Але серед хуторного спокою він не кинув працювати цілком: може десь далеко-далеко, в якомусь глибокому закутку душі його тихо бриніла надія на ліпші часи, а може така вже велика була у небіжчика «письменська сверблячка» і він писав без жадної надії. Симонов та Ніс - найбільш яскраві зразки того, як відбилосся лихоліття на нашій літературній продукції.

Але те, що з ними - в меншій тільки мірі - трапилося мало не з усіма українськими письменниками: всі вони почасти жертви нашого лихоліття; всі вони в першу голову на собі відчули його страшну вагу і не дали рідному письменству всього, що могли дати. Вельми цікаво було б простежити, як лихоліття наше відбилосся на літературній продукції всіх наших письменників і навіть на вартості тих творів, що були написані, бо безперечно, що вартість літературних творів залежить від постійного, регулярного, нормального розвитку, а чи-ж можемо ми про його говорити? Нам здається, що наслідки такого досліду були б такі жахливі, що ними «перелякати саме б пекло можна»: не знаємо, чи хоч один з наших письменників не заведений був би до того жахливого мартирологу з написом: «пропащі сили!» Але такий мартиролог конче потрібно зробити: він усім - і приятелям і ворогам нашим - покаже наочно, що коли ми ще не пропали досі, не вважаючи на незлічимі втрати інтелектуальних сил, то ачеї і не пропадемо вже; коли національне лихоліття, якого жаден у світі народ ніколи не зазнавав і довіку не зазнаватиме, протягом мало не півстоліття не звело нашу націю в могилу, то вона має мабуть якісь великі духові сили в собі і певні зародки до культурного розвитку і поступу на національним ґрунті. Та й самим діячам на рідній ниві се повинно додати більш бадьорости, енергії та витривалості...

Поминаючи на сей раз інші «пропащі сили», обернемося знову до наших небіжчиків і запитаємо: чи можна ж сказати про їх, що вони дали своїй рідній країні все, що спроможні були дати і чого від їх можна було сподіватись, і чи не пропащі ж вони сили, чи не жертви нашого національного лихоліття?...

Сергій Єфремов

Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. XIV. - Кн. 4. – С. 38-55.

ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ РУСОВ

5 лютого 1847, м. Київ – 25 вересня 1915, м. Саратов

Статистик, етнограф, фольклорист, громадсько-політичний діяч. З сім'ї військового лікаря, росіянина за походженням, який вислужив особисте дворянство. Чоловік Софії Русової, батько Михайла та Юрія Русових. Закінчив історико-філологічний факультет університету св. Володимира (1868). Кілька років працював викладачем гімназії в Києві, займався етнографією та видавничою діяльністю. Протягом 1854-76 рр. співпрацював з газетою «Киевский телеграф». З 1870 р. член, згодом - один із керівників Київської (Старої) громади. В 1875-76 рр. за дорученням громади видав у Празі найбільш повний на той час «Кобзар» Т. Шевченка. Прихильник ідей М. Драгоманова. Згодом входив до лав Чернігівської та Петербурзької громад. Неодноразово переслідувався владою за «українофільство». Автор більш ніж 240 наукових праць з історії, літературознавства, етнографії, значна частина з яких видруковані на сторінках часописів «Киевская старина», «Громадська думка», «Рада», «Нова громада», «Рідний край», «Світло», «Український вестник», «Українская жизнь», збірки «Степ». Автор ґрунтовної праці «Описание Черниговской губернии» (2 тт., 1898-1899) та розділу «Статистика» в енциклопедичному виданні «Український народ в его прошлом и настоящем» (СПб., 1916, т. 2). Залишив спомини про П. Г. Житецького, М. І. Пирогова, М. В. Лисенка, П. П. Чубинського, М. П. Драгоманова. У 1908-15 рр. Русов викладав статистику в Київському комерційному інституті, евакуйованому до Саратова під час Першої світової війни. Саме там Русов і помер від тяжкого нападу астми. За рахунок пожертв шанувальників на честь 25-річчя громадської діяльності О. О. Русова було створено видавничий фонд його імені. «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг», постійним автором якого, а в 1905-1908 рр. й головою був Русов, ухвалило видати спеціальний меморіальний збірник, де мали прийняти участь провідні діячі Київської, Петербурзької та Чернігівської громад. Своєчасно у повному обсязі реалізувати проект через несприятливі обставини військового, а згодом революційного часу не пощастило. Статтю «Зайві сумніви», призначену для одеського журналу «Основа», але так і не надруковану там, присвятив пам'яті О. О. Русова в 1915 р. політичний засланець М. С. Грушевський. В матеріалах декількох чисел журналу «Українская жизнь» висвітлювалась постать Русова (1915, кн. 10; 1916, кн. 1). В «Українському науковому збірнику» (М., 1916, вип. 2), виданні Українського наукового товариства в Києві, головою статистично-економічної секції якого був у 1908-1915 рр. Русов, в редакційній статі йшлося про те, що «О. О. Русов належить до тої течії в українському відродженні, котра скріпила за собою термін «українофільство», але українофіл з нього був чистого типу, себто – небіжчик не був українець з роду, а великорос, але на Вкраїні вирісши, бачучи коло себе українську стихію, свідомо пішов на службу українському народові, прийняв і засвоїв культурні й політичні традиції його інтелігенції, психічно акліматизувався і під кінець життя своїми звичками, мовою, інтересами, діяльністю був справжнім українцем – чим і різниться він, як особа, від своїх сучасників-українофілів різного походження. ... Наукові студії Русова, його практичні й громадські виступи пішли двома шляхами: в результаті бачи-

мо О. Русова, як заслуженого громадського діяча, видатного вченого на полі економічним, і спеціально-статистичним, а також і етнографічним, почасти філологічним» (Пам'яті Ол. Русова // Український науковий збірник. М., 1916. С. V-VI).

DE MORTUIS.
ПАМ'ЯТИ ОЛ. РУСОВА. - ПАМ'ЯТИ К. ПАНЬКІВСЬКОГО. -
В. ЛЕСЕВИЧ

Один по одному сходять у могилу люди зі старшого українського покоління, одного за одним проводить українське громадянство на місце вічного спочинку - здебільшого на відоме Байкове кладовище у Києві. За останні роки виросла там, у затишному куточку української землі, свого роду українська колонія, на зразок славних «літературних мостков» на Волковому кладовищі в Петербурзі. І якщо правду каже відомий афоризм, що «потрібні нам великі могили, коли величності живим бракує», то за останні часи цю «потребу» наче задоволено вже, - так багато виросло тих великих могил. Що-що, а цей «здобуток» українства стоїть поза всякими сумнівами і ледве чи й вороги наші його зважаться одкидати.

15 жовтня висипано знов одну таку могилу на старому Байковому кладовищі в холодку його густолистого саду. Ховали Олександра Олександровича Русова, що помер 8 жовтня в Саратові. Небіжчик жив останні роки в Києві як професор Комерційного інституту, але події - ота хвиля біженства, евакуацій і т. і. - захопила і цього природженого і старожитнього киянина й занесла його до далекого Саратова разом із інститутом та тисячами «евакуйованої» молоді. Це «стильова», як на наш час, смерть була стильовою й ще з одного погляду. Небіжчик цілий вік мусив переїздити з місця на місце, жодного надовго не нагріваючи. У своїх споминах, надрукованих недавно в «Украинской Жизни», із властивою йому незлоствивістю Русов так згадує про те своє мандрування по світах: «Збирається в Єлисаветі гурток однодумців і хоче видати якусь невинну книжечку українською мовою - кінчається все трусами, арештуванням їх (і мене разом), хоч і не знати, за яке злочинство; дістаємо в Харкові закордонні українські видання - знову нас сажають до дядькової хати; кажу я в Полтаві до статистів, що треба питання робити мовою тих, кого опитують, тобто українською, на те, щоб гарантувати певність зібраних відомостей, - і знову трус і арешт та ще й дурне обвинувачення, що я зложив якусь-то революційну партію, щоб захитати межі Російської імперії або буквально – “посягающую на целость Империи”»¹. Згадані тут Єлисавет, Харків, Полтава - не ви-черпують усього мандрування небіжчика: носило його (справді носило, бо здебільшого не своєю волею) і по Чернігівщині, і в Гуляйполі (Златополь), він був і в Петрограді, і в Херсоні, і в Вінниці... І всюди те саме, - мовляв: од Києва до Кракова всюди біда однакова. Ота біда погнала О[лександра] О[лександрови]ча, вже безнадійно хворого, якому і з місця важко було рушити, в далеку дорогу до Саратова. А коли вже нечувствене тіло його

¹ Русов А. Как я стал членом «Громади». - Украинская жизнь. 1913. Кн. X, стр. 48.

тільки вернулось на вічний спочинок до рідного Києва, то й тут «біда» ще востаннє дозволила собі погуляти над незасипаною труною. Замість помертної оповістки рідною мовою ми бачим... порожнє місце, обведене траурними рамцями (Последние новости. - Ч. 3367, вранішнє). Згадавши, як самому небіжчикові доводилося замість - «Дощик дрібний аж із стріхи капотить» співати - «La pluie tombe dru du toit degbtant»¹, упорядники похорону послали були до редакції оповістки французькою мовою, та цим разом вже й порожніх місць не побачили: навіть мова наших теперішніх спілників здалась занадто великою «демонстрацією». І коли, по довгих розмовах та клопотах, з'явилася нарешті оповістка й українською мовою (Киевская мысль. - Ч. 286), то хто б пізнав ту мову в офіційно-київській транскрипції, справленій за рецептом Флоринського та Щоголева! Як бачимо, і над труною небіжчика російська дійсність видержала свій стиль до краю, - більше, зробила навіть величезний поступ, якщо рівняти, напр[иклад], до 80-х років, коли хоч у французькому вбранні українську пісню можна було прилюдно вивести. «Правда, - згадував сам небіжчик, - і мені іноді приводилося на концертах у Чернігові, замість «Мені однаково, чи буду я жить в Україні, чи ні» - співати: «Мне, право, все равно, умру ли я, иль буду жить в стране чужой»². Але щоб можна було силоміць посмертні оповістки таким же робом перевертати, або порожню пляму чорними рамцями обводити, або з ляку французької мови цуратися - цього, певне, і сам небіжчик не міг би собі уявити, - він, що всього на віку набачився і звик до всього по-філософському ставитись і ні з чого не дивуватись. Уявляю собі ту усмішку і ті дотепні коментарі, якими він повітав би такий анекдот із найновішої дійсності!.. Та наша «біда» ледве чи й давала собі справу з того, які стильові обставини справила вона на похороні цієї взагалі стильової людини.

А й справді, стильова, видержана в одних тонах була постать небіжчика. Русов - з батька-матері не українець, але народився й виріс у Києві, - у тому старому Києві, про який так любив згадувати і якого живим літописом був небіжчик. Київ 50-х років минулого століття - то було невеличке, як на нашу теперішню мірку, місто з потужною українською стихією. І ця стихія так заповонила дитину захожого костромича, що, як згадує Русов, «згодом, у парубоцькому й дальшому віці, мене потягло до людей, що після 1861 р. заговорили потріпуваною мовою кріпаків»³. Потягло міцно, бо вже навіки. Не могло не потягти, бо всі враження дитячого віку у Русова зв'язані були з українським народом, бо він бачив, як бито полінами кріпаків українців і це «поселило в моєй голові поняття, що б'ють жестоко тільки українцев»⁴. Ну, а кого бито, - за тим треба стояти. І от формується думка у цього великороса, що «живучи в Полтавщині або Херсонщині, хоч би якого був хто роду... а він зробиться українцем, якщо не схоче порізнить себе від околишньої людности, що його годує». Не диво, що коли довелось О[лександр] О[лександрович]у шукати шляхів у житті, то він пристає до тих, хто не хотів різнитись од рідного народу, і працює в українській гро-

¹ Русов А. Н. В. Лисенко. - Украинская жизнь. 1912. Кн. XI, стр. 16.

² Русов О. Спомини про празьке видання «Кобзаря». - Україна. 1907, стр. 135.

³ Русов А. Как я став членом «Громадь». - Украинская жизнь 1913. Кн. X, стр. 42.

⁴ Ibid. стр. 44.

маді. Те, що досі було у ньому інстинктом, як порив доброго, жалісливого серця до тих, кого бито поліняками, робиться з початку 70-х років провідною ниткою на весь вік. У гурті з іншими громадянами Русов відтоді не складає вже рук, дбаючи все для свого рідного, хоч і звав себе іноді небіжчик великоросом, українського народу.

Молодий вік Русова, що припадав на час енергійної, запопадливої праці, на думку самого небіжчика, був найяснішим періодом у його житті - і саме через те, що він жив тоді життям українського народу і працював із близькими товаришами з київської «Громади». «З усім їй тоді щастило, - пише він у своїх споминах, - і все доходило якось до доброго кінця: надумала «Громада» видати Шевченкового «Кобзаря», - посилає мене до його братів, Микити й Осипа, я їду, привожу до Києва старшого, і от зроблено умову і купчу; записую я думи та пісні Вересая, - і вони зараз появляються друком; посилає мене «Громада» до Праги друкувати «Кобзаря», - я їду і не тільки друкую його із споминами Костомарова, Тургенева, Полонського та Микешіна, але навіть дістаю «Громаді» право перевезти перший том до Росії»¹. Не всю тут працю Русова тих часів на громадську користь перелічено: треба ще згадати його роботу в «Юго-Западном отделе Русского географического общества», в підготовці археологічного з'їзду та першого перепису в Києві, участь в українських виставах 70-х років, зносини з закордонними українцями, допомогу Драгоманову, літературне співробітництво в газеті «Киевский телеграф», згодом редагування газети «Труд».

Що Русов повсюди вносив багато енергії і власної ініціативи, маємо свідоцтво з хоч несподіваного, але досить компетентного джерела. Один жандармський документ того часу каже про Русова, що він «отличался приверженностью к делу пропаганды и поддержанием в других энергии в преследовании преступных целей»². Специфічна жандармська мова цього документу не завадить нам зрозуміти, про що властиво така рекомендація говорить.

І таким - бадьорим, енергійним працівником, відданим до самозабуття народній справі - лишився Русов і потім, коли доля одірвала його від київської громади й кидала ним, як тріскою, повсюди, навіть поза межами рідного краю. Люди, що особисто зазнали небіжчика в цих його мандрюваннях, певне, поділяться з читачами «Основи» своїми споминами і про його роботу на статистичному полі в земських губерніях, і про вплив його на українське громадянство на далекій півночі, і про роль його як голови найстаршого тепер популярного видавництва українського.

Тут мені хочеться зазначити тільки одну рису небіжчика - оту саме «стильовість» його вдачі, гармонійність його натури, що зуміла од перших зародків свідомості до самої могили донести, не розхлюпавши по дорозі, своє ідейне надбання, свої пориви молодого віку, - отих «юних днів, днів весни». натура не з окремих шматочків складена, а висічена з одного каменю, монолітна. «Мені, - казав він про себе, - з дитячих і парубочих літ невтямки були централізаторські змагання й бажання, й коли, на старо-

¹ Ibid. стр. 48.

² Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях. - Былое. 1907, кн. VI, стр. 125.

сті літ, я побачив у першій Державній думі громаду більш, як на 150 чоловік автономістів-федералістів, то мені здалося, що аж тепер почнеться вільний розвиток тих ідей, що народились у Києві в 40-х роках минулого століття й не завмирили тут ні на один мент»¹. Не завмирили серед людей одної вдачі й однакових думок із Русовим. Вірним сином ідей Кирило-Мефодіївського братства був він на початку свого свідомого життя, вірним сином тих самих ідей зійшов він і в могилу. Особисто надзвичайно хороша, чиста, м'яка людина, «янгол-Саша», як звали його в гуртку близьких товаришів, - Русов міг здаватися з першого погляду навіть невиразним щодо своїх політично-громадських поглядів. Але це було не так. Характерно, що, пишучи про Лисенка, Русов прозирає у внутрішню боротьбу в душі українського Бояна, бачить у нього «борьбу между служением украинскому народу как нации и ему же как плебсу»².

Думаю, що такої боротьби сам Русов не міг зазнати. Для нього, з голови до стоп демократа, демократична ідея неподільно зв'язувалася з відродженням українського народу як нації, бо національну ідею в українських обставинах він міг мислити тільки в демократичних формах. От через віщо, будучи сином певного часу, він розумів і людей іншого віку й іншого покоління; от через віщо не був він ніколи сектантом і знаходив із молодшими од себе спільне діло і спільні шляхи; от через віщо так горнула до нього молодь. Із Русова перш усього і найбільше був ворог ворогів волі й правди, як він ту правду і волю розумів, і це його едало з людьми інших поглядів і думок, аби озивалась і в них та сама основна струна, що бриніла у нього найдужче в душі; це робило його толерантним до поодиноких одмін у поглядах, заставляло уважати не на те, що розводить людей, а на те, що зв'яже, - одне слово, стирало гострі пруги його світогляду. Але - м'який і чулий, артист у душі, вічно затоплений у принадну сферу мелодії - він робився непохитним і, як креміль, твердим, коли торкалися його святая святих - тієї національної і демократичної струни, яку він найдужче кохав у собі: вона лунала тоді голосними, бадьорими, може, навіть різкими тонами, і вже не було сили, що могла б витлумити їх. Над труною небіжчика згадувалось не раз його останнє друковане слово «Есть ли украинская жизнь?» (Укр. жизнь. - 1915. - Кн. VIII-IX), - це палке «озовіться» до кожної живої душі на Україні. І той голос справді для Русова характерний. Вже смертельно хворий, перед перспективою далекої дороги до Саратова, а може, й тієї мандрівки, з якої нема возвороту, - він не може стишити в собі цієї струни і вона проривається палким, чисто юнацьким закликом до всіх, хто чує, щоб подали голос про наше національне життя йому, що цілий вік був вірним сторожем того життя. Воно боліло йому, і тільки цього болю не зміг Русов удержати в старих грудях. Це теж прегарний, стильовий акорд, що ним закінчилося оте взагалі хороше життя.

Є у Євангелії чудова притча про робітників, яких закликано працювати до виноградника. Знайшлися такі, що вийшли рано вранці на голос господаря, працювали без упину, не ремствуєючи, терпіли спеку й тяготу дня. Таким робітником був Русов. Вранці свого життя обізвався він на го-

¹ Украинская жизнь. - 1913, кн. X, стр. 49.

² Ibid. 1912, кн. XI, стр. 14.

лос свого господаря - власного сумління - і день свого віку, довгий робітницький день, провів, як робітникові належить: щиро працював, терпів тяготу дня, спеку і всі робітницькі негоди, і скромно стояв осторонь, коли робилася виплата, не вимагаючи для себе нічого. Нехай же щира дяка од нащадків буде платою за ту працю і ті жертви, які з надзвичайною скромністю поклав небіжчик під час трудового дня свого життя.

II

Був сірий осінній день, коли ми верталися з кладовища, лишивши на ньому те, що за життя звалося О. О. Русовим. Смеркало, з неба сіяло дрібною мжичкою. На душі було неспокійно; як і завжди на похороні, вставало настирливе питання - а чия тепер черга?.. Ідучи поруч, Кость Паньківський промовив: «жодного українця не проводило стільки галичан, як Русова». Повз нас саме проходило кілька «заложників» із Галичини, яких тепер повно у Києві.

Ніхто тоді не думав, що перша черга випаде якраз Костеві Паньківському, що незабаром і його покладемо неподалік Русова. Сивоголовий, але жвавий, бадьорий, енергійний дідусь здавався міцним і на тілі, як був надзвичайно міцним і незламаним на душі. І коли з листопада його враз не стало між живими, це здалося чимось неймовірним, чудним, незрозумілим. Але сталося, - і на адресу Костя Паньківського можна вернути його ж таки слова: «жодного галичанина не проводило стільки українців, як Паньківського».

І знов же обставини його смерті й похорону були чи ще не більш стильовими, як його старшого товариша, якого він провів сам 15 жовтня на Байкове кладовище.

Кость Паньківський (народився р. 1855-го) належав уже до того покоління галицьких українців, що народилося у своїй свідомості після 60-х років, коли молоді діячі рішуче й навіки порвали зі «службою двом богам», яким служили здебільшого їхні попередники. 1866 рік, коли москвофільство в Галичині скинуло з себе машкару двоязичія й виступило прилюдно у сеймі й пресі про «єдиний руский народ», єдиний од Карпат до Камчатки, - цей рік був взагалі переступною хвилиною в історії Галичини. Молоді народовці, що виступили під прапором ідей Шевченка ще на початку 60-х років, тепер виходять на поле практичної роботи. «Правда» й інші видання, «Просвіта», Товариство імені Шевченка, зносили з українцями й особливо Драгомановим, організація народовецької партії, поява молодих радикальних елементів, нарешті проби організації селянства і невсипуща культурна робота на всіх царинах життя - ось що наповнило собою перші десятиліття по тій переступній добі 60-х років.

Виступивши невеличкою громадкою, потрохи, ступінь по ступневі, побільшують молоді робітники свої лави і розвивають енергійну роботу, проторюючи дорогу тим здобуткам, якими зацвіло українство вже в останні часи, напередодні великої європейської війни, що перевернула було увесь лад життя в Галичині. К. Паньківський був серед цих молодих трудівників, що помітними зробилися у 80-х роках.

Не був з нього ні письменник, ні політичний діяч - дві професії, що виносили людей на авансцену громадського життя в Галичині; не вийшло

з нього також і «ц[ерковного] урядника» - третя професія, що давала становище, але найчастіше одбивала людей од українства й переводила їх у кращому разі в категорію «рутенців». Зробившись свідомим українцем ще на шкільній лаві в гімназії, вже в семінарському періоді свого життя пристав до того руху, який викликав у Галичині Драгоманов, - і незабаром вилетів із семінарії, як небезпечний соціаліст. З того часу назавжди лишився «небезпечним, неспокійним елементом», і вже вчена урядова кар'єра була йому заказана.

Людина великої кебети, Паньківський пішов шляхом богеми, працюючи для громади та народної просвіти часто тільки за хату й харч, не вимагаючи ніякої зарплати, тікаючи від відповідального становища. Не займав він ніякого визначного становища, але, не займаючи, зумів стати потрібним всюди, де кипіла робота, де треба було рук невсипущих, тверезої голови та бистрого на орієнтацію розуму. І без визначного становища він придбав той моральний авторитет, що захоплює людей і примушує їх виглядати од нього науки й поради під скрутний час. Людина твердої вдачі, надзвичайної акуратності щодо взятих на себе обов'язків, пильна до роботи, - я сказав би: жилава - Паньківський зробився неодмінним учасником усіх справ, що мали на увазі українську роботу.

В посмертній оповістці його названо членом усіх українських товариств - і для небіжчика це не було голим титулом, не було голосною фразою чи гарною позою. Він справді входив всюди, але не для почестей та гонорів, бо їх не терпів, - всюди вносив свою кипучу енергію, свою завзятість, ініціативу. Книголюб, що збирав великі бібліотеки, він не терпів, щоб книги спочивали у нього на полицях, і зібравши бібліотеку, він раз у раз пускає її в громадський оборот, передаючи якійсь громадській інституції, щоб потім знов почати нове зібрання і тому так само лад дати. Між іншим, і покійна київська «Просвіта» дістала од Паньківського в подарунок велику збірку закордонних видань, часто дуже цінних раритетів, яких і не дістати без жертволюбної допомоги небіжчика. Паньківський раз у раз дбав про дуже тісні зв'язки з російськими українцями й охоче брався за всякі доручення з України і вже можна було бути певним, що діло буде зроблено, коли попало до рук Паньківського.

Підтримував він багатьох людей і матеріально, хоч сам ніколи не мав великих достатків, буквально «дороблявся до гроша», - і вмів робити допомогу з надзвичайною делікатністю, буквально, щоб права рука не знала, що зробила ліва, а тим паче, щоб і не догадувався той, кому допомогу зроблено. Коли в Галичині піднявся великий кооперативний рух, Паньківський із цілою своєю енергією - він взагалі нічого не вмів робити наполовину - взявся до кооперації й на цьому полі лишив вікопомні заслуги, знов же виступаючи у всій повазі свого авторитету, невсипущої працьовитості й практичної розсудливості. Натура запальна, він не міг бути спокійним, коли треба було робочих рук, і хоч вік його вже був немалий, випереджав юнаків своїм запалом і працьовитістю.

Особлива повага морального авторитету Паньківського виявилася під час війни й окупації Галичини російським військом. Паньківський свідомо лишився у Львові, бо вважав, що народні робітники не мають права

кидати край під час небезпеки й повинні тут, на місці, обставити звичайні форми громадського ладу. [Як] міг, удержував він й інших од тікання перед війною. Правда, багато пережив він, дивлячись на те, як руйнувалося все, до чого він доложив праці й рух, багато вимучилось хворе серце, - але голова лишилась такою ж тверезою і ясною, як і завжди, за звичайних обставин. Він був перший, що подав на Україну певні відомості про те, що діялося в Галичині, - і його листи стануть колись одним із найкращих джерел про велику галицьку руїну. Його лаконічні, але виразні, влучні характеристики людей і подій, його крилаті словечка увійдуть, певне, в загальний обиход, коли можна буде ті листи опублікувати. І разом, не вважаючи на весь біль і образ, ті листи можна вважати за зразок об'єктивності й розміркованості. Немарно один визначний російський учений, коли йому прочитано Паньківського опис галицьких подій, крикнув у захваті: «Та це ж літописець, справжній літописець!..»

І справді, з Паньківського був живий літопис галицького життя за останніх 30-40 років, і дуже шкода, що він не зібрався написати свої багатющі спомини, а ще більше - що не зафіксував своїх вражень із останнього важкого року. Сила нових людей у нього перебувала, починаючи од свідомих українців, що приходили до нього з певними рекомендаціями, до тих цікавих ташкентців, що посіли було Галичину й поводитись у ній, як пани. І сміливо, не подаючись у своїх принципах, розмовляв із ними Паньківський, як не подавався і в зносинах із новою адміністрацією, без страху висловлюючи їм свої думки про потреби завойованого краю. Тричі за цей рік звідав він тюрми і кінець кінцем опинився у Києві як «заложник міста Львова», скуштувавши мандрівок на етапах нового ув'язнення у Києві і т. і.

Багато перетерпіло старе серце і найбільше в останній рік, коли мимоволі обсїдали чорні думки, коли у найзавзятіших рвалась, мов гнила нитка, надія. Але воно не втратило віри, зберегло сили цілого свого життя до останніх хвилин і все рвалось на роботу, творило плани майбутнього... Та не видержало.

У приватному помешканні, де лежало без руху тіло цієї енергійної, рухливої людини, зібралась громадка близьких земляків небіжчика і людей, що й тут за недовгий час встигли його полюбити. Лунав рідний спів і разом ридання людей, що на чужині, далеко од своєї батьківщини, враз посиротіли, втративши привідця й порадника. Було щось невимовно трагічне в тих мелодіях, що рвали душу й виливали тугу за рідним краєм одірваних од нього людей. Більш стильового похорону, певне, ще не було на Україні.

Рідна українська земля дасть тихий спочинок цьому діячеві, що працював не на локальні інтереси, а для всього українського народу. Вона з любов'ю збереже його натружене тіло і, коли прийде слухний час, верне його Галичині, що виглядатиме з тугою свого вірного сина. Але й Україна збереже про нього пам'ять: він теж вийшов із раннього ранку на роботу в громадському винограднику, працював щиро, не вважаючи ні на що, і свій динарій заробив тяжкою працею, посвяченням і саможертвою.

III.

Зовсім інакше з українського погляду склалося життя другого небіжчика Володимира Вікторовича Лесевича, од смерті якого минає оце (13 листопада) десять років і про якого нагадує повне видання його творів, що почало виходити. Українець зроду, він змалку був одірваний од української стихії, блукав мало не цілий вік свій поза Україною, працював на російському ґрунті і кінець кінцем опинився серед свідомої української інтелігенції в її боротьбі за право на самостійне національне існування українського народу.

*«Довго йшов я та й прибився
до рідної хати»,*

- міг сказати слідом за Кулішем і Лесевич. І справді, він немов обернув цілий замкнутий круг і на старості вернувся туди, звідки власне вийшов був, коли на початку 60-х років закладав українську школу в своєму селі на Полтавщині. І його потягло, і йому кортіло до того духовного вирію, в якому тільки й може почувати себе тепло й приязно людина, до тієї рідної атмосфери, що її, як здоров'я, часто не цінить чоловік, коли має, і, тільки втративши, починає гаразд розуміти.

Так було власне й із Лесевичем. Мало не до середини 90-х років стосунки його до українства були випадкові й опріч згаданої вже школи в Денисівці виявлялися тільки у зносинах із Драгомановим та Мальованим і в деяких літературних виступах та замірах¹. Перелом наступив пізніше. Один із знайомих небіжчика розказував мені, що безпосереднім імпульсом до такого перелому було спіткання Лесевича з небіжчиком Смоленським в Одесі. Старого, досвідченого філософа вразило вкрай те угрунтування національної ідеї, яке давав їй Смоленський, що у своїх промовах-імпровізаціях вільно й широко розгортав перед слухачами національне питання, зв'язуючи його з одвічними демократичними ідеалами. Лесевич, кажуть, признався, що до того часу такого трактування національної справи він ще не чув і, певна річ, йому вже не важко було зробити з даних тез відповідні висновки. З другого боку, зближав Лесевича до українства і його давній інтерес до фольклорних питань, що вводив його у сферу багатющого українського народного матеріалу, а цей доставчав йому багато ілюстрацій і паралелей до його філософських і фольклорних праць. Слідом такого інтересу був, між іншим, том записаних Лесевичем у Денисівці «Оповідань Р. Ф. Чмихала», виданих у серії етнографічних збірників львівського Наукового товариства імені Шевченка. Все це привело Лесевича до тісніших зносин із українцями, а останнє впровадило його в круг українських інтересів цілком.

Всі, хто знав небіжчика в останні десять літ його життя, одногласно свідчать про його захоплення українською справою. «Українець зроду, - пише, напр[иклад], Ганейзер у недавно виданих матеріалах до біографії Лесевича, - він був ним і по духу, і негативно ставився до перевертнів, що зреклися мови своєї й свого народу. Він пильно стежив за розвитком укра-

¹ Докладніше я писав про них у некролозі: Памяти Вл. В. Лесевича, «Киевская Старина». 1905 р. Кн. XI, і окремо.

їнського письменства і дуже жалкував, що не знав мови настільки, щоб вільно писати нею»¹. «Життя по російських городах, - згадує про Лесевича другий приятель його останніх літ, - відірвало його від рідної землі, так що він забував навіть по-українськи говорити. І це боліло йому дуже. Раз зі сльозами в очах сповідався покійний передо мною й каюся, що не може виступати як українець фактично. Я розумів гаразд положення покійного і цинив його тим більше»². «На різдвяні свята, - додає Карманський ще цікаву рисочку про Лесевича, - плакав, слухаючи комед у нашій церкві; плакав, радіючи, що наша пісня гомонить у Римі»³.

Як радів небіжчик, стріваючи українську стихію, надто на чужині, показує такий, напр[иклад], епізод із оповідань Ганейзера: «Я пам'ятаю, як схвилювався Вол[одимир] В[ікторович] у Римі, коли якось ми зайшли до церкви св. Петра й побачили численний гурт бабів у хусточках і у віктарі уніатського пан-отця, що саме, як ми увійшли, проголосив: «Во ім'я Отця і Сина, і Святого Духа...» Це був рік ювілейного паломництва, коли з усіх кінців землі з'їздилися до Рима на поклін до Лева XIII. Усім націям, що визнають папу, дозволялося в церкві св. Петра одбувати коротку службу рідною мовою. Вол[одимир] В[ікторович], як скінчилась одправа, убрався в юрбу бабів, що прибули з Галичини, і розмовляв з ними по-українськи»⁴. І не тільки безпосередні свідки життя Лесевича, але й сам він виразно показував, на якому місці в житті стала у нього українська справа. Сповіщаючи свого давнього товариша й однодумця в автономичних питаннях, д. Потанина про шлюб дочки-одиначки з українським письменником, Лесевич додає: «Читая его произведения, я нередко сожалею, что посвятил свои силы не родному слову, а полез туда, где и без меня много. Настала, кажется, пора подумать и об этом темном народе, оставленном и забытом, и я с особенным удовольствием думаю, что хоть Юлия попадет на верный путь и пойдет по нем рука об руку с человеком, который доказал уже свою способность успешно работать в этом направлении»⁵. Таку промовисту, коли хочете, духовницю полишив своїм близьким Лесевич і те, що ця духовниця повстала як наслідок життєвого досвіду, як висновок довгих дум над своїм становищем і доспілого розуму, надає їй тим більшої ціни. Признати в кінці пройденого шляху свою помилку і звернути в інший бік - то не саму тільки неабияку щирість вдачі показує, а й справжню громадянську сміливість, одвагу на логічні висновки. Філософський розум небіжчика, не вагаючись, зробив над собою цю важку, а багатьом то й цілком непосильну операцію.

Зробив рішучо, не оглядаючись. Бо не тільки в інтимному гуртку вболівав над долею «оставленного и забытого» народа, не тільки близьким своїм проказував той новий для себе шлях, що став нарешті перед ним. Як людина глибоко громадська, те ж саме захоплення зараз же переніс

¹ Ганейзер Е. В. В. Лесевич в письмах и воспоминаниях. - Голос минувшего. 1914, кн. VIII, стр. 87.

² Карманський П. Пам'яті Володимира Лесевича. - Літературно-науковий вістник. 1906. Т. XXXIII, кн. 1, січень, стр. 138.

³ Ibid., стр. 139.

⁴ Ганейзер Е. В. В. Лесевич. - Голос минувшего, стр. 90.

⁵ Ibid., стр. 89.

Лесевич і на прилюдний форум, допомагаючи скрізь і що снаги було українській справі.

Д. Карманський, у згаданих вже своїх споминах, оповідає, як усі свої літературні зв'язки пустив Лесевич у діло, щоб надрукувати в якомусь із італійських видань статтю про українську справу, хоч це було надзвичайно важко через політичні обставини того часу. «Треба було бачити, - додає автор споминів, - як радів покійний, коли вручав мені число зі (своею) статтею! Так не радів, певне, ні один автор, що свій твір бачив напечатаним уперве»¹. Ставить Лесевич українську справу прилюдно й од свого ймення - у своїх статтях та публічних відчитих; ставить і принципово, в загальному обрисі, і практично, щодо окремих постулатів українства. Математичний розум його, що звик оперувати філософськими абстракціями, насамперед кладе теоретичну підвалину до рідної справи, дає угрунтування правам народної мови на повний розвиток. «Основою духовного життя народу, - писав Лесевич в одній із своїх праць, - повинна бути народна мова; всі ж інші мови, що можуть заходити до народу звідкись збоку, раз у раз кочне будуть тільки помічними». «Сама тільки народна мова буде вічним попутчиком народів скрізь і завжди і серед усяких обставин: без неї людина робиться просто німою («безсловесною»)»². І коли прийшов час, що стало можна говорити про українське питання і в Росії, то з яким запалом Лесевич виступив на оборону «німого» народу! В газетах 1905 р. ми не раз стрічаємо його авторитетне слово на оборону українства³, а тим часом...

А тим часом смерть стояла вже за плечима. Лесевич помер того ж 1905 р., побачивши і народження нового життя, і перші муки того народження. Небагато вже міг він присвятити часу на службу своєму рідному краю. Але... Згадаємо знов оту євангельську притчу про робітників у винограднику, що вже раз стала нам у пригоді: «і прийшли ті, що коло одинадцятої години, і взяли по динарій», - вони вийшли пізно на роботу, але не їх то була вина, але працювали вони щиро ту пайку дня, яка їм лишилась одміряна.

І Лесевич, що прийшов до українства, мовляв, об одинадцятій годині, безперечно, заробив свій динарій перед українством - поруч із тими людьми, що цілий день свого трудового життя для рідного народу працювали.

Сергій Єфремов

Основа. – Одеса, 1915. - Кн. 3. – Жовтень. - С. 34-47.

¹ Карманський П. Пам'яті В. Лесевича. - Літературно-науковий вістник, 1906. Т. XXXIII, кн. 1. Січень, стр. 139.

² Лесевич В. Международный язык культурных сношений. - Русская мысль. 1903, кн. II, стр. 80.

³ Напр.: Просто ли, ясно ли; Ликовать или уповать? – з приводу св. Письма в українському перекладі (Див.: Сын отечества. – Ч. 28, 66 тощо).

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

(ЛАРИСА ПЕТРІВНА КОСАЧ-КВІТКА)

*13 лютого 1871, м. Новоград-Волинський, Новоград-Волинський повіт,
Волинська губ. - 19 липня 1913, м. Сурамі, Тифліська губ.,
похована в Києві*

Українська письменниця, перекладачка, громадсько-культурний діяч з шляхетської родини. Батько - юрист за освітою, член Старої громади, товариш Михайла Драгоманова, входив до редакційної колегії журналу «Киевская старина»; мати – Ольга Косач (Драгоманова), українська письменниця та видавець, відома під псевдонімом Олена Пчілка. Дитячі роки Леся провела в містах Новограді-Волинському, Луцьку, с. Колодяжному Ковельського повіту Волинської губернії. Отримала домашню освіту. У 4 роки навчилася читати. Перші поетичні твори опублікувала у львівському журналі «Зоря» (1884) та альманасі «Перший вінок» (1887). З дитинства хворіла на туберкульоз, тривалий час перебувала на лікуванні за кордоном, зокрема в Австрії, Німеччині, Італії, Єгипті. З другої половини 1880-х рр. постійно жила в Києві; входила до складу літературного гуртка «Плеяда», підтримувала зв'язки з «Братством тарасівців». З 1893 р. перебувала під таємним наглядом поліції внаслідок тісних зв'язків з особами «сумнівної політичної благонадійності». У 1894-95 рр. перебувала в Болгарії (м. Софія) у свого дядька М. П. Драгоманова, працювала над поетичними та драматичними творами. У 1901 р. здійснила подорож до Західної України. Підтримувала дружні зв'язки з О. Кобилянською, І. Франком, М. Лисенком, М. Старицьким, А. Кримським, В. Самійленком та ін. Яскравий майстер ліричної поезії («Невільничі пісні», 1895-96; «Відгуки», 1896-99, «Мелодії», 1893-94), збагатила українську поезію новими темами та образами («Легенди», 1900-01; «Весна в Єгипті», 1910). Відзначилася у жанрі драматичної поеми, надаючи сюжетам своїх п'єс символіко-філософського забарвлення, акцентуючи в них питання свободи і рабства, стосунків митця й суспільства («В катакомбах» (1906), «Кассандра», «Вавилонський полон», «На руїнах» (1908), «Камінний господар» (1912) та ін.). Написала понад двадцять драматичних творів, що стали новою сторінкою в історії української театральної культури. Вершиною творчості поетеси є драма-феєрія «Лісова пісня» (1912), присвячена одвічним проблемам зради та вірності, поезії та буденності, стосунків між людиною й природою; в п'єсі використано численні образи українського фольклору. Писала казки («Лелія», «Біда навчить»), літературно-критичні нариси, публіцистичні статті, студіювала народну поетичну й пісенну творчість.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА. НОВА ВТРАТА

Знову смерть, знову втрата...

Не замовкли ще жалі над могилою Михайла Коцюбинського, не загоїлась свіжа рана, що завдала ця смерть українському письменству і громадянству, як із рядів наших вирвано нову значну силу. 19 липня на Кавказі, в Сурамі, померла Леся Українка. Ніхто, головне, з українського громадянства,

яке недавно ще вітало заслужену письменницю в Києві й чуло її бадьорий, повний життя голос, не сподівався, що смерть наставила вже на неї свою невблаганну косу. Тим менше можна було цього сподіватись, читаючи в останніх книжках українських журналів натхненні твори її. І отже наспіла ця сумна звістка, що її вже немає між нами...

На українство знову найшла важка туга смерти, як три роки тому, коли зараз поліг цілий ряд борців за долю рідного краю. За короткий час, не лічачи менш визначних людей, ми знов ховали таких велетнів, як Микола Лисенко й Михайло Коцюбинський. Тепер до тих свіжих могил прилучилася нова велика могила...

Але люде помирають - ідеї вічні. Люде сходять у могилу - лишаються діла їхні, лишаються ті твори, що ними великі люде й з могили кличуть нас до нового, кращого життя, до боротьби за добро рідного краю, за щастя людськості. Надто Леся Українка. Отже, то від неї чули ми заповіт –

Крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись.

Невже то вона кликала до життя, до боротьби, до роботи на рідній ниві. Невже то її образ - кволої тілом, зате сильної й незломної духом працююниці надихав на працю, боротьбу й завзяття дужих юнаків, притягав їх до роботи на рідному полі... І коли ми з важким сумом зазначаємо цю нову могилу на нашій ниві, то за долю рідного краю ми можемо бути безпечні, можемо разом з незабутньою поетесою нашою кинути бадьорий виклик – «Геть, думи сумні!» І в цій певності безперечно велика частина належить праці й заслугам цієї незломної жінки - борця та художника.

Над новою свіжою могилою ми ще раз можемо проказати те, що не раз вже доводилось нам з приводу таких сумних подій говорити: в тісніше збиймося коло, в компактніший гурт і далі ходімо туди, куди вели нас великі наші небіжчики. Схиляємося перед новою могилою, але віримо, що діло Лесі Українки «не вмре, не загине», і колись цілий народ - великий, вчений і свідомий народ – по-своєму проспівас їй «вічну пам'ять».

Земля пером нашій незабутній письменниці і великій громадянці рідного краю...

Без підпису

Рада. – 1913. - №165. - 20-го июля (2 серпня). - С. 1.

ЛЕСЯ УКРАЇНКА. ПОСМЕРТНА ЗГАДКА.

Нема певне свідомого українця, який би не знав цього наймення, якому б воно не промовляло багато. Разом з іншими нашими письменниками останніх десятиліть Леся Українка була улюбленою постаттю, поетом,

якого вільне палке й натхненне слово вербувало прихильників українству, викликало спочуття, гартувало серця, зміцняло духа й підтримувало надії на кращу долю для рідного краю. Часто не знали, хто вона - та чарівна поетеса, не відали, як її справді на ім'я та де вона пробуває, але голос її чули й знали її, як загадкову і прекрасну в своїй загадковості Лесею Українкою.

Леся Українка (Лариса Петровна Косачева-Квітка) народилася року 1872-го (так у тексті - С.І.) в сем'ї з давніми літературними традиціями. Досить сказати, що мати її - відома письменниця українська О. П. Косачева (Олена Пчілка), а М. Драгоманов доводився рідним її дядьком. Певне ці літературні традиції змалку подіяли дуже на Ларису Петровну - слабовиту дівчину, і вже на 13-му році її віку з'являються (в «Зорі» 1884 р.) перші її друковані твори - «Конвалія» і «Сафо». З того часу кожен рік влітав у вінок слави молодій поетесі нові лаври і вже в 90-х роках вона була однією з найвизначніших літературних сил на Україні, надією рідного письменства, дарма що обставини особистого життя не сприяли розцвіту її таланту. Змалку слабовита, Л. П. часто хорувала, занепадаючи все на здоровлі, й мусила багато часу віддавати на підтримування своїх фізичних сил, мусила більшу половину свого життя перебувати далеко од рідного краю, в теплих сторонах, що давали єдиний рятунок її хворим грудям. Але хто знає тільки твори Л. П., той зроду не може догадатись, що належать вони хронічно хворій людині, - так багато в них власне життя, бадьорого духу та незломної надії на майбутнє. «Жити хочу» - читаємо в одній з найкращих поезій Л. П. і ця, сказати б так, «воля до життя» немов справді творила чудо, вливаючи животворну силу натхнення в слабосилий організм. Ця «воля» й підтримувала славу письменниці й до останнього часу. Недавно, коли вона переїздом була в Києві, українське громадянство зібралося в клубі повітати свою улюблену письменницю. Але смерть уже чатувала її - і 19 липня вона заснула вічним сном у Сурамі, на Кавказі.

Твори Л. П. (поезії, оповідання та драматичні твори, рідше наукові й публіцистичні статті) розкидано по всіх літературних виданнях українських: «Зоря», «Народ», «Жити і Слово», «Літературно-Науковий Вістник», «Нова Громада», «Рідний Край», «Дзвін» і т. і. Ще в останніх книжках «Л.-Н. Вістника» та «Дзвона» маємо її твори, - до останнього часу не пускала письменниця пера з рук. Окреме видано такі збірки її творів: «На крилах пісень» (1893), «Думи і мрії» (1899), «Відгуки» (1902), «Твори», т. I (1911). Треба сподіватись, що збірне видання її творів не спиниться на першому томі і незабаром українське громадянство матиме їх усі в окремому виданні.

В особі Лесі Українки українське письменство втратило велику літературну силу, що дійшла якраз апогея своєї творчості, а громадянство наше - переконану громадянку, що вірила в майбутню долю рідного краю й задля неї невтомно, не покладаючи рук, працювала.

Р-л

Рада. - 1913. - № 165. - 20 июля (2 серпня). - С. 1.

Л. П. КОСАЧ-КВИТКА (Некролог)

Украинская литература вновь понесла тяжелую утрату. 18-го июля в Сураме, на Кавказе, скончалась Лариса Петровна Косач-Квитка, известная широкой публике больше под своим обычным псевдонимом – Леся Украинка. Первые тревожные известия о здоровье писательницы были получены в Киеве около 2-х недель тому назад; вслед затем пришло успокоительное известие, но не прошло и нескольких дней, как Леси Украинки не стало.

Л. П. Косач родилась в 1872 (*так у тексті - С.І.*) году на Волини, в семье с прочными литературными связями и традициями: мать Л. П. - известная украинская писательница О. П. Косач (Олена Пчілка), дядя - М. П. Драгоманов. Обладая от природы крайне слабым здоровьем, Л. П. не могла выдержать школьного режима и потому получила домашнее образование, под руководством матери, причем особенное внимание было обращено на гуманитарные науки и иностранные языки.

В 1884 г., когда Л. П. исполнилось всего 13 лет, в львовском журнале «Зоря» появились первые ее стихотворения («Сафо» и «Конвалія»), но собственно известность ее, как талантливой поэтессы, начинается уже с 90-х годов, когда ее произведения появляются в лучших украинских органах и отдельными изданиями. Кроме переводов из Гейне, изданных совместно с М. А. Славинским, Лесе Украинке принадлежат следующие книги: «На крилах пісень» (Львов, 1893, второе издание в Киеве в 1904 г.), «Думи і мрії» (Львов, 1899 г.), «Відгуки» (1902), «Твори», т. I (Киев, 1911). В этих книгах собрано далеко не все, появившееся из-под пера талантливой писательницы. Много ее произведений остается разбросанными по журналам, в которых она принимала деятельное участие («Зоря», «Народ», «Жите і Слово», «Літературно-науковий Вістник», «Нова Громада», «Рідний Край», «Дзвін» и др.). Нужно думать, что будет предпринято по возможности полное собрание произведений Леси Украинки, в которое должны быть включены не только ее стихотворения и драматизированные поэмы, которыми она приобрела прочную известность среди украинской читающей публики, но также и ее научные и публицистические опыты (между прочим, интересная статья об украинских писателях-буковинцах была помещена Л. П. в «Жизни» в 1902 г.).

Слабое здоровье препятствовало Л. П. жить на Украине, почти каждую зиму она должна была проводить на юге - в Италии или Египте. Тем не менее, связи ее с родиной никогда не прерывались, выражаясь не только литературной деятельностью. Всякий общественный почин на Украине также всегда встречал с ее стороны горячее сочувствие и содействие. В слабой груди Леси Украинки билось мужественное сердце, проявляя себя гуманным, бодрым настроением в сильных, проникнутых бодрой ноткой стихотворениях и философских драмах. К сожалению, для жизни мало иметь мужественное сердце, и судьба оборвала блестящую литературную деятельность Леси Украинки в момент наивысшего развития ее дарования...

С. А.

От родных покойной вчера в Киеве получена телеграмма, в которой они извещают, что похороны Леси Украинки состоятся в Киеве.

Вчера на имя родных покойной Леси Украинки из Киева в Сурам отправлен ряд телеграмм. В телеграмме, посланной собранием «Родина», говорится: «Тяжким сумом огорнула нас звістка про смерть Лесі Українки, яку ще так недавно бачили і вітали ми в нашому клубі. Знову могила, знов сльози». Послана телеграмма редакцией «Рады».

Киевская мысль. – 1913. - № 198. – 20 июля. - С. 2.

ПАМ'ЯТИ ЛЕСИ УКРАЇНКИ

Mens sana in corpore sano (з латин. «у здоровому тілі - здоровий дух»). – С. І.), - провозгласила сытая уравновешенность, совершенно напрасно кичащаяся своей сытостью. Лучшим примером того, что может сделать бодрый дух в немощном теле, служит почившая третьего дня заслуженная украинская писательница, Леся Украинка. Больная с детства, часто полуумирающая, вдали от родины и близких, писательница проявляла, тем не менее, такую кипучую деятельность и в таком бодром, светлом направлении, что ей могли бы позавидовать люди, никогда не знавшие физических немощей. В этом утлом теле ключом бил источник светлой здоровой мысли и радужного поэтического вдохновения, и недаром один из критиков назвал Лесю Украинку наиболее мужественным поэтом всего литературного поколения 90-х годов.

Леся Украинка, как поэтесса, являлась центральной фигурой в украинской поэзии последних десятилетий. Щедро одаренная, интеллигентная душа поэтессы одинаково чутко откликалась как на общественные запросы своей родины, так и на интимные чувствования души современного интеллигента - и эти отклики рождали прекрасные перлы и чистой лирики, и боевой гражданской поэзии. Тонкий лирик, умеющий разбираться во всех мучительных запросах и рефлексам современности, сменяется в произведениях Л. Украинки мужественным борцом против неправды и настроений современного уклада, и с чрезвычайной силой звучат тогда ее протесты и призывы к борьбе.

Так, - я буду крізь сльози сміятись,
Серед лиха співати пісні,
Без надії таки сподіватись -
Буду жити! Геть, думи сумні! –

с таким гордым вызовом обращается поэтесса к неприглядной действительности.

И в то же время в своих личных чувствованиях она отражает всю сложную психику современного интеллигента, с ее надломленностью и склонностью к рефлекс[ия]м.

Ми - паралітики з блискучими очима,
Великі духом, силою малі,
Орлині крила чуем за плечима,
Самі ж кайданами прикуті до землі, -

так характеризует она современное поколение. Но и в это хилое поколение «паралитиков» с сильным размахом и слабой волей к действию поэтесса стремится вдохнуть дух протеста, привязать им настоящие крылья орла, чтобы не оторваться от действительности, но уметь жить независимой жизнью и умирать с гордым протестом на устах.

Вообще в своей поэзии Л. Украинка является наиболее, быть может, типичным певцом современности с ее положительными и отрицательными сторонами. И потому-то она была самым любимым украинским поэтом нашего времени, и место, занимаемое ею в украинской поэзии, наверное, надолго останется незанятым: не часто рождаются люди подобной тонкой душевной организации и чуткой отзывчивости на горести и боли, как родного края в его целом, так и отдельной души человеческой.

С. Єфремов

Киевская мысль. – 1913. - № 198. – 20 июля. – С. 2.

ОСИП-ЮРІЙ АДАЛЬБЕРТОВИЧ ФЕДЬКОВИЧ

*Повне ім'я і прізвище - Осип Домінік Гординський де Федькович;
псевдоніми: Гуцулневір Юрій Коссован, О. Ф.*

*8 серпня 1834, с. Сторонець-Путилів, повіт Путила, коронний край
Герцогство Буковина, Австро-Угорщина - 11 січня 1888, Чернівці,
коронний край Герцогство Буковина, Австро-Угорщина
Український письменник, громадський діяч*

З родини небагатого шляхтича-службовця Адальберта Федьковича гербу Сас. Навчався в Чернівецькій двокласній реальній школі (1846-48 рр.). В 1852-63 рр. служив у австрійській армії. Подавши у відставку, жив і працював у рідному селі, де розгорнув активну громадську діяльність: захищав права селян на землю, працював шкільним інспектором, склав український «Буквар» (не надруковано), написав першу програму етнографічного опису Буковини, видав для народних шкіл пісенник («Співанник для господарських діточок»). Фольклористична й етнографічна діяльність Федьковича знайшла поцінування в тому, що письменника було обрано членом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства (1873). У 1873-74 рр. - редактор видавництва при товаристві «Просвіта» у Львові. З 1874 рр. жив усамітнено у Чернівцях, відійшов від літературної праці, дав волю давньому зацікавленню астрологією. В 1884 р. залучений до редагування газети «Буковина» (1885-87), в якій він надрукував кілька нових творів. Літературну творчість розпочав німецькою мовою. У 1859 р., перебуваючи в Італії в складі австрійської армії, написав перший вірш «Нічліг». Перша збірка «Поезії Юсіфа Федьковича» (Львів, 1862) стала помітною подією в літературному житті всієї Західної України. Протягом 1867-68 рр. у Коломиї вийшло два зошити другої збірки «Поезії Юрія Городенчука-Федьковича». Перше оповідання «Люба-згуба» надруковано в журналі «Вечерниці» (Львів, 1863). В 1876 р. заходами М. Драгоманова та з його передмовою вийшла у Києві збірка «Повісті Осипа Федьковича». Свої враження від знайомства з письменником М. Драгоманов так висловив в праці «Австро-руські спомини (1867-1877)»: «Федькович видавсь мені капіталом, котрий і сам себе не вмів вжити як слід, і ті, що навколо нього, не вмють, і котрий через те просто щодня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропаданя» (Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2 т. Т. 2. К.: Наук. думка, 1970. С. 201). Саме під цим кутом зору розглядає й С. Єфремов долю письменника. Творча спадщина Федьковича складається з ліричних віршів, балад і поем, понад 60 оповідань та повістей, кількох драматичних творів («Так вам і треба», 1865; «Довбуш» 1869; мелодрама «Керманич», 1876; історичних трагедія «Хмельницький», 1886-87), вільних переробок зарубіжних п'єс. Переклав «Слово о полку Ігоревім», вірш «Чорна шаль» О. Пушкіна, деякі твори Г.-К. Андерсена і братів Грімм, чеські і словацькі народні казки. Німецькою мовою переклав низку українських народних пісень.

НЕЗУЖИТИЙ КАПИТАЛ:

Др. Осип Маковей. Життєпис Осипа Юрія Федьковича. У Львові, 1911. Писання Осипа-Юрія Федьковича, т. IV. Матеріали до життєпису. У Львові, 1910.

Повне критичне видання творів Федьковича, що почало виходити у Львові р. 1912 заходами Наукового Товариства імені Шевченка, достойно завершено докладним життєписом «буковинського соловія». Разом з матеріалами життєпис цей, пера д. О. Маковея, складає два чималих томи, що досить повно і докладно обіймають безталанне життя поета, - безталанне і з особистого, і з громадського боку, характерне не для самого Федьковича, а й для тих часів та людей, в яких і серед яких довелося йому жити. Особисто нещасливе життя Федьковича так тісно переплелося з недогідними громадськими обставинами, що разом не могло не витворити трагічної і великого жалю гідної постати талановитої людини, яка фатально мусила помалу занедбувати свій хист, спускатися все нижче й нижче, аж поки зовсім заниділа й перевелася. Промінь світла, що блиснув був тільки в останні дні життя Федьковича, вже не зміг осягнути йому перебулих пригод, а тим більше колишню силу вернути, і поет сходить у могилу, справді зруйнований і тим, що було в йому самому, і тим, що його оточало в житті, - жертва і свого нещасливого темпераменту та завичок і тієї громадської темноти, безпорадності та байдужості, що панували тоді на Буковині. Невимовно сумну історію цього загубленого життя докладно розповідає в своїй дуже цікавій книзі д. Осип Маковій, цілком слушно засновуючи життєпис Федьковича на тлі громадського життя тодішнього в закордонній Україні, особливо на Буковині.

Зв'язок між трагічною долею Федьковича та умовами громадського життя на закордонній Україні не першому д. Маковееві кинувся в вічі. Ще Драгоманов, перший видавець оповідань Федьковича і автор цікавої статті про його, ще за життя поетового ясно бачив, на якій похилій стежці стоїть цей чоловік, що на його талант поетичний Україна великі могла покладати надії. «Федькович, - згадував опісля про свою знайомість з «австро-руським Шевченком» Драгоманов, - видавсь мені капіталом, котрий і сам себе не вмів вжити як слід, і ті, що навколо його, не вмюють, і котрий через те просто щодня пропадає і навіть деморалізує громаду приміром свого пропадання»¹. Цю коротеньку, але влучну характеристику можна б просто поставити епіграфом до життєпису Федьковича, - так добре вона обіймає постать його. Ступінь по ступіню, з фактами та документами в руках, доводить д. Маковей - який справді великий капітал національний був з Федьковича і як той капітал потроху, але невпинно розвіювався марно, поки з його нічого не лишилось. Не тямив своєї ваги й сили ні сам поет, ні тим більше люде, з якими доводилось йому в житті стріватись, тобто все тодішнє закордонне громадянство українське, коли не лічити кількох світліших одиниць.

Насамперед сам Федькович. Од батьків одержав він ту психічну організацію, що стоїть на межі великого таланту і - божевілля... Хитання

¹ Драгоманов - Австро-руські спомини, ч. III і IV, Львів, 1890, стор. 180.

між цими двома складниками душі Федьковича виповнили все його життя, надали йому того вмісту, що вражав людей, одвертав їх од поета тими «дивацтвами», яких так багато було у Федьковича. З «дивацтвами» Федьковича стріваємося вже з перших сторінок його життєпису - в формі того туману, що про себе, про своїх батьків та стосунки з ними напустив був сам Федькович у своїх автобіографічних записках. Досить сказати, що будши сином шляхтича, урядовця австрійської служби, Федькович уперто скрізь зве себе мужицькою дитиною і на скріплення цієї вигадки творить і пускає між люде навіть роман своєї матері з якимсь Коссованом, своїм ніби батьком, звучи свого родимого батька «песім Ляхом» та радіючи, що він «повіявся (!) на дідьчу маму» (стор. 9). Взагалі вже самий перегляд автобіографій Федьковича, свідомо баламутних і суперечних, що пустили не одну легенду про поета, дає привід біографові до цілком справедливої уваги, що «вони є документами з його життя, однак документами більше його душі, його психічної недуги, яка, як бачимо, не покидала його від молодих літ аж до смерти» (стор. 21). Далі тих «дивацтв» ще прибуло й множилося. На службі у війську офіцер Федькович товаришує й запивається з самими простими вояками - не тільки через свій справжній, глибокий та щирий демократизм, але й через ненормальну свою сексуальну вдачу. Вийшовши з війська, передягається Федькович у гуцульську одежу і вже не скидає її до смерти, - знов же не з самого демократизму, а й з бажання цілком відокремитися від вшехпольської родини та традицій свого батька. Цілий вік снує він усякі фантастичні мрії: «йому здається, що він може бути або дяком, або лірником, або професором при вищих школах, або актером, або управителем друкарні, або урядником, - і всього того він готов прийнятися, переконаний, що до всього здався, коли б тільки дозволили йому носити гуцульську одежу» (стор. 191). Разом із тими необачними мріями може Федькович і дійсно щиро та багато працювати і цього доказав ділом, - напр., під час сервитутового процесу, виступаючи за інтереси покривдженого селянства, або служачи заступником громади чи то шкільним інспектором у рідних горах. Та й тут, поруч дійсно здорових думок педагогічних, може він знов братись до складання не тільки дійсно корисних підручників, а з однаковим запалом дбати і про молитовники та житія і навіть усякі ворожбитські книги. Кінчає ж ще гірше: повним захопленням астрологією, на яку віддав цілих десять років свого життя. Так само поводивсь Федькович і в стосунках своїх до людей: то принижав себе без міри, цілуєчи, напр., «панів» (!) у руки гуцульським звичаєм, то так озивається на адресу тих самих панів: «а нашим редакторам там скажіть, аби мое імено не важилися у своїх газетах споминати, ні друкувати, бо мені не тяжко до Львова поїхати да їх обдрукувати, але не друкарським кадилом, а гуцульським топорисцем» (стор. 369). «Сам Федькович, - завважає д. Маковей, - дав нам досить доказів на те, що у його душі не все було в порядку - про це мабуть у нікого не буде сумніву. Чим далі його недуга змагалася, нещасний поет був мабуть часом свідомий того, що хитається на порозі поміж свідомістю [т]а божевіллям, хотів лічитися, але віра у фаталізм ломила його волю і він далі брів у астрології та й дійшов у ній до Геркулевих стовпів, до

яких доходили і його попередники-астрологи з-перед соток літ. Ця астрологічна філософія була вже певним доказом звихнення ума у поета, що найменше в однім напрямі, і нагадувала собою тов'янізм і месіянізм польських поетів, містику Гоголя і ін. Це було нещастя його - таке життя: напів свідоме й розумне, а напів безкритичне. Хто пізнає астрологічні праці поета, той і зрозуміє та оправдає його всі нерозумні поступки від хлоп'ячих літ. Стільки праці, скільки він вложив в астрологію, не вложив би чоловік із здоровим розумом. А весь трагізм тут у тім, що поет уважав свою працю дійсно важною і пожиточною, а себе трохи не апостолом правди» (стор. 539).

На цьому не кінчається трагізм Федьковичового життя: ще яскравіше пробивається він і в його літературній діяльності. Тут теж [між іншим] стоять велика талановитість з повним занепадом, оригінальність з безвартним наслідуванням чи просто копіюванням чужих зразків, острий розум з абсолютною безкритичністю. «А я вам кажу, - писав про Федьковича ще на початку його літературної діяльності Антін Кобилянський, - що прийде незабаром чоловік з гір гуцульських, з своєї родини. Той соловій вам заспіває так, що всі наші поетчуки обернуться в жаби» (стор. 161). Ці пророчі слова справдились, та тільки на половину. Федьковичева пісня дійсно пролунала була спершу могутньою нотою серед тодішнього занепаду літературного на закордонній Україні, але незабаром сама вона повернулася - не буду позичати зневажливого епітета у Кобилянського - в рабське наслідування Шевченкові, бо поет увірив у своє посланництво й почав уважати себе за наслідника по великому українському Кобзареві й силкувався його думки та його навіть складом вимовляти. «Зорю свою Буковину, - писав Федькович, -

«Як наш Тарас, як мій тато
Научив мене орати» («Нива»),

дарма, що з тієї «науки» не виходило нічого путнього. Загубивши оригінальність у поезії, Федькович плодить невдатні думи й поеми «в дусі Шевченка» з такою, напр., класичною нісенітницею, як «Кохайтеся, чорноброві, та не з умерлими» (!). І найдивніше, що саме під час недотепного наслідування Шевченкові в віршовій поезії Федькович пише дуже гарні, свіжі оповідання, якими захоплювались такі знавці, як Куліш та Драгоманов, - але знов же цілком не розуміє ваги тих своїх творів. «Мое видання повістей (Федьковича), - свідчить Драгоманов про цю авторську несвідомість, - зробилось доволі кумедно: автор стояв тоді на тому, що його повісті “нічого не варті” й не хотів не тільки дати мені яких рукописів, але навіть сказати, чи я зібрав усі його повісті, котрі були напечатані в галицьких часописах. «Е, то не варто! Робіть, що знаєте!» - з цих двох фраз я нічим не міг його збити» (з листу Драгоманова, стор. 496). Згодом Федькович пішов ще далі в своїй безкритичності та душевному роздвоєнні: з одного боку, маємо його астрологічні «праці», «епохальні», на його думку («Apotelesmata oder das Buch der Dekrete» на 900 сторінок!); з другого, повні кривавого «чорно-жовтого» патріотизму австріяцького «Пісні

жовтнярські»; нарешті захаращені містицизмом «дивоглядії» (драматичні твори), в яких не доберешся ні ладу, ні складу. А кінець кінцем гірка, убійча для письменника свідомість, що «нема для кого писати, нема читателів» (стор. 602)... І знов найстрашніше, коли хочете, у всьому цьому те, що Федькович отакі свої твори мав за найкращі в своєму літературному надбанні («епохальні», мовляв про астрологію), а себе за непризнаного апостола правди, якого не змогло оцінити громадянство.

А воно таки справді не розуміло й не оцінило по правді свого поета. Вина громадянства перед Федьковичем дійсно велика, - тільки не в тому, в чому бачив її сам Федькович, лежить вона: не в нехтуванні його астрологічних і інших таких праць, а деінде. Розуміли й цинили Федьковича тільки поодинокі люде, як Кобилянський, Драгоманов, Куліш та ще дві - три особи. Решта ж закордонної публіки дивилась на його, то на як майстра на всі руки, то як на дивака, з яким важко мати яке-небудь діло і од якого поли вріж та тікай, щоб не зазнати клопоту. Не казатиму вже про тверезе критичне слово, брак якого іноді й сам Федькович дуже прикро відчував ¹, - ніхто не прийшов до його просто вже з приязним словом, з товариською порадою чи допомогою, з розумінням, що може і чого не може ця людина. Федьковича, художника насамперед, запрягають у ремісницьку роботу на «Просвіту», зобов'язуючи його контрактом постачати по стільки й стільки аркушів друкованого матеріялу, - якого, то другорядне питання. Того, що він дає, не друкують, хоча між тим недрукованим не все було на зразок астрологічної «Ворожки»: Федьковичевий букварь та читанки, напр., не могли діждатись видання ні в Галичині, ні на Буковині, хоча багато в цих працях було корисного. Нарешті, коли Федькович зовсім пустився берега в своєму приватному житті - його зовсім забули, його одцурались і цілих довгих десять років поет живе у великому місті, але сам один, одлюдком, осторонь од громади, - «ніхто не шукав і не потребував Федьковича» (стор. 515), кажучи словами його біографа. «Було в цього чоловіка, - пише д. Маковей, - багато завзяття й готовності служити громаді, був і талант, було й розуміння потреб народу, але він з'явився на Буковині «за скоро», - випередивши на четвертину століття людей, які його могли зрозуміти і оцінити» (стор. 446). В письменстві на Буковині панувала тоді мертвота й язичіє; в політичному житті - доноси, залицання до російських консулів та жебрання усякої «благостині»; в національному - зрада та румунізація. Досить тільки перечитати той розділ праці д. Маковея, що говорить про «Суспільне життя на Буковині в роках 1848 – 1884» (стор. 242-315), щоб зрозуміти громадські причини духового занепаду Федьковича. «Все розбивалося о заскорузлість і темноту буковинської інтелігенції, яка скоренько потонула в москвофільстві» (стор. 445), - завважає д. Маковей, даючи яскраві зразки тієї темноти. Але досить було кільком живим людям, щирим народолюбцам, витягти р. 1884-го Федьковича з його закутка та показати йому можливість справді для народу працювати, щоб закинув він і свою астрологію та навернувся

¹ «Я би сьогодні навіть яко поета багато вище стояв, коби було кому мені правду уповідати та усе на праву дорогу наводити», - пише Федькович в листі до Танянкевича («Матеріяли», стор. 84).

до громади, обіцяючи знов їй служити своїм талантом.

Та час позитивної праці для його вже уплив тоді без повороту. Не минули для Федьковича дурно оті довгі страшні роки самотнього життя на людях і без людей: і сила вже не та була, і талант виснажився, та й шкідливі звички все тягли до старого. І останні роки життя Федьковичового - це повільне завмирання колись великого і свіжого таланту, це агонія, на яку з жахом дивилися тямущі люде. Як народився Федькович занадто рано, так і визволення для його прийшло занадто вже пізно. То була вже одна тінь колишнього Федьковича...

В світлі особистої на громадському тлі біографії Федьковича він перестає бути для нас загадкою й виразно стає перед нами на цілу свою трагічну постать. «Всі... життєві пригоди і поступки його: меланхолія, “хлопське” життя, п'ятика, непосидючисть і охота до мандрівки, любов до мужчин, містицизм і астрологічні заняття - це, певно скажуть лікарі, цілком звичайні об'яви у неврастеників, і Федькович є лише класичним прикладом такого хорого» (стор. 582), - такий ось останній присуд зробив біограф поетів. Цьому правда, але треба ще додати, що громадські обставини тим дужче сприяли цим руйнуючим рисам особистим і зробили з Федьковича той незужитий капітал, який з жалем добачав у йому ще Драгоманов. І коли проти природних рис у поетовій вдачі може й не можна було боротись, то тим більший жаль пориває на те, що в людській було силі - на ті громадські умови, що наближали і пхали Федьковича до безодні, з якої так і не пощастило йому врятуватися. Народився він занадто рано, а рада на лихо прийшла занадто пізно...

Сергій Єфремов

Рада. – 1912. - № 193. – 24 августа (6 вересня). - С. 2-3.

КОСТЯНТИН МАТВІЙОВИЧ ФЕОФІЛАКТОВ

*20 жовтня 1818, Петербург – 21 січня 1901, Київ
Російський геолог, засновник київської школи
геологів та петрографів, природознавець, викладач*

З міщан. У 1841 р. закінчив фізико-математичний факультет Головного педагогічного інституту Санкт-Петербургу. З 1845 р. працював у університеті св. Володимира - з 1852 р. професор, декан фізико-математичного факультету (1877-1880, 1884-1887), ректор (1880-1881). Таємний радник (1890). Викладав курси мінералогії та геології на природничому відділенні фізико-математичного факультету та на медичному факультеті, завідував кабінетом мінералогії та геології. Відомий працями з стратиграфії, тектоніки, гідрогеології, геології антропогенових відкладів України, геології Правобережжя, зокрема Київщини; першим склав геологічну карту Київської губернії і Києва, дослідив проблеми зсувів київських гір. Заклав основи вітчизняного картографування. Своїми геологічними розвідками передбачив існування Дніпровсько-Донецького прогину, що нині є основним нафтогазовим джерелом України. У 1877–78 рр. був головою Київського товариства природознавців, дійсним членом наукових товариств дослідників природи в Москві (з 1870), Харкові та Санкт-Петербурзі (з 1875), Товариства любителів природознавства, антропології та етнографії при Московському університеті (з 1855), почесним членом Товариства дослідників природи (з 1875) та Мінералогічного товариства (з 1876) Санкт-Петербурга, Київського товариства дослідників природи (з 1885), а також університетів: Московського (з 1869), Санкт-Петербурзького, Св. Володимира (з 1893).

КОНСТАНТИН МАТВІЄВИЧ ФЕОФИЛАКТОВ

Дня 21 січня помер у Києві один з найстарших професорів київського університета, Константин Матвієвич Феофилактів. Небіжчик, син міщанина, побачив світ 20 жовтня 1818 р. у Петербурзі: учився в Педагогічному Інституті, а з 1845 р. почав викладати мінеральоію та геольоію в Київському університеті. Феофилактів вельми багато працював над геольоічними дослідями різних країн Росії, але переважно - України. Мало не що року він організував геольоічні подорожі студентів, і результатом цих подорожей були помітні праці Феофилактова по геольоіії України: «О юрских и меловых осадках Киевской губернии» (1849), «О кристаллических породах губерний Киевской, Волынской, Подольской» (1851), «Геологическая карта Киевской губернии» (1872), «Геологическая карта г. Киева» (1874) та інші.

С. Є.

Літературно-науковий вістник. – 1901. – Т. XIV. - Кн. 4. - [Хроніка і бібліографія]. – [IV. Персоналія]. – С. 15-16.

ІВАН ЯКОВИЧ ФОЙНИЦЬКИЙ

*29 серпня 1847, м. Гомель, Гомельський повіт, Могилевська губ. -
19 вересня 1913, Санкт-Петербург
Російський криміналіст, ординарний професор,
товариш обер-прокурора Кримінального касаційного
департаменту Урядового сенату*

Із сім'ї кріпаків графа Паскевича. Видатні здібності юнака виділили його серед однолітків, звернувши на себе увагу графині Паскевич. Зв її сприяння був направлений до Могилевської гімназії, яку закінчив 1864 р. із золотою медаллю. В тому ж році поступив на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, по закінченні якого викладав в університеті з 1871 по 1913 рр. Зайняв у 1876 р. посаду товариша обер-прокурора кримінального касаційного департаменту Урядового Сенату. У 1881 р. отримав ступінь доктора кримінального права за дисертацію «Ссылка на Западе в ее историческом развитии и современном состоянии», був затверджений професором по кафедрі кримінального права в Петербурзькому університеті. Був обраний гласним Петербурзької міської думи, виступив одним з ініціаторів у справі розбудови особливих судів в Росії для малолітніх і відкриття першого такого суду в Петербурзі. У 1889 р. обраний членом Міжнародного союзу криміналістів; брав участь у його з'їздах в Брюсселі, Берні, Парижі та Лінії, видрукував деякі свої мемуари в «Bulletins» цього союзу. У 1895 р. заснував російську групу Міжнародного союзу криміналістів, якої був головою до січня 1905 р. З 1876 р. - товариш обер-прокурора Кримінального касаційного департаменту сенату; у 1900 р. призначений сенатором. Крім дисертацій, Фойницький надрукував знаменитий «Курс криминального судопроизводства» і низку інших цінних наукових праць з юриспруденції. В умовах судової контрреформи активно виступав за збереження суду присяжних. Представник соціологічної школи права. За політичними переконаннями – монархіст.

ІВ. Я. ФОЙНИЦЬКИЙ

Помер найвизначніший з сучасних юристів у Росії, професор кримінального права й сенатор, Іван Я. Фойницький. Небіжчик, не вважаючи на свій високий ранг, був справжнім ученим, що не замурувався в сферу своєї спеціальності, а завжди озивався на потреби часу, не мовчав лукаво, коли треба було голосно говорити, не шукав ласки у сильних світа цього...

І. Я. Фойницький народився р. 1847, а вже на початок 70-х років заняв кафедру кримінального права в Петербурзькому університеті. Популярності молодого вченого сприяла його блискуча наукова діяльність. Його дисертації «Мошенничество по русскому праву» (1871) та «Ссылка на Западе» (1881) торкались справ, що мали величезну практичну вагу. Так само погляд науки на питання дійсного життя висловлювали й інші наукові праці Фойницького: «Исходные моменты в уголовном процессе», «Оправдательные приговоры присяжных» і ін. Але най-

більшу славу, як учений, здобув Фойницький своїм знаменним «Курсом уголовного судопроизводства», цією настольною книгою для кожного юриста. Вважаючи на обставини часу, коли проти нового суда зібрався походом такий дужий супротивник, як Катков, Фойницький у своїм курсі мусив давати апологію судової реформи 1864 р. та найголовніших основ її. Особливо обороняв він суд присяжних, що один час висів на волоску через агітацію й заходи реакційних кругів. Проти голосів, що підкопувались під новий суд посиленням на неосвіченість народа, Фойницький висунув його просвітну й виховничу ролю, справедливо зазначаючи, що гласний суд, рівний для всіх, на підставах правди й справедливості заснований, виховує народ політично, підіймає його морально й привчає до громадської роботи.

Не вважаючи на високі заслуги, становище й авторитет небіжчика, ліквідаційна практика останніх років не минула його. Ще недавно д. Кассо хотів був одставити його од університета, як професора, що не відповідає «видам правительства». Правда, лекше було університет одставити од Фойницького, ніж навпаки, і знаменитий учений лишився на своєму місці до самої смерті, 19 септября; але в цьому замахові на європейського ученого найкраще може виявила себе безоглядна реакція, проти якої цілий вік боровся небіжчик.

Р.

Рада. – 1913. - № 216. - 21 септября (4 жовтня). – С. 2.

ІВАН ЯКОВИЧ ФРАНКО

27 серпня (9 вересня) 1856, с. Нагуєвичі, Дрогобицький повіт, Львівське воєводство, Австро-Угорщина – 28 травня 1916, Львів, Львівське воєводство, Австро-Угорщина

*Видатний український письменник, поет,
історик літератури, перекладач, фольклорист,
публіцист, громадсько-політичний діяч, видавець*

Народився в сім'ї сільського коваля. Навчався в початковій школі в с. Ясениці-Сільній, з 1864 р. - в Головній міській школі отців-василіян у м. Дрогобичі, у 1867-1875 рр. - в Дрогобицькій гімназії. З дитинства мав феноменальну пам'ять, цитував всього «Кобзаря» Т. Шевченка. З 1875 р. - студент філософського факультету Львівського університету; тоді ж увійшов до складу студентського товариства москвофільської орієнтації «Академический кружок», був його бібліотекаром, друкував свої перші твори у виданні «кружка» - журналі «Друг» (з 1874), до складу редакційного комітету якого увійшов 1876 р. Під впливом трьох листів Михайла Драгоманова до редакції «Друга» перейшов на радикально-соціалістичні позиції. У 1877 р. заарештований за соціалістичну пропаганду (зокрема, за зв'язки з М. Драгомановим), просидів у тюрмі майже 8 місяців до суду, засуджений був на 6 тижнів арешту. Після звільнення (у 1878 р.) - редактор журналу «Громадський друг», літературних збірників «Дзвін» і «Молот»; після їхнього закриття працював у газеті «Діло». У 1880 р., під час поїздки до Коломиї, заарештований вдруге; після звільнення з в'язниці відправлений етапом до с. Нагуєвичів, де (з перервами) жив до 1883 р. На початку 1883 р. повернувся до Львова, співробітничав у газеті «Діло» і журналі «Зоря». Двічі (1884 і 1886 рр.) виїздив до Києва; під час останньої поїздки одружився з О. Хоружинською. З 1886 р. - співробітник, з 1887 р. - член редакційної колегії польської газети «Kujter Lwowski», з 1888 р. - журналу «Правда». З 1889 р. - видавець «Літературно-наукової бібліотеки», видавець і редактор журналу «Товариш»; зв'язки з наддніпрянцями спричинили третій арешт (1889) письменника. Після звільнення, з 1890 р. - один з засновників і керівників Русько-української радикальної партії; член редакційної колегії її друкованих органів - журналів «Народ» (з 1890 р.) і «Хлібороб» (з 1891 р.). У 1891 р. завершив вищу освіту в Чернівецькому університеті. У 1893 р. у Віденському університеті під керівництвом відомого славіста В. Ягича захистив дисертацію «Варлаам і Йоасаф, старохристиянський духовний роман і його літературна історія», здобув ступінь доктора філософії, однак до викладання на кафедрі української словесності Львівського університету, що звільнилася по смерті О. Огоновського, допущений не був (хоча успішно відбув габілітацію 1895 р.). У 1894-1897 рр. - редактор журналу «Житє і слово» (видавець - О. Хоружинська); у 1897-1907 рр. - співредактор «Літературно-наукового вістника». Тричі (у 1895, 1897, 1898 рр.) висувався кандидатом у депутати австрійського парламенту (не був обраний через протидію польських політичних кіл). У 1898-1908 рр. - голова філологічної секції, у 1898-1913 рр. - керівник (разом з В. Гнатюком) Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Т. Шевченка (з 1904 р. - почесний член товариства). З 1908 р. перебував у стані тяжкої хвороби (контрактура рук), продовжуючи активну літературну та наукову працю. Автор численних поетичних збірок -

«З вершин і низин» (1887), «Зів'яле листя» (1896), «Мій Ізмарагд» (1897), «Із літ моєї молодості» (1914) та ін., до яких увійшли яскраві зразки його громадянської поезії та інтимної лірики. Але з найбільшою силою поетичний талант Франка проявився у великих поемах («Ботокуди», 1884; «По-людськи», 1889; «З любові», 1890). Вершиною поетичної творчості Франка є поема «Мойсей» (1905), в якій на біблійному сюжеті подано алегоричну картину піднесення українського народу на боротьбу за суверенність. У прозових творах - збірках оповідань «В поті чола» (1890), «Галицькі образки» (1897), «Полуйка і інші бориславські оповідання» (1899), повістях «Воа constrictor» (1878), «Борислав сміється» (1882) зачіпав актуальні соціальні питання. Писав також історичні повісті («Захар Беркут» (1882), «Герой поневоли» (1904), «Великий шум» (1907)), соціально-побутові та історичні драми («Украдене щастя» (1894), «Сон князя Святослава») та ін. Перекладав твори російських письменників - О. Герцена, М. Лермонтова, М. Некрасова, О. Пушкіна, польських - А. Асника, А. Міцкевича, чеських - К. Гавлічека-Боровського, Й. Махара, Я. Неруди, західноєвропейських - Б. Б'єрнсона, Й. В. Гете (зокрема трагедію «Фауст»), Е. Золя, Дж. Мільтона, В. Шекспіра тощо. Автор численних праць і статей з літературознавства, історії, економіки, соціальної філософії. Творчість І. Франка являє собою один з найвизначніших етапів в історії української літератури й науки, унікальне культурне явище національного та світового рівня: С. Єфремов присвятив аналізу творчості І. Франка відповідний розділ в своїй «Історії українського письменства». «Нема, певно, тієї ділянки літературної, до якої б не доклав Франко рук своїх, якої б не збагатив своєю працею. І скрізь він визначався з гурту своїм яскравим талантом та кипучим темпераментом; скрізь ставив рідний народ підставою своєї діяльності, добро народне – метою, розум, науку – шляхом до мети» (Єфремов С. Історія українського письменства. К.: Феміна, 1995. С. 489). Сам Франко, щоправда, в рецензії, вперше надрукованій в газеті «Діло» у вересні 1911 р. (№№ 196-198), цю працю свого молодшого колеги оцінив вельми критично, закинувши, між іншим, і таке: «Щодо моєї власної особи, якій автор, крім частих принагідних згадок, присвятив чотири сторінки характеристики (ст. 379-383), можу висловити хіба здивовання, що ані в тексті тої характеристики, ані в бібліографії, доданій до розділу, він не згадує мого «Мойсея». Невже історик української літератури, виданої 1911 р., не читав сього твору, виданого в початку 1906 р.?» (Франко І. Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятидесяти томах / Редкол.: М.Г. Жулинський (голова) та ін. Т. 54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці. 1896-1916 / Ред. тому Є.К. Нахлік. К.: Наук. думка, 2010. С. 862-871. - С. 871). Слід також відзначити численні публікації Єфремова у газеті «Рада» за 1913 рік, присвячені 40-річчю творчої діяльності видатного письменника («Іван Франко. Співець боротьби і контрастів», «Герой наших днів. Основи творчості Івана Франка», «В поті чола. Соціальні мотиви в творчості Івана Франка», «Серед хижаків. Соціальні мотиви в творчості Івана Франка», «Два табори. Соціальні мотиви в творчості Івана Франка», «Співець контрастів. До характеристики творчості Івана Франка», «Невиспівані співи. До характеристики творчості Івана Франка», «Співець боротьби», «Під прапором любови»), і також критико-біографічний нарис С. Єфремова «Іван Франко» (1926), означений як друге видання; йому передувала монографічна студія

«Певець боротьби и контрастов» в «Киевской старине» за 1903 рік; в 1913 р. з'явився її оновлений український варіант «Співець боротьби і контрастів. Спроба літературної біографії й характеристики Івана Франка». С. Єфремов так сформулював свою методологічну настанову у дослідженні постаті одного з своїх улюблених аворів: «"Академічний" виклад про такого живого й надзвичайно сміливого письменника, як Франко, що мало не на кожному ступені сам ламав усякі приписи літературного "доброго тону", був би гріхом таки непроцєнним» (Єфремов С. Іван Франко. Критично-біографічний нарис. Видання друге, з додатками. К.: Слово, 1926. С. 11), охарактеризувавши його як «одного з піонерів європеїзму в Галичині» (Там само. С. 228).

ДО НЕДУГИ ІВ. ФРАНКА

Сумна звістка йде з-за кордону про стан здоровля одного з найбільших сучасних наших письменників, Івана Франка. Як результат перепрацювання, до його прикинулась нервова слабкість. Курування в Ліпіку (Кроація) не дало видимої полегкості й тепер хорий перебуває у львівській санаторії д-ра Свѣнтоковського.

Останні звістки про стан здоровля нашого письменника, які беремо з «Діла», говорять, що тепер недужому стало трохи легше: спинилась гарячка, що кожного моменту могла довести до катастрофи, побільшився апетит. Але, на превеликий жаль та смуток, лікарі все-таки не подають великої надії на те, що хорий одужає.

Недуга славного письменника нашого відбилась великим смутком по всій Галичині. Ми певні, що такий самий смуток обхопить і на Україні кожне серце, що б'ється в унісон з серцями наших закордонних братів. Ми знаємо, чим був і єсть для нас Франко і через те можемо бажати тільки, щоб до слабого повернулась його сила, яку він так щиро й самоотвержено всю оддав на служення рідному краю. Разом з нами те ж саме бажання висловить і вся Україна...

Без підпису

Рада. – 1908. - № 89. - 18 апріля (1 травня). - С. 1.

[Рецензія]: ПИСАННЯ ІВАНА ФРАНКА.

IV. Молода Україна, ч. I. Провідні ідеї й епізоди.

Видання укр.-руської Видавничої Спільки. Стор. VI+142. У Львові, 1910.

Ціна 1 кор. 60 сот.

Під цим заголовком випустила львівська Видавнича Спілька новий томик публіцистичних творів Ів. Франка, серед яких центральне місце займає тут відома його праця «З останніх десятиліть ХІХ в.», надрукована свого часу в «Л.-Н. Вістнику».

Свідок і невідлучний учасник останніх десятиліть нашого літе-

ратурного і громадського життя, д. Франко в своїх начерках дав надзвичайно цікаву, сильно й палко написану картину розвитку письменства і громадського життя, починаючи з 70-х років минулого віку. Перед читачем проходить ряд характерних постатей, змальованих тямущою й люблячою рукою; зібрано тут і чимало цікавих фактів, що збереглися в багатій на споминки пам'яті автора. Правда, ці нариси не можна назвати повною історією часу, - для цього їм не вистарчає, напр., перш за все відповідного місця для самого автора їх, що таку визначну роль в нашому житті грав якраз за останні десятиліття. Єсть і деякі інші пропуски, які свого часу зазначив був у «Киевской Старине» небіжчик Грінченко. Та д. Франко, видаючи свої нариси, й не претендував на повну об'єктивність і цілковиту докладність історика. Зазначаючи цікавий процес розвитку усіми сторонами, пережитий на Україні протягом останніх 20-ти років (80-90 р.р.), д. Франко завважає: «може, він діждеться свого історика більш об'єктивного і з ширшим поглядом, ніж може бути один із діячів тої доби. От тим-то я можу дати тільки деякі матеріали для такого будучого історика, можу напшкіцувати поодинокі фази того процесу радше способом мемуариста і так, як вони представляються мені тепер, по 20 літах, коли многе тоді неясне прояснилося, многе, що тоді збуджувало пристрасти, тепер пережилось і давно похоронене; не одно, що тоді вважалося метою, тепер являється тільки милевим стовпом на безкінечнім шляху людського розвою» (стор. 17-18). З цих слів автора ми бачимо, як сам він дивиться на свої нариси і чого од їх сподіватись може читач. Нема тут, знов кажемо, повної й об'єктивної історії, зате єсть живий і цікавий переказ свідка й учасника недавнього життя, - переказ, що помагав часом уяснити собі минуле далеко краще, ніж томи сухих архивних матеріалів. Живчик живого життя б'є з кожної сторінки талановитих нарисів д. Франка і це надає їм великої ваги. З інтересом перечитає всякий нариси д. Франка і кожному вони дадуть цікаві факти, оригінальні спостереження, ясно змальовані постаті, розбуджуючи разом з тим і загальний інтерес до такої цікавої доби в нашому минулому, як були ті «останні десятиліття».

До цієї центральної статті в четвертому томику творів д. Франка додано ще кілька дрібніших. Цікавіших з них «З кінцем року» - міркування й дезидерати автора з приводу нашого громадського життя в середині 90-х років. Взагалі серед давніх публіцистичних праць д. Франка, розкиданих по старих виданнях, не одна ще знайдеться така, що її інтерес не обмежується біжучою хвилиною. Можна побажати, щоб усі такі статті якнайшвидче були зібрані й передруковані на потребу новіших поколінь, яким важко або й неможливо добути такі видання, як «Світ», «Народ», «Життя і Слово», тощо, де ті праці колись друкувалися. Там вони лежать мертвим капіталом, який якнайшвидче треба ввести в оборот нашого сучасного життя.

С. Є.

Рада. - 1910. - № 268. - 25 ноября (8 грудня). - [Бібліографія].
- С. 3.

ЗА НЕВСИПУЩУ ПРАЦЮ [Перед ювілеєм Франка]

По всіх майже українських, закордонних і тутешніх, часописах надруковано було недавно заклик до громадянства з приводу 40-літнього ювілею літературної діяльності Івана Франка. Ювілей той припадає на 1913 рік, ювілейний комітет, що склався за кордоном з українських письменників та громадських діячів, визначив уже й деякі способи, якими єсть думка вшанувати ювілянта. Має бути насамперед виданий на честь його ювілейний збірник; опріч того ще зроблено заходи, щоб зібрати кошти на ювілейний дарунок, не визначаючи поки що його форми.

«Протягом 1912-1913 рр., - пише в своєму закликіві комітет, - нехай напливуть грошеві жертви з цілої України, від заможних і бідних, від інтелігентів, селян і робітників, нехай буде доказ, що українці вміють цінити своїх заслужених людей не тільки по смерті, а й за життя».

Нема напевне свідомої людини на Україні, яка не чула б про Івана Франка, не бачила його обличчя хоч на портреті, не читала його творів. Покоління за поколінням протягом останніх 40 літ виховувались на тих ідеях, яких Франко був у нашому письменстві найкращим виразником, користувалися з його творів, як з невичерпаного джерела живої думки, вічно свіжої та рухливої, ясных образів, що приваблюють своєю красою, та того бадьорого й твердого настрою, що кличе до життя, до боротьби за його, до праці, - кличе жити повним життям, бути «цілим чоловіком». Одним став Франко за вчителя і проводиря в негрях буденщини, надихаючи їх на протест проти неї; з другими працював поруч на ниві громадської діяльності, ще іншим давав «чисту розкіш братньої любові», а найбільш - чарував своїм художнім словом. Не знайдемо такої ділянки в нашому літературному й громадському житті за цих 40 літ, на яку би не кинув свого сліду Іван Франко. Кипуча, ріжностороння натура не давала йому ні застоюватись на одному місці, ні заспокоюватись на якійсь одній сфері людської діяльності. Од мови богів, поезії, переходив він до політичної праці, од белетристичних творів до науки, од популяризації до публіцистики. Блискучий стиль його творів, огнева манера, жива мова була раз у раз невідлучною прикметою усього, що писав цей письменник; не диво, що слово його падало глибоко в людські душі, запалювало їх, привертало до того, чому служив сам письменник. Історія «останніх десятиліть» українського руху, яких він був не тільки свідком, а й літописцем, тісно зв'язана з ім'ям Франка; народженню «Молодої України» безпосередньо сприяв він своєю працею за всю свою довгу й таку живу, блискучу, ріжносторонню діяльність. І коли та «Молода Україна» тепер вже густими лавами оточує своїх проводирів - заслуга в тому і честь велика належить одному з перших – Іванові Франкові.

Не легкий, не квітками встелений був той довгий шлях, що пройшов у своїй діяльності наш письменник. Важкою боротьбою достався кожний ступінь уперед, - такою боротьбою, що не кожний міг її знести. І як борець з натури, Іван Франко не тільки не ухилявся од боротьби, а навпаки шукав її, посилаючи направо й наліво свої удари, тільки краще за-

гартувався на своїй позиції - оборонця всіх знедолених, скривджених, борця за долю рідного краю й народу. Як борець, багато він на своєму віку мав ворогів, але навіть вороги не могли закинути йому чогось темного, не могли заплямити його чистого ймення. Це постать, наскрізь осяяна тим внутрішнім світлом, до якого він сам простував невтомно, кликав других без упину, вів за собою всіх, хто не задовольнявся дрібним животінням, а шукав широкого, вільного, справді людського життя.

За 40 літ багато лиха може впасти на голову такого борця й працьовника, яким був раз у раз Франко. Людське туподумство, нерозважність, фарисейство, злість, заздрість, полохливість не раз обирали його собі за показну жертву, яку їм було найзручніше осипати витворами власної нікчемности. Були й такі ганебні для нашої історії моменти, коли Франка цурались не тільки чужі, а й свої, коли він одинцем, самотній стояв на своєму шляху, коли тільки сам себе міг розважати –

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,
Котрі прийняв я в цім життю
За правду, за добро, за волю.

Були й гірші, може, моменти, коли найкращий наш письменник того часу не знаходив притулку на рідному полі, а мусив «ізгоем» тинятись по чужих нивах та відбувати довгу «панщину» на чужій роботі. Були й ще гірші часи, коли на голову людини, що все віддала на користь рідного краю, падали прокльони, як на зрадника. Всього було за цих 40 довгих і важких років...

Але все темне й ганебне безповоротно минулось. Іван Франко здобув тепер загальне визнання, дяку і славу за свою працю, круг його стоять лави його прихильників. І їхня то повинність - показати тепер, що не тільки устами, а й серцем шанують його, не тільки словом, а й ділом віддячити хочуть за те, що дав цей чоловік рідному краю за 40 літ не-всипущої праці.

Сергій Єфремов

Рада. – 1912. – 25 марта (7 квітня). – № 71. – С. 4.

СЕРЕД ХИЖАКІВ

Соціальні мотиви в творчості Франка

I.

Як ми бачили з попередніх нарисів («В поті чола»), Франко живе надією на перемогу правди і добра в людському житті. «Прийде той час... ми чуем хід його поза собою», - кличе письменник. Та доки сонце зійде - роса очі виїсть... Поки ще той ясний час животворний прийде, а от теперішнє все під пером Франка лягає темною смугою оповите. Йому, що в братерстві та єднанні людей бачить єдиний для них порятунок і найбільш ненавидить

усе, що їх різнить і ділить на *ся* - усі оті межі й перегородки, які в тісних лещатах держать розум людський - йому доводиться зазначати якраз перевагу в житті тих меж та перегоронок, з одежі починаючи й кінчаючи думками. Надто характерні з цього погляду «Гадки на межі» нашого автора. Як в економічних обставинах селянства, «межа, *ся* попруга вузька, несильну їх силу роздерла на часті», так і скрізь усякі перегородки між людьми бувають звичайно дужчими от бажаних основ справжнього людського життя.

Ей межі, ви межі, вузьенькі, куці,
В які бездорожжя, в які манівці
Ви втисли незрímий ще погляд суспільний! ¹

Теперішній лад громадський, що понаставляв усіх тих меж та перегоронок поміж людьми, не сприяє саме тим, чия доля найдужче цікавить нашого автора, себто, «в поті чола» трудящим. Навпаки, добра та втіхи заживають люде іншої натури, і вони тепер порядкують та дають свій лад у житті. Ці люде, яких я б назвав хижакими, всі належать до того другого табору, що стоїть навпроти трудящих в поті чола. Визначаються вони хватними, загребистими руками, занадто гнучким та поблажливим сумлінням, широкими апетитами й неситою жадобою в задоволенні їх. Найперша то у їх мета в житті - задовольнити свої апетити; єдиний шлях до того - через багатство лежить, а багатіти добре всякими способами, нічим не перебираючи, ні на які перешкоди не вважаючи.

З боротьби оцих двох таборів і складається власне те, що зветься сьогочасним життям, і не дурно назвав я Франка співцем боротьби, бо до неї він найдужче прислухається, жадібно ловить кожну ознаку її й озивається на неї своїм, мов Еолова арфа, чутким пером.

У Франкових творах зібрано силу типових екземплярів із того хижацтва в людському образі. Колекція їх як до числа, так і дуже докладної обробки може скласти цілу галерею або, краще сказавши, прецікавий звіринець, де знайдено чимало живих істот, що ніби мають образ і подобу людські, але на ділі живуть чисто звірячими інстинктами та жаданнями. Ступінь по ступіню пильнує автор, як розвиваються такі особи; уважно додивляється до ґрунту, на якому вони до зросту доходять; дощукуються причин, що зростові тому сприяють - і дає кінець кінцем вражаючі образи невстриманого хижацтва та звірства на людській підбивці. Нагадаємо деякі з тих образів.

Перед нами низкою тягнуться оповідання, що показують таких хижаків у їхньому зароді - Гава та його брата Вовкуна («Гершко Гольдмахер», «Гава», «Гава і Вовкун»). Ще змалку брати пройшли важку школу злиднів, недостач, ошуканства та хижацтва: «ту, - як характеризує її автор, - тверду школу життя, з котрої виходять люде практичні, меткі та промислові» («Гершко Гольдмахер») ². Згодом вони себе ще більше в тому загартували. Гава, тільки й діставши од батька усієї спадщини, що науку задовольнятися малим і за все дякувати Богові, сміливо й без остраху кинувся в шум життя і зразу ж знайшов у йому своє щастя, бо був з його чоловік примітний, що

¹ «З вершин і низин», [стор.]. 196.

² Календарь «Просвіти», 1891, стор. 8.

ніколи не вагався й ні перед чим не спинявся. Почавши свою промислову кар'єру з ловитви раків, в'юнкий хлопчина незабаром почув, що йому занадто тісно на тому не широкому полі, й виходить на «ловця челоуеков».

Присмоктавшись паразитом до трудящої родини міщанина Старомійського, він хутко встигає зробити собі з неї дійну корову, проказуючи за кожним разом, коли пощастить, неодмінне: «Слава Богу: і то добре на початок!»¹. «Я, - каже згодом Гава, - ніколи ночі не доспав, обіду не доїв, бігав, кидався, туманив хлопів, підлизувався жандарам - ой, тяжко згадувати про всі ті способе, як я до гроша доходив. І складав, і хукав на те, і тішився тим, як власного душею» («Гава і Вовкун»)². Придбавши та наскладавши таким способом грошенят, Гава з Вовкуном пробують щастя в Бориславі, бо, як слушно проговорився один з братів – «як же з такими грішми та ще з крепкими руками та молодими головами не спробувати щастя, не кинутися в крутіж, щоб і собі в ньому зловити товсту рибу?»³. Та цим разом надії на «товсту рибу» змилили братів: штольною залило водою й самі брати насилу встигли вискочити, а всі попередні заробітки їхні загинули там, на дні залитої ями... І от під таку критичну хвилину виразно стала перед очима Гава основа й початок його капіталу - раки, а також ті сільські обставини, за яких так щасливо повівся йому процес приробирання достатків; якийсь внутрішній голос уперто умовляв його: «Геть відсіль, Гаво! Ту не твое поле!.. Що ти маєш боротися з землею, коли твоя натура тягне тебе до того, щоб боротися з людьми?»⁴ В той же бік тягнуть його й умовляння практичного Вовкуна, потроху збиваючи останні вагання в душі. Чудову картину малює художник, даючи образ цих двох хижаків в останній момент, як вони з вершечка гори оглядають арену своїх майбутніх подвигів, свое майбутнє царство, що лежало тепер під їхніми ногами.

«Тепер Гава почув, в тій самій хвилі, коли отам стояв на найвищій шпилью гори, що та бориславська болячка починає швидко сходити з його душі й заживати, що в його нутрі прокидається давній Гава, сільський хлопець і сільський гандляр. Погляд його в якійсь нетямі завис на протилежній полонині, де паслись стада волів і овець, а далі піднявся і зустрів серед блакитного моря невеличку темну пляму, що звільна, широкими плавними кругами колесила понад цілим крайобразом. То був здоровий гірський орел. Він довго кружляв, шукаючи добичі, плавав у повітрі з широко розпростертими крилами, зовсім не порушуючи ними, спускався вниз, немов сковзався по нахилій площі, а потому назад, махнувши сильно крильми, знову схапувався вгору й тонував у лазуровім тумані. Якась невисказана любов обняла Гава, коли придивлявся тому гарному, смілому птахові. Він і сам чув себе легким та сильним і готов був летіти та кружляти сею благословенною долиною та кидатись з недосяглої вишини на добичу»⁵

Хижак інстинктом почув і зрозумів хижака й осмілений його прикладом зважливо кинувся «здобувати отсі гори»⁶. Почуваєш, читаючи оту

¹ «Гава». Львів. 1888.

² «Зоря», 1890, стор. 50.

³ «Зоря», 1890, стор. 50.

⁴ Ibid, [стор.] 51.

⁵ Ibid, [стор.] 52.

⁶ Ibid, [стор.] 52.

картину, що либонь не з людом прийдеться мешканцям гір, отим, як їх автор рекомендував, «тихим та смирним, як ягнята, Бойкам»¹, перед нашим - не орлом, ні, бо для Гава було б таке прізвище й занадто потужне і, коли хочете, то й дуже вже почесне, - а шулікою чи, ще краще, справжньою Гавою, що не погребує, коли трапиться, трупом, але й живої крові теж не промине. Почуваєш, що Вовкунові слова: «ті ліси чудові, не тикані ще вирубом, ті полонини, ті стада волів і овець, що по них пасуться, мов плавають в зелені - все те мусить бути наше»², - що ця мова не так собі, на вітер, мовиться, коли проти лісів тих та полонин спілку зложили загребисті лапи Вовкунові та метка й вигадлива Гаваина голова...

Подвигаю оцього й подібних Гав під усякими найменнями Франко уділив багато просто-таки блискучих сторінок у своїх творах. І Шміла, що спочує, а потім до нитки обдирає безщасного Василя («Навернений грішник»), і Мендель, що *ad patres* (з латин. – «до праотців», «померти» - С. І.) одпроваджує Йвана, щоб його заробіток забрати собі («Ріпник»), і другий Мендель, що зводить Зелепугу, оплутує його й так само на той світ спроваджує («Яць Зелепуга»), і Юдка Маультроммель, який не зглянувся навіть над людиною, що колись стала йому в великій пригоді («Слимак»), і Мордко Шіндер, що на законній підставі пустив з торбами Миколу Проця («Сам собі винен»), і Вольф Зільберглянц, що держить ціле село в своїх хватких руках (комедія «Учитель»), і Мошко, що навіть одновірця не помилував («До світла»), і ще один Мошко, що неситості своїй та хижацтву і вшину не знає («Воа constrictor», «Борислав сміється») і щасливо спарована пара Шварц із Шнадельським («Перехресні стежки») і т. і., і т. і. - все це під усякими йменнями той самий Гава, хоч кожен має свої індивідуальні риси. Це одного типу хижаки, частки якогось величезного механізму, приладнованого на те, щоб оплутувати людей, «в поті чола» трудящих. [...]

З тою жертвовною зміною у Германа, бо Вагманові він дав той мотив до переродження, якого бракувало Германові. Спершу й з Вагмана був звичайний собі хижак, що не дбав, хто та хто заплутається в його сільці. Але після одного трагічного випадка, що забрав у його сина, а разом і мету, щоб багатіти, Вагман усю свою спритність обертав на помсту людям, що були причиною синові смерті, тобто, адміністрації й панству. Він робиться, як сам каже, «добродієм добродіїв людськості» і складає собі цілу теорію такої тактики. Стаючи в пригоді селянам, Вагман це робить зовсім не з сантиментальності, або хоч не з самої сантиментальності: він знає, що таким способом найпевніше підкопує добробут своїх ворогів, а цього ж йому тільки й треба. Тим-то переродження цього хижака не вражає читача несподіванкою, як було з Германом, бо тут показано досить велику причину, цілком натуральну для такої людини, якою змальовано Вагмана.

С. Єфремов

Рада. – 1913. - № 85. - 12 апріля (25 квітня). – С. 1-2.

¹ Ibid, [стор.] 49.

² Ibid. [стор.] 51.

[Рецензія]: ІВАН ФРАНКО. МОЙСЕЙ. ПОЕМА.
Друге видання з передмовою. Стор. 63. Львів, 1913.

Вийшла другим виданням велична поема Франка, написана під час найдужчого розцвіту його творчости, як завершення праці його цілого життя, як витвір цілком дозрілого, певного себе таланту. Велику проблему ставить у ній поет, перед яким перейшло вже ціле життя, праці й боротьби повне, - все ту ж таки проблему про щастя й долю рідного народу.

Твоїм будуцим душу я трівожу,
 Від сорому, який нащадків пізніх
 Палитиме, заснути я не можу –

обертається поет до рідного народу. Але не самі песимістичні думки хияють голову поета; він повен і віри в рідний народ, він певен, що доля не обмине його й не обмане, що таки зазнає рідний край кращих днів:

О, ні! Не самі сльози і зітхання
 Тобі судились! Вірю в силу духа
 І в день воскресний твого повстання,

Зміст поеми - це трагедія духа Мойсея, того великого ватажка, що вів за собою народ свій і враз сам опинився на роздоріжжі - перед непевністю, чи туди вів, куди треба, і чи та мета, що їй усе життя своє віддав, варта такої великої жертви. Цю непевність та вагання персоніфіковано в особі «темного демона одчаю», Азазеля, що під час зневір'я підшптує свої сумніви й показує, що велична мета - визволення народу - не дасть йому щастя. Образ за образом, картина за картиною руйнує демон одчаю Мойсееву віру, кінчаючи справді демонським сарказмом:

Се той рай, що жде плем'я твое
 У обіцяннім краю!
 Ти для нього трудився! Скажи,
 Було за що трудиться?
 Щоб наблизився він, може ще
 Схочеш палко молитися?

На хвилину незломний ватажок зломився духом і розпачливий крик - «Одурив нас Єгова!» - виявляє всю безодню того розчарування та жалю - на долю, на себе, на вищу силу - в яку впав раптом Мойсей. Але це лиш на хвилину. Після кризису наступає знов душевна рівновага, і той самий зневажений допіру Єгова odkриває Мойсееві справжню обітовану землю, яку він призначив вибраному народові. Не в матеріальному добрі, не в достатках та розкоші той рай і щастя, а в вірному, безупинному шуканні ідеалу, в неситості духа –

Ось де ваш обітований край, Безграничний, блистячий, -
 І до нього ти людям моїм
 Був проводирь незрячий.
 Ось де вам вітчизна осяйна,
 З всіх найкраща частина!
 Лиш дрібненький задаток її
 Вам отся Палестина.
 Це лиш спомин вам буде, лиш сон,

Невгасаюча туга,
Щоб, шукавши її, став мій люд
Паном земного круга.

Живим, бадьорим акордом про майбутню перемогу вибраного народу й безупинне простування його шляхом шукання вічних вартостей закінчується поема, одна з найблискучіших перлин у творчості Франковій.

Мимоволі якимось, споглядаючи на ту величню постать, що дає поет в образі Мойсея, народного ватажка і трибуна, пригадуєш постать і самого автора. Багато своїх власних дум та переживань вложив автор у свого героя, багато тих сумнівів та надій, що його самого то гризли, то осявали, вимовив він устами Мойсея. Чи ж не можна просто до автора прикласти хоча б оці слова його героя:

Сорок літ я трудився, навчав,
Весь заглиблений в тобі,
Щоб з рабів тих зробити народ
По твоїй уподобі.

Сорок літ мов коваль я клепав
Їх серця і сумління?..

В цьому, щоб «зробити народ» з рабів, щоб викувати в йому серця і сумління, лежить зміст і Франкової діяльності для рідного краю. І так само й він має найвище щастя, що може бачити ясно вже ту землю обітовану волі й поступу, що розгортається перед рідним народом...

До другого видання додано чималу передмову, в якій автор докладно розповідає про джерела своєї поеми.

С. Є.

Рада. – 1913. - № 107. – 10 мая (23 травня). – [Бібліографія]. - С. 4.

[Рецензія]: ФРАНКО ІВ. МОЙСЕЙ.

Поема, видання друге, з передмовою. Стр. 63. Львів, 1913.

Вышедшая за короткое сравнительно время вторым изданием поэма г. Франка вполне заслуживает того успеха, который выпал ей на долю. Творчество маститого украинского писателя, стоящего накануне своего 40-летнего юбилея, достигло здесь своего апогея, как в художественном, так и в философском отношении. В поэме воплощен 40-летний опыт писателя, который вместе с тем как будто подводит здесь и итоги своей продолжительной плодотворной деятельности на пользу родного народа.

Украинский писатель очень оригинально использовал известное библейское сказание о последних днях жизни знаменитого еврейского вождя и пророка. Содержание поэмы, написанной чрезвычайно сильным и образным стихом, составляет трагедия духа Моисея, вдруг столкнувшегося лицом к лицу с сомнениями и колебаниями относительно дела всей своей жизни. Вождь, неуклонно ведущий свой народ к великой цели, остановился в раздумье – действительно ли правильным путем он шел и заслужи-

вае ли цель его жизни принесенной им великой жертвы? Эти сомнения нашли свое воплощение в Азазеле, «темном демоне отчаяния», нашептывающем Моисею мрачные мысли и показывающим, что величественная цель похода, славная земля обетованная, является, в сущности, фантомом, не сулящим счастья родному народу. Шутя, образ за образом, картина за картиной, безжалостно разрушает Азазель светлую веру Моисея, и непреклонный вождь поддался чувству отчаяния. Его вопль: «Обманул нас Иегова!» обнаруживает всю бездну разочарования, в которую пал Моисей. Это высшая точка трагизма, кризис в настроении, после которого опять наступает душевное равновесие, возвращающее Моисею прежнюю веру в дело его жизни. Иегова открывает своему пророку истинную обетованную землю, предназначенную избранному народу и заключающуюся вовсе не в материальных благах, а в вечной неудовлетворенности духа, в непрерывных поисках высших ценностей жизни, в жажде движения вперед. Полной бодрости картиной такого движения еврейского народа заканчивается эта замечательная поэма Франка.

Психологическая задача, поставленная автором, разрешена очень удачно. Нарастание чувства в герое, смена настроений и внутренняя борьба, символически представленная в образах Азазеля и Иеговы, изображена с захватывающей искренностью и правдивостью. Вместе с тем на поэме лежит отпечаток истинно библейской простоты, подкупающей своей суровой красотой и силой. Все это подводит поэму И. Франка на степень крупнейшего создания украинской поэзии за последние годы.

С. Ефремов

Киевская мысль. - 1913. - № 170. - 22 июня. - [Новые книги]. - С. 5.

[Рецензія]: ІВАН ФРАНКО. - МОЙСЕЙ, ПОЕМА.

Друге видання, з передмовою. Стор. 63. Львів, 1913.

Я. ЯРЕМА. - МОЙСЕЙ, ПОЕМА ІВАНА ФРАНКА.

Критична студія. Стор. 59. В Тернополі, 1912.

Вышедшая за непродолжительное время уже вторым изданием поэма нашего маститого писателя принадлежит к числу наиболее выдающихся его произведений, созданных в пору высшего расцвета его художественного дарования. Поэт как бы подводит здесь итог всему своему жизненному опыту и вместе с тем как будто дает оценку труда всей своей жизни. В величественном образе пророка и вождя своего народа, который говорит о себе:

Сорок літ я трудився, навчав
 Весь заглиблений в тобі,
 Щоб з рабів тих зробити народ
 По твоїй уподобі.
 Сорок літ мов коваль я клепав
 Їх серця і сумління, -

в этом образе чувствуется и сам автор поэмы, подводящий итоги своей сорокалетней деятельности на пользу родного народа. И, несомненно, среди актива г. Франка история отметит и это стремление «создать народ из рабов», «выковать сердца и совесть»...

Этой же великой проблеме отношений между вождем и народом посвящена и вообще вся поэма г. Франка. Содержание ее заключается в трагедии духа Моисея, уверенно ведущего свой народ к великой цели, но вдруг под влиянием закравшихся в душу сомнений поколебавшегося в своей уверенности. Вопрос, шел ли он к настоящей цели, и оправдываются ли результаты затраченной жизни, впервые стал во всей своей грозной наготе пред Моисеем под влиянием размолвки его с родным народом. Необыкновенно сильно изображает поэт эту внутреннюю борьбу в своем герое между сомнением и верою, представленную в виде борьбы между «черным демоном отчаяния» Азазелем и Иеговой. В конце концов, вера побеждает, и поэма оканчивается символическим образом народа, отправляющегося в свой вечный путь, в конце которого путеводной звездой сияет идеал человеческого духа.

Очень кстати появилось критическое исследование о поэме г. Франка, принадлежащее перу г. Яремы. Автор подробно останавливается на вопросе об источниках поэмы, а также на ее общественной и художественной ценности. Для всех интересующихся творчеством нашего заслуженного писателя, работа г. Яремы послужит ценным пособием, благодаря тонкому анализу содержания поэмы и метким критическим замечаниям.

С. Е.

Украинская жизнь. - 1913. - Кн. 6. - С. 107-108.

[Рецензія]: ІВ. ФРАНКО. ПАНЩИНА ТА ЇЇ СКАСУВАННЯ 1848 Р. В ГАЛИЧИНІ.

Друге поправлене видання. Стр. 248. У Львові, 1913.

Прекрасная книга Франка, выходящая уже вторым изданием, трактует о падении крепостного права в Галичине, окончательно сметенного известными событиями 1848 г. Но автор понял свою задачу гораздо шире, и под его пером история падения крепостного права превратилась собственно в историю крестьянства в Галичине, в сжатый обзор событий, вызвавших закрепощение крестьян, развитие и упадок крепостного права. Первые две главы посвящены процессу закрепощения и обзору социальных отношений в старой Польше, в состав которой входила Галичина; III–IV гл. содержат очерк правительственных мероприятий для ограничения крепостного права в Австрии, к которой была присоединена Галичина после известных разделов Польши; V–VI гл. характеризуют отношение польского общества к украинскому крестьянству и излагают события, непосредственно приведшие к освобождению крестьян; VII гл. посвящена борьбе крепостников с освободительными мероприятиями

и самому процессу освобождения; наконец, последние две главы касаются живущих и доныне последствий крепостного состояния, а также отношениям к этим последствиям украинского общества и литературы.

Книга читается с неослабевающим интересом, благодаря чрезвычайно умелому подбору фактов, яркому их освещению и живому изложению. Предназначенная для широкого круга читателей, книга г. Франка свободна от обычных недостатков популярных изданий - поверхностности и стремления к удобопонятности в ущерб содержанию. Популяризаторские намерения автора отразились на его работе только в том отношении, что из массы фактов он старался выбирать наиболее яркие и характерные, не загромождая книгу второстепенными подробностями. Особенно интересны главы, изображающие борьбу «благородных рыцарей палки и нагайки» за свои крепостнические «прерогативы». Ярko очерчены также фигуры деятелей освобождения, вроде известного крестьянина Капустяка, выступившего в рейхсрате с громовой речью против чрезмерных выкупных аппетитов шляхты. По свидетельству современников, особенно сильное впечатление произвели заключительные слова его речи: «И за вековое издевательство мы должны еще платить теперь выкуп? Я полагаю - нет! Достаточно тех нагаек и канчуков, которые обвивались вокруг наших голов и нашего измученного тела - пусть это будет для них (шляхты) выкупом»...

Нужно думать, что популярная в лучшем значении слова книга г. Франка получит самое широкое распространение среди украинских читателей: она этого вполне заслуживает.

С. Ефремов

Киевская мысль. - 1913. - № 345. - 14 декабря. - [Новые книги]. - С. 5.

ИВАН ФРАНКО

(По поводу 40-летия литературной деятельности)

Сорок лет тому назад в львовском студенческом журнале «Друг» (н-р 3-ий 1874 г.) появились первые произведения писателя, которому суждено было занять впоследствии выдающееся место в украинской литературе. Молодой поэт, - правда, очень слабо и в наивных образах, - определяет значение народной поэзии («Народні пісні») и бросает взгляд на прошлое родной литературы («Котляревський»). Но уже в этих слабых звуках 18-летнего юноши намечается тот путь, которым пойдет в своей деятельности зрелый талант, - путь, служивший непосредственным продолжением, с одной стороны, народной поэзии, а с другой - лучших традиций украинской литературы. Этим путем г. Франко шел неуклонно в течение своего долгого и плодотворного литературного подвига. Не случайно здесь употреблено это слово: лично для писателя его путь, в самом деле, был трудовым подвигом и если теперь, в 40-летнюю годовщину его писательской деятельности, крупные заслуги юбиляра приобрели зна-

ЯКІВ МИКОЛАЙОВИЧ ШУЛЬГІН

19 лютого 1851, Київ – 1 листопада 1911, Київ

Український історик, педагог, громадсько-культурний діяч

Із старовинного українського шляхетського роду. Дід (з боку матері) – відомий український письменник 30-40-х років Є. П. Рудиковський, за фахом військовий лікар. Батько, Микола, служив у канцелярії київського генерал-губернатора. Яків мало пам'ятав батька, бо той помер від туберкульозу, коли він був ще дитиною. Виховував Якова дядько, Віталій Якович Шульгін – професор університету св. Володимира, один з провідних цензорів. В 1868 р. закінчив Другу Київську гімназію, вступив до університету св. Володимира на історико-філологічний факультет. Слухав лекції В. Антоновича, М. Драгоманова, під керівництвом М. Драгоманова вивчав історію Стародавнього Сходу, за вказівками В. Антоновича працював у Центральному архіві давніх актів. Після закінчення у жовтні 1874 р. поїхав навчатися за кордон. Подорожував більше двох років, побував у Галичині (Австро-Угорщина), Німеччині, Швейцарії, Франції; слухав видатних професорів Відня, Мюнхена, Страсбурга, Парижа, цікавився громадським життям західноєвропейських держав, надсилав кореспонденції до російських газет. Зустрічався із земляками – Ф. Г. Міщенком, М. І. Зібером, М. П. Драгомановим (останньому передав значну суму власних грошей (12000 рублів) на українське видавництво). Іменування «євангельський юноша», яке зустрічається в деяких листах М. П. Драгоманова, стосувалося саме Я. Шульгіна і було зумовлене цим вчинком. Був прихильником громадівського соціалізму, запровадження в суспільстві демократичних свобод, виступав за перебудову суспільних відносин на підставах федералізму. Член Старої (Київської), а з переїздом до Одеси у 1877 р. - Одеської громад. З одностудіями запланував на 1879 р. масштабну акцію: перевезення з-за кордону друкарні та нелегальне встановлення її поблизу Києва; ці заходи перервали масові арешти, які розпочалися у зв'язку з невдалим замахом російського народника В. Соловйова на Олександра II. У 1879 р. Шульгіна було заарештовано й вислано на 4 роки до Красноярська. Після повернення із заслання працював у Єлисаветграді (контролером у Єлисаветградському відділі Державного Банку, а потім губернським секретарем із старшинством) та Києві, співробітничав у «Киевской старине». 1901 р. одержав посаду викладача історії і російської мови в Київській приватній чоловічій гімназії Г. А. Валькера, був обраний секретарем педагогічної ради цього закладу. У 1903 р. переведений на посаду вчителя російської мови Першої Київської гімназії, де працював до кінця життя. Автор праць з історії Лівобережної України XVII-XVIII ст. та з історії Коліївщини: «Малоросія після 1654 р.», «Декілька слів про Правобережну Україну в першій половині XVIII століття», «Очерк Коліївщини за невиданими і виданими документами 1768 року», «Чернігівський полковник Павло Полуботок»; підготував до друку працю «Наукові етюди на полі української мови».

«ЄВАНГЕЛЬСЬКИЙ ЮНОША» Пам'яті Якова Шульгина

14 листопада помер у Києві після тяжкої недуги відомий український учений, Яков Миколаєвич Шульгин.

Небіжчик народився 19 лютого року 1851. Вчився в 2-гій гімназії, потім на історично-філологічному факультеті в Києві, де й скінчив свою науку року 1874. Замолоду виростаючи серед українського громадянства, Яків Миколаєвич найбільш прихилився до напрямку Драгоманова й був одним з перших піонерів цього напрямку на Україні. Коли Драгоманов виїздив за кордон і поміж громадянством збирали йому кошти на вільне українське видавництво за кордоном, то Шульгин на цю справу дав усе, що мав, щось коло 12,000 карбованців, - на ці гроші й видавалась опісля «Громада» та інші женецькі видання, що зробили епоху в політичному розвитку українства. В листах Драгоманова досить часто згадується в зв'язку з женецьким видавництвом «Євангельський юноша», - ото й був Шульгин, якого прозвано так за його дійсно євангельський учинок.

На жаль, життя цього великонадійного юнака склалось так, як звичайно складалось у нас життя всіх визначних людей. Перетерпів в'язницю. Був на засланні. Не знаходив довгий час ніде притулку... Педагог з натури, не міг віддатись любу до ділові, бо, навіть вернувшись із заслання, мав репутацію неблагонадійного і заказану стежку до педагогічної діяльності. Учений своєю вдачею, мусив цілими роками пересиджувати над бухгалтерськими книгами, рахунками, бо служба в банку була мало не єдиною, де з відомого погляду не міг бути шкідливим колишній засланець... Аж наприкінці свого віку, вже року 1899-го, одібрав нарешті Шульгин змогу присвятити себе педагогічній службі, і треба було бачити радощі «молодого» вчителя, щоб зрозуміти, чим власне була для його діяльність педагога й як він усією душею рвався до неї й прагнув її, не вважаючи на всі перешкоди. Помер Яків Миколаєвич на посаді вчителя Київської 1-ої гімназії.

В своїй науковій та літературній діяльності небіжчик належав до істориків школи незабутнього Вол. Антоновича. Найбільшу увагу його притягали події гайдамацького повстання, і перу Шульгина з цієї сфери належать такі відомі праці, як «Очерк коливищини по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов» та «Правда о коливищине польского историка Корзона». В «Киевской Старине», де друкувались згадані праці, небіжчик здебільшого містив і інші свої писання, між якими на першому плані треба поставити начерк під заголовком «Несколько данных о школах в правобережной Украине в половине XVIII в.», «Павел Полуботок, полковник черниговский» та інші. В «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка» надрукував Шульгин (підпис Л. Ч.) цікаву розвідку: «Україна після р. 1654». Окрім того, його праця про Коліївщину вийшла і в українському перекладі (в серії «Руська історична бібліотека») під заголовком

«Начерк Коліївщини на підставі виданих і невиданих документів 1768 і близьких років». Силу рецензій та дрібніших заміток Шульгина надруковано і в «Киевской Старине», й по інших виданнях, як «Киевский Телеграф», «Заря» (Київ), «Правда» (Одеса), «Русская Мысль» (Москва) та інші.

Була це надзвичайно чиста, щира, симпатична душа, що ніколи не одрізняла слова од діла і вся віддавалась тому, що вважала за правду та свою громадську повинність. «Євангельським юношею» виступив Шульгин на поле громадської діяльності, «євангельським юношею» зійшов він у могилу. В дозрілих літах, сивобородим чоловіком, він зберіг ту саму чисту, молоду, до всього доброго прихильну, душу, яку мав і замолоду. І смерть цієї старої літами, але молодій душою людини безперечно гірким болем озветься в серцях усіх, хто мав щастя його ближче спізнати. Добрим словом згадають його і всі його учні, для яких небіжчик ніколи не жалів праці своєї й не лишав без світлої поради та допомоги.

Нехай пером рідна земля буде цій гарній, щирій людині, визначному вченому та чесному громадянинуві...

С. Є-мов

Рада. – 1911. - № 259. - 16 ноября (29 ноября). - С. 2.

МИКОЛА ВАСИЛЬОВИЧ ШУГУРОВ

1843, Глухівський повіт, Чернігівська губ. – 6 (19) листопада 1901,
 Ніжин, Ніжинський повіт, Чернігівська губ.
 Юрист, колекціонер українського живопису,
 співробітник «Киевской старини»

Гліб Лазаревський вважав його позашлюбним сином Івана Рубця, «передостаннього представника колись багатющого козачого роду Рубців, потім значно збіднілого». Матір'ю хлопця була «кріпачка Рубця, молоденька артистка власного театру, яка померла родами» (Лазаревський Г. Київська старовина // Українська література. Уфа-Київ, 1943-1944). За іншими даними, Микола зростав у родині вітчима Опанаса Івановича Гришанова в с. Кореньок на Глухівщині. У 1861 р. зі срібною медаллю закінчив курс Новгород-Сіверської гімназії, далі - юридичний факультет Московського університету, де слухав між іншими й лекції Осипа Бодяньського. В університеті входив до української студентської громади, заснованої 1863 р., до 1866 р. був її бібліотекаром. 27 квітня 1861 року брав участь у перевезенні домовини з тілом Шевченка з вокзалу до церкви Тихона Амафунтського на Старому Арбаті у Москві. Після закінчення Московського університету працював у Московському окружному суді, а з травня 1868 року - в Петербурзькому окружному суді. Після цього служив товаришем прокурора у Симбірську. Пізніше перебрався на Україну, був призначений товаришем голови Одеського окружного суду, далі переведений до м. Стародуб на Чернігівщину, де працював товаришем голови суду. Був у дружніх відносинах з О. М. Лазаревським, гостював у садибі останнього у Підлипному Конотопського повіту Полтавської губ. За підтримки О. М. Лазаревського обраний до Київської судової палати, де працював ревізором судових установ. Наприкінці 1874 р. прийнятий у дійсні члени Південно-Західного відділу Географічного товариства в Києві. В останні роки життя працював головою окружного суду в Ніжині. Автор збірки віршів «Думи и песни» (російською мовою, видана без відомо автора) (СПб., 1882). Співробітничав у 1882–1901 рр. з «Киевської стариною», опублікував близько 60 статей і заміток. В 1899 р. вмістив із значними купюрами нотатки Ф. Лазаревського «Із спогадів про Т. Г. Шевченка» і «Ще з спогадів про Шевченка», 1900 р. - спогади В. Карташевської, які літературно опрацював, нарешті, низку відгуків на статті про життя і творчість Т. Шевченка. Присвячені Шугурову некролог та споминки сучасників були вміщені в цьому ж таки часописі (Киевская старина. 1901. Т. 75. Кн. 12. Отд. 1. С. 485-490; Памяти В.В. Тарновского, А.М. Лазаревского и Н.В. Шугурова // Там же. 1902. 78. Кн. 7/8. Отд. 1. С. 282-292).

МИКОЛА ШУГУРОВ

Микола Шугуров. Д. 6 листопада 1901 р. помер Микола Васильович Шугуров, голова окружного суду в Ніжині. Небіжчик народився р. 1843 в Чернігівщині, вчився в Московському університеті,

служив у судових інституціях в Одесі, Стародубі, Києві та Ніжині. Шугурову належить чимало заміток та монографій з української етнографії, штуки та біографій українських діячів (бібліографію їх подано в кн. XII «Киевской Старини» за 1901 р).

С. Є.

Літературно-науковий вістник. – 1902. – Т. XVII. - Кн. II. – [Хроніка і бібліографія]. – [IV. Некрольоги]. – С. 23.

СЕРГІЙ МИКОЛАЙОВИЧ ЮЖАКОВ

17 грудня 1849, м. Вознесенськ, Єлисаветградський повіт, Херсонська губ. – 29 листопада 1910, Петербург

Російський публіцист, соціолог, громадський діяч
ліберально-народницького спрямування

З дворян. Батько - генерал-лейтенант від кавалерії, сестра - відома революціонерка з трагічною долею, Є. М. Южакова. З 1865 р. навчався на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету, який через хворобу вимушений був до закінчення курсу залишити. Брав участь у студентських заворушеннях 1868-69 рр. Перша літературна публікація його з'явилась на шпальтах газети «Одесский вестник» (1868). В 1872 р. в журналі «Знание» надрукував «Социологические этюды», що отримали схвальний відгук М. К. Михайловського. В подальшому в розширеному й доповненому вигляді вийшли окремим виданням (СПб.: тип. М. М. Стасюлевича, 1891-1896. Т. 1-2). Наполягав, що в суспільстві, поряд з наявними біологічними факторами, безумовно діють й етичні фактори, і саме вони при поступовому розвитку цивілізації беруть гору над першими і підпорядковують їх собі. В 1876-1879 рр. - товариш редактора «Одесского вестника». Мав зв'язки з революційним підпіллям. У 1879-82 рр. як політично неблагонадійний засланий до Східного Сибіру, звідки надсилав статті в «Русские ведомости» і «Отечественные записки»; у 1882-84 рр. - постійний співробітник видань «Отечественные записки», «Дело», «Вестник Европы», «Одесский листок»; у 1884-85 рр. співпрацював з «Русской мыслью»; у 1885-89 рр. - член редакції «Северного вестника», у 1893-98 рр. - член редакції «Русского богатства», провадив відділ іноземної політики та деякі інші. Висував програму реформ з метою підтримки сільської громади й артілі, які мали стати основою усупільнення виробництва в сільському господарстві і кустарних промислах. За його редакцією з'явилося ґрунтовне довідкове видання – 20-томна «Большая энциклопедия: Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания» (СПб.: Изд-во т-ва «Просвещение»), в яку він, за словами В. Г. Короленка, «вклав свою величезну працездатність і різнобічну ерудицію». Щодо літературного доробку Южакова, письменник зазначав, що «те, що він дав, створило саме по собі солідний пам'ятник цій непересічній і своєрідній особистості. Часом, від соціологічних схем, від оглядів поточного життя, від стомлюючої роботи в енциклопедії, Южаков йшов в критичні або навіть поетичні екскурсії», навівши як приклад такі його статті, як «Любовь и счастье в произведениях русских поэтов» і «Прогулка по Волкову кладбищу» («Русское богатство», октябрь 1891 р.) (Короленко В. Г. Сергей Николаевич Южаков (1849-1910) // Короленко В. Г. Полное собрание сочинений. Т. 2. СПб., 1914).

ПАМ'ЯТИ С. М. ЮЖАКОВА

Помер талановитий публіцист, давній співробітник кращих російських виданнів і останніми роками незмінний член редакції

«Русского Богатства», Сергій Южаков. Його соціологічні праці колись викликали великий інтерес серед громадянства, а живі, цікаво й з широкого погляду написані статті в «Русском Богатстве» («Дневник журналіста», «Політика») завжди ставили пекучі питання сучасності й розв'язували їх силою пересвідченого розуму та неабиякого публіцистичного таланту. Але опріч загального значіння, публіцистична діяльність Южакова має й ще спеціальний інтерес для українського громадянства.

Українець з роду, почавши й свою літературну діяльність на Україні (в Одесі), небіжчик завжди був вірним і щирим приятелем українства, - певна річ, того широкого демократичного українства, яке ставить своєю метою добро народу і йде стежкою, рекомендованою Шевченком: свого не цуратись і чужому наувчатись. Широке народництво такого демократичного українства близьке було і власним поглядам Южакова, що в основу всього життя громадського завжди ставив інтереси народу, широких трудящих мас. В політичних поглядах він був федералістом і це теж наближало його до українства. Нарешті, симпатії до українства викликало у його й пригноблене становище українського народу, оті репресії, яких зазнавав він, як нація. І ці симпатії не раз виявляв Южаков у своїх працях. Свій «Дневник журналіста» в «Русском Богатстве» (кн. X за 1895 рік) він почав власне з українського питання, спинившись широко на теорії Потєбні про мову й народність та давши оцінку недавно тоді надрукованих поезій Б. Грінченка. І потім не раз він торкався української справи, зазначаючи, напр., вагу і значіння українського письменства з приводу ювілеїв Мордовця та Кропивницького («Р[усское] Б[огатство]», 1897 р. кн. I), розплутуючи українсько-польські стосунки («Р[усское] Б[огатство]», 1897, кн. IX), або даючи теоретичне угрунтування автономістичних та федералістичних принципів («Р[усское] Б[огатство]» 1905 р. кн. XI-XII). Може, найдужче виявилось українофільство (тут цей термін буде цілком до речі) Южакова в його поглядах на українсько-польські стосунки. Тут він рішуче одкидає принцип «історичної Польщі» і стоїть на тій позиції, що тільки самі українці можуть рішати свої національні справи, а про «обрусение» говорить так, як тоді рідко хто говорив з російських публіцистів. «Обрусение западного края, т. е. программа его денационализации, ослабляя местные народности, облегчает не только обрусение, но и полонизацию» («Р[усское] Б[огатство]», 1897 р. кн. IX, ст. 165) - це загальний погляд Южакова. «Относительно же моих земляков Правобережной Украины, - додає він, - могу заверить всех опасующихся ее ополячения, что украинское население само отобьется от полонизации, лишь бы ему не мешала обрусительная администрация, так подавляющая народную самодеятельность, именно необходимую в этом случае. Запаса этой самодеятельности в украинском населении вполне достаточно, и, если галичане успешно отстаивают свою народность при условиях гораздо менее благоприятных, то украинцы справятся и подавно с этою немудрою задачею. Лишь бы им не мешало обрусение, которое, по моему

глибокому убеженню, ведёт в западном крае не к обрусению, а к колонизации» (стр. 166).

Щоб оцінити вагу такого погляду, треба пам'ятати, що висловлено його тоді, коли про українське питання в Росії ніхто й пари з уст не пускав, коли багато видніших росіян свідомо ухилялося од того, щоб ясно висловитись про українство, або попросту нехтували його, коли для статті про українську справу майже неможливо було знайти місця в російській пресі. Статті та уваги Южакова були чи не першими, після довгого антракту, спробами в російській пресі знов підійти до українського питання, і я вважаю за свою повинність нагадати українському громадянству про цю заслугу небіжчика тепер, коли тіло його покрилося землею. Фатальні обставини нашого життя зробили з його російського письменника; але, працюючи на російському ґрунті, він не забував, що тут, на Україні, народові треба бути перш за все *самим собою*, щоб досягти умов людського існування.

Сергій Єфремов

Рада. – 1910. - № 275. – 13 ноября (26 листопада). - С. 1.

ОСИП В'ЯЧЕСЛАВОВИЧ ЮРКЕВИЧ

30 січня 1855, с. Криве, Сквирський повіт, Київська губ. – 11 листопада 1910, Київ, похований в с. Криве, Сквирський повіт, Київська губ.

Громадський діяч, лікар

Із родини дрібного поміщика, поляка-католика. Навчався в одній із Київських гімназій, у 1876 р. вступив на медичний факультет університету св. Володимира, який закінчив у 1881 р. Спілкувався з діячами Старої громади (В. Антонович, Т. Рильський, С. Познанський), був прийнятий до її лав. Здобувши диплом лікаря, поїхав до Харкова, працював за фахом. Згодом, щоб бути ближче до рідних місць, працював лікарем на цукровому заводі Сетгофера в м. Корнін Сквирського повіту. На поч. 1900 р. остаточно оселився в рідному селі, серед селянства пропагував ідеї кооперації. Створив у 1901 р. оцадно-позичкове товариство, що об'єднало 522 селянина Сквирського та Радомишльського повітів. Опікувався школою у Кривому та її учнями, надаючи матеріальну допомогу. У 1906 р. був заарештований. Матеріально підтримував поступові українські видання. Разом з В. Липинським готував до друку видання «Z dziejow Ukrainy». В останні роки життя виступив на ниві українського письменства («Сучасні сільські малюнки»). Його син – український соціал-демократ Лев Юркевич (Рибалка). Після смерті Т. Рильського був опікуном його сина Максима. В. Липинський присвятив йому працю «Світлої пам'яті доктор Йосип Юркевич» (1912) (див.: В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії. Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908-1917) / Ред. кол.: Я. Пеленський (гол. ред.), І. Гирич та ін. К.: Український письменник, 2015. С. 461-467).

ПАМ'ЯТИ О. ЮРКЕВИЧА

«Редакція «Ради» з невимовним жалем сповіщає»... Господи, та доки ж воно? - хочеться крикнути, читаюче цю лиховісну оповістку про нову втрату. Що це за смуга така смертельна зайшла над нами, з якої ніяк виборсатись ми не можемо? Один по другому, один по другому... Не встигне затихнути біль по одній втраті, як нова настигне, немов якась пошесть проноситься над нами, виглядаючи собі все нових і нових жертв. І, може, найгірше в даному разі те, що все склалося так нагло, так безглуздо-несподівано. Кілька день тому Юркевич був між нами, як звичайно, веселий, говіркий, жартовливий; нікому й через голову не переходила думка, що це вже «обречений», що вже не довго йому ряст топтати на рідній землі. І раптом, як довбнею по голові – «доктор помер»... Просто до пам'яті не прийдеш од цієї звістки. Трудно думки зв'язати до купи, важко писати про цю свіжу несподівану втрату.

Доктор Юркевич належав до старшого з теперішніх покоління наших діячів. Це був один з небагатьох колись заступників так званих тепер «українців польської культури», яких гаряча любов до народу одірвала од блискучого становища й перевела до табору темного й забитого «хлопа» українського. Великий приклад і безпосередній вплив Антоновича та Рильського, їх ясна концепція про «плантаторство» і справжню любов

до народу таки не проминула марно, засіяне ними зерно то тут, то там приймалось поміж польською молоддю і найбільш чутливі люде переймались до самозабуття почуваннями своєї вини перед українським народом та бажанням ту вину заплатити. Такі люде, ставши перед судом власної совісти, не могли видержувати своєї культурної самотности і рвали зв'язки з шляхетним минулим, з близьким колом людей і рідні - рвали не оглядаючись, навіки, безповоротно. Українство, праця на користь справжнього народу з його конкретним лихом, було єдиним способом для таких людей задовольнити свою бунтовливу совість і знайти спокій для душі. Глибокий, не симульований демократизм їх проказував їм єдину стежку - разом з українським народом, і, раз на ту стежку ступивши, вони вже йшли нею до кінця. Наша історія багато давала нам сумних і невимовно болючих моментів, коли вищі класи на Україні поголовно тікали од свого народу, пристаючи то до того, то до іншого табору переможців. Але вона давала і дає також і надзвичайної моральної краси приклади, як заступники тих класів повертаються назад до народу, переймаються його інтересами, як своїми, - і це показує живу силу українства, що виступає творчим фактором на шляху людської думки і поступу, що рятує людей з високо розвиненими потребами чести і совісти од мизерії й гідоти сучасного життя. Треба тільки бути іменно такою людиною з високо розвиненим почуттям чести і совісти.

Юркевич був такою людиною і совість його підказала йому найкращий вихід з ненормального становища вищих класів на Україні. В цьому надзвичайна громадська вага людей цього складу. Але з Юркевича була й просто гарна, надзвичайно почутлива людина, що якимось притягала до себе людей, і простих, і освічених, щирістю і безпосередністю своєї натури. Розмовляти з «доктором», як звали його всі знайомі, було високою втіхою, товаришування з ним давало велику радість безпосередніх стосунків з надзвичайно багатою натурою.

Не вважаючи на свій немолодий вік, Юркевич якимось умів знаходити в своїй душі такі струни, що бреніли назустріч усім питанням часу, і через те він легко міг сходитися з молоддю, перейматись її запитаними, інтересами й потребами. Це була вічно молода душа, що немов не почувала на собі ваги літ і молодію лишилась до самої смерті. Характерно й те, коли і як виступив Юркевич на ниву письменства. Чоловік, що не торкався пера замолоду, раптом береться за його, коли тільки повсталала українська преса, і дає цілий ряд пів-белетристичних, пів-публіцистичних нарисів, що показують у йому і багатий запас життєвих спостережень, і великий досвід, і літературний хист (частину цих начерків зібрано в книжці «Сучасні сільські малюнки»). І тут Юркевич виступає людиною з такою ж молодістю душею, з якою ми, що знали його, звикли бачити його в повсякчасному житті. Молодість і свіжість поривів потягла його й до письменства і багато у його було літературних планів, які перервала ця несподівана, якась безглузда смерть... «Нема нашого доктора» - цей крик озветься боляче і в серцях рідних селян, для яких він завжди був щирим другом-порадником, і серед широких кругів українського громадянства, що знало й цінило його за подвиг його життя, за щире серце, за гострий

розум, які віддав небіжчик на службу рідному краюі...

Сергій Єфремов

Рада. – 1910. - № 258. - 13 ноября (26 листопада). - С. 1.

ПЕРОМ ЗЕМЛЯ

Знов і знов...

Знов смерть, ще свіжа втрата, нова щербина серед працюючих на українській вбогій ниві, що цього року й так зазнала вже досить болючих ударів. За Кропивницьким поліг Грінченко, далі Доманицький, тепер прийшла черга на Юркевича... Сиротіє наша нива, кидають її найкращі сили і квітчають рядами могил рідний край. Здається, що далі на могили такі тільки й буде багата Україна, що вона сама перетвориться швидко на одну велику могилу, де сплять невичерпані сили хисту, розуму й добра, що не встигли виявити себе повною мірою за життя...

Здається... Певне, це здається тільки в хвилини тяжких ударів, під впливом нових і нових утрат. На ділі інше - на ділі ці болючі удари тільки більш обов'язків накладають на живих, побільшують їм роботу, але не здійснюють її з них. Під час народного лихоліття та важких пригод сором кидати працю, сором спускати в безсиллі руки й опочивати на сумних думках та кволіх міркуваннях. Праця не жде і хай нові руки підхвачують ті прапори, що несли до могили наші славні небіжчики.

Пером рідна земля дорогому товаришеві. Нехай нова могила - новим нагадом буде нам, живим, про наші обов'язки перед рідним краєм...

Осип В'ячеславович Юркевич народився 31 січня року 1855 в селі Кривому, Сквирського повіту, на Київщині, в сем'ї католицько-шляхетській. Освіту одбирав у Київському університеті, на медичному факультеті, який закінчив р. 1881. Потім лікарював у Харькові і у Чернігівщині, аж поки оселився в рідному селі Кривому, де й проживав увесь час, працюючи як кооператор серед околишнього селянства. Вчора ранком небіжчик приїхав до Києва вже недужий (на слабкість нирок), але ніхто не сподівався такого наглого кінця, здавалося, не смертельної хвороби. Над вечір недужому стало гірше і о 8-мій годині ввечері Юркевича не стало.

Часи студентського життя, товаришування з відомими заступниками тодішнього радикального руху зробили з Юркевича пересвідченого демократа, що не раз практично доводив свою вірність демократичним принципам (виключення з університету за розрухи, одбування тюремної кари р. 1906-го і т. д.). З другого боку, вплив Антоновича та Рильського, що був сусідом Юркевича, нахилив його до українства, не вважаючи на семейові шляхетсько-польські традиції. Українцем-демократом Юркевич прожив ціле життя своє, працюючи на громадському, а останніми часами й на літературному полі українства.

Без підпису

Рада. – 1910. - № 258. - 13 ноября (26 листопада). - С. 1.

ПЕТРО ФИЛИПОВИЧ ЯКУБОВИЧ

22 жовтня 1860 , с. Ісаєво, Валдайський повіт, Новгородська губ. -
17 березня 1911, Санкт-Петербург

Революціонер-народоволець, письменник, поет, перекладач

З дворян, родич декабриста О. І. Якубовича. Закінчив гімназію в Новгороді. У 1882 р. закінчив історико-філологічний факультет Санкт-Петербурзького університету зі ступенем кандидата. З 1878 р. співпрацював у журналах «Дело», «Слово», «Отечественные записки». У 1882 р. вступив до петербурзької організації «Народної волі», з 1883 р. (після арешту В. Фігнер) - один з лідерів революційного народництва. У 1884 р. - один з організаторів Молодої партії «Народна воля», після злиття її з «старою» «Народною волею» надавав велику допомогу Г. О. Лопатіну у відтворенні партії. Заарештований у Петербурзі 15 листопада 1884 р., ув'язнений у Петропавловську фортецю, де перебував близько 3-х років. Засуджений в 1887 р. Петербурзьким військовим судом за процесом 21-го (справа Лопатіна, Салової, Конашевича) до смертної кари, замінені 18 роками каторги. Покарання відбував на Карійській каторзі, з 1890 р. в Акатуй, три роки працював у копальнях. З 1895 р. на поселенні в Кургані. У 1899 р. захворів на нервовий розлад, отримав дозвіл лікуватися спочатку в Казані, потім у Петербурзі. Як поет почав друкуватися з 1878 р. Збірка «Стихотворення Матвея Рамішева» видана рідними Якубовича у 1887 р. Деякі свої вірші, щоб пройти цензуру, публікував під неіснуючими іменами: ірландського поета О'Коннора чи італійця Чезаре Нікколіні. У 1899 р. повернувся з каторги до Петербургу, працював редактором відділу поезії, з 1904 р (спільно з В. Г. Короленком) - відділу белетристики журналу «Русское богатство». Уславився перекладами поезій Шарля Бодлера і Сюллі-Прюдом. В журналі «Русское богатство» опубліковані його вірші і нариси з каторжного життя «В мире отверженных», за підписом Л. Мельшин, низка критичних статей і рецензій, переважно про поетичну творчість.

НА РІДНІ МОГИЛИ

Пам'яті П. Грабовського (29. XI. 1902) та П. Якубовича (1911 р.)

Розбираючи листування небіжчика Павла Грабовського, натрапив я на жмуток листів тепер теж небіжчика, відомого російського письменника П. Якубовича (П. Я., Мельшин, Гриневич). Обидва письменники, український і російський, були товариші по недолі, одбуваючи разом заслання та в'язниці. Спільність інтересів не тільки політичних, а й літературних, навіть деяка схожість духовної вдачі товаришів призвела до того, що вони щиро заприятювались між собою і потім, коли доля їх розлучила, не поривали дружніх зв'язків. Свідомством цього й було їхнє досить інтенсивне, як на становище засланих, листування.

На превеликий жаль, воно збереглося не цілком. Між паперами Грабовського знайдено тільки листи Якубовича, - звичайно, теж не всі, бо в знайдених листах маємо виразні вказівки на такі листи, яких у зібранні Грабовського немає. Немає зовсім листів самого Грабовського.

Пробуваючи р. 1904 в Петербурзі, я обернувся був до Якубовича з проханням дати, якщо збереглись, листи до його Грабовського. Якубович, який взагалі надзвичайно тепло згадував про покійного товариша, обіцяв переглянути «свій архив», але додав, що ледві чи знайде щось цікаве, бо майже все його листування з часів заслання загинуло при всяких пригодах, на які таке багате життя засланця. І дійсно - листів Грабовського не знайдено, - і це тим прикріше, що листи Якубовича показують, як багато в них можна було знайти цікавого для характеристики поглядів і взагалі постаті українського письменника. Тепер про них можемо знати тільки з того, що відповідає російський письменник. Листи останнього (деякі з їх справжні дисертації) містять дуже багато надзвичайно цікавих про обох кореспондентів даних.

Певна річ, ставилося в них і українське питання, принаймні хоча з одного боку, літературного. Грабовський, або «Панько» як звали його товариші на засланні, був певне єдиним свідомим українцем між політичними висланцями. Доводилось йому, очевидно, балакати з товаришами про свої погляди і взагалі про українські справи, доводилось змагатися, ділитися своїми літературними планами, тощо. Одгуки цього всього ми й знаходимо в листах Якубовича.

Найбільш, може, характерно для обох кореспондентів те, що більша частина листів присвячена якраз справам літературним; усякі плани літературної роботи, літературні новинки, змагання про вартість тих чи інших літературних подій - ось що складає головний зміст їхнього листування. Перед цим змістом одходять на задній план їхні особисті інтереси, справи ділового характеру й навіть події з громадського життя. Видко, що люде ці справді любили письменство, жили в йому і літературні інтереси ставили понад усе інше. Я не маю змоги використати тут увесь зміст, знов, кажу, надзвичайно цікавих листів Якубовича, сподіваючись зробити це незабаром в іншому місці. Виберу ж поки що з листів те, що стосується до українства, як воно одбилося в листуванні Якубовича з Грабовським. Завважу, що Якубович, - цей «кацап русопет», як жартома сам себе зве - дуже цікавився українською нацією й з повною симпатією ставився до неї. Характерно, що нігде у його не знайдемо принципіальних думок з приводу можливості українського письменства чи потреби в йому. Очевидно, це була для його справа вирішена, яка сама по собі не вимагає доказів і не викликає сумнівів. Знаходимо тільки, як побачимо зараз, деякі і - ніде правди діти - не зовсім вірні думки про українську мову. Але закиди Якубовича цілком зрозумілі в устах чужої людини, та ще 15-20 років тому, коли навіть і далеко пізніше, до того ж люде ближчі до українства, виставляли вимагання «мови Шевченка» й на меншому ніяк не мирились.

Вже в першому листі Якубовича, писаному 5 ноября 1892 р. з Акатуйської тюрми (олівцем і на клаптику сірого паперу) зараз же знаходимо цитату з Шевченка: «За горами гори», якою Якубович характеризує Акатуйську місцевість. Покінчивши з описом свого життя й обертаючись до літературних справ («пора перейти к поезии»), Якубович першим чином починає таки з Шевченка. «Прежде всего, дорогой Павел Арсеньевич,

я должен рассеять в Вас одно ложное мнение на мой счет, кем-то внедренное в Вас и чрезвычайно обидное для моего поэтического чутья: будто бы я не люблю Шевченку и настолько не люблю, что Надсона ставлю выше его. Разумеется, это абсолютная чепуха, если бы даже в пылу полемики я и высказывал на Каре что-нибудь подобное». Згадавши далі, що він «не слепой поклонник» Шевченка й добачає в його творах деякі, переважно технічні, хиби, Якубович додає: «но все это не мешает мне считать его очень крупным (если не прямо великим) поэтом, глубоко любить его и, очень плохо зная малороссийский язык, многие его стихотворения знать наизусть». Такі ж думки про Шевченка стріваємо і по інших листах Якубовича, хоч разом бачимо й спроби поставитись прихильно до українського Кобзаря. Так, наприклад, Якубовичеві рішуче не сподобалась чудова поезія Шевченка «Огні горять». «Не сердитесь, - пише він у листі 30 апр[еля] 1896 р., - пожалуйста за Шевченка, которого, повторяю, я очень уважаю и даже люблю (насколько это возможно для кацапни); не сердитесь и проанализируйте хорошенько сами его стихотворение «Огни горят» и пр.: идея его шаблонна, избита, образы и вообще форма также не из важных. Конечно, у Шевченка есть вещи в десять раз лучшие».

Як товариш Грабовського, Якубович особливо цікавиться його літературними працями, тим більше, що Грабовський чимало поперекладав на українську мову творів і самого Якубовича. Поетичну діяльність Грабовського ставить Якубович дуже високо. «Теперь о Ваших работах, дорогой мой, - пише Якубович у першому, вже цитованому листі. - Очень жалею, что я почти не знаком с Вашей оригинальной поэзией, но думаю, что она должна быть теплая и далеко-далеко недюжинная». Переходячи до перекладів Грабовського і перш за все перекладів із самого Якубовича, російський поет пише: «Что касается самих переводов Ваших, то те, которые привез мне Ф. - бесподобны, а общее мнение (в том числе и мое), что многие из них лучше подлинников. В большой степени, - додає Якубович, - зависит это от прелести самого языка малороссийского сравнительно с грубым русским». Познайомившись опісля і з оригінальною поезією Грабовського, Якубович 22 сентября 1896 р. пише: «талант у Вас... большой (это я говорю без лести)». В тому ж таки листі Якубович знову вертається до творів Грабовського і ставить низку «недоумённых вопросов». «Удивляюсь я еще вот чему. Ваши малороссийские стихи, на мой взгляд профана, так хороши, проникнуты такой неподдельной поэзией, а галицийская (sic) литература ещё так бедна, что казалось бы Вы должны пользоваться в Галиции большой известностью; почему же, напр., корреспондент «Русск[ого] Богатства» Василевский, говоря обо всякой галицийской мелюзге, даже не упомянул о Павле Грабе ни одним словом? Есть ли у Вас какие-нибудь постоянные сношения с Ив. Франко? Дают ли Вам какую-нибудь материальную выгоду Ваши «сбірнічки» (sic) и что вообще знаете Вы об их судьбе? Как отнеслась к ним галицийская печать, были ли какие-то отзывы? Простите эти вопросы. Я так мало знаком с Галицией и ее литературой, что право не удивлюсь, если узнаю, что Вы там уже установившаяся известность, и что мои наивные вопросы, задавай их не отсталый кацап-русопет, были бы прямо обидны».

В наведеній допіру цитаті вирази «галиційская література» і т. і. ніби показують, що Якубович зве так взагалі українську літературу, бо тоді вона зосереджувалась у Галичині. Інші листи показують, що на цьому пункті у Якубовича було чимало плутанини, яка виходила, певна річ, з малої його знайомості з українською справою взагалі й письменством зокрема. Вище ми читали думку Якубовича про «прелесть самого языка малороссийского», на який перекладав Грабовський твори свого товариша. Але характерно, що в тому ж таки листі, трохи попереду, Якубович пише: «Признаюсь вам, что меня даже огорчало и до сих пор огорчает Ваше отношение к Шевченку: то, что Вы предпочли Шевченковскому языку язык галицийский, мало у нас известный... Конечно, Вам лучше судить, почему Вы это делаете, но я сильно желал бы потолковать с Вами на этот счет». «Потолковать», очевидно, не довелось, а може листовні пояснення Грабовського не вияснили Якубовичеві справи, але так-таки вона й лишилась для його темною. Мало не в кожному листі Якубовича знаходимо нарікання на «галицийский язык» Грабовського або добродушні жарти з приводу захоплення його Галичиною. Іноді це доходило навіть до видимих суперечностей. Так, в листі од 30 апр[еля] 1896 р. Якубович пише: «Если и перечисленная Вами уйма малорусских “поэтов”, совершенно мне неизвестных, все эти Чубинские, Чудинские (sic), Рубанские (sic), Шашкевичи, знамениты только тем, что написали по два, по три сносных стихотворения (“ничего себе”), то плохую услугу окажете Вы невеждам великорусам, познакомив их в лице этих поэтов с “малороссийской поэзией”!» І зараз же в дальшому листі (22 сент[ября] 1896 р.), характеризуючи дрібних російських поетів, Якубович ілюструє свою думку прикладом: «по-моему, пять прекрасных пьесок, напр., Веневитинова могут дать целый – очень симпатичный образ рано умершего поэта... С меня довольно двух стихотворений какого-нибудь несчастного Одоевского... чтобы образ его навсегда врезался в моей памяти».

Але така не консеквентність і неоднакова мірка до своїх і чужих вихопилась у Якубовича просто «в пилу полеміки». З його був завзятий полеміст, та й Грабовський, як видно, не поступався, «раздельвая» на всі заставки російську поезію. Товариші змагалися («хотелось бы... об очень многом поспорить», - пише, напр., в одному листі Якубович), але це не одбивалось ні на їхніх приятельських стосунках, ні тим паче на принципіальній позиції Якубовича щодо українського письменства. Так, він дуже цікавиться збірником перекладів з українських поетів, що збирався тоді саме видавати Грабовський, і цілі листи заповняє всякими порадами, іноді по-товариському різкими, але раз у раз доброзичливими до самої справи; розпитує про Франка, або іншого якого письменника українського, про якого дійшли чутки до Сибіру. «А кто такой Гринченко, - запитує Якубович, - стихи которого хвалил Южаков в «Русск[ом] Богатстве» за прошлый год? Мне они понравились, в одно время я уже думал было, не Вы ли это» (лист 30 апр[еля] 1896 р.). Одно слово, перед нами в листах стає чиста душа Якубовича, що шукала насамперед правди і, змагаючись, уміла це робити з надзвичайною щирістю. З другого боку, виступає виразно й постать нашого Павла Граба, цього, закинутого за тисячі

верстов од рідного краю, юнака, що весь палав на огні великої любові до його, і навіть там, на чужині, серед чужих людей, умів працювати для своєї України, говорити про неї й примущував себе слухати. Обидві ці постаті здаються такими рідними й близькими між собою не тільки через схожість особистої долі, але й через схожість вдачі, інтересів та завзяття до справ свого життя, як кожен їх розумів.

Я не мав на думці вичерпати цілком той матеріял, що містять листи Якубовича; я хотів показати хоч один краєчок з стосунків двох товаришів-небіжчиків. І нехай ця замітка буде грудкою рідної землі на їх - далекі одна від одної, але близькі по духу - могили...

Сергій Єфремов

Рада. – 1911. - № 270. - 30 ноября (13 декабря). - С. 2-3.

ИЗ ПЕРЕПИСКИ П. Ф. ЯКУБОВИЧА

И автор предлагаемых вниманию читателя писем, и лицо, к которому они были адресованы, - оба покойники. О первом нет надобности напоминать постоянным читателям «Русского Богатства»: вся литературная деятельность П. Ф. Якубовича прошла у них пред глазами. О втором, т. е. о Павле Арсеньевиче Грабовском, считаю нелишним сообщить некоторые фактические сведения.

Грабовский, известный украинский поэт, родился в 1864 г. в Харьковской губ. Происходя из духовного звания, образование получал в духовно-учебных заведениях, но уже 18-летним юношей, в 1882 г., был исключен из духовной семинарии и арестован за чтение запрещенных книг. Арестованный в 1886 г. вторично, по обвинению в принадлежности к группе «Черный Передел», Грабовский в 1888 г. был сослан административно в Балаганск Иркутской губ. В 1888 г., после громкой Якутской трагедии, Грабовский с другими водворенными в Балаганске политическими ссыльными составил и распространил протест против этого вопиющего дела под заглавием «Русскому правительству». Преданный за это суду, он, в числе других подписавших протест, был приговорен Иркутским губернским судом к каторжным работам, сроком на 4 года, но сенат смягчил приговор, заменив каторгу лишением всех прав состояния и ссылкой на поселение в отдаленнейшие места Сибири (в 1892 г.). В исполнение этого приговора Грабовский, после 3 1/2 лет предварительного тюремного заключения, был водворен в Вилуйске, Якутской обл. (6 лет), затем в Якутске (2 года), пока, наконец, не получил разрешения переехать в Тобольск. Здесь он и скончался 29 ноября 1902 г. от приобретенной в ссылках и тюрьмах болезни легких.

Грабовский начал печатать свои произведения с 1890 г., посылая их преимущественно в заграничные украинские издания («Зоря», «Жите і Слово», и др.). За границей же, во Львове, выходили и отдельные сборники его оригинальных и переводных стихотворений, кроме одного, издан-

ного в Чернигове покойным Б. Д. Гринченко («Кобза», співи і переспіви П. Граба, 1888). Грабовскому, между прочим, принадлежит биографический очерк Н. Г. Чернышевского, один из первых в бесцензурной печати (в журнале «Жите і Слово» и отдельной брошюрой, изданной во Львове в 1895 г.), а также характеристики М. Л. Михайлова и Н. К. Сигиды (в том же журнале). Последнюю украинский писатель знал лично, и потому его воспоминания об этой жертве каторжного режима согреты особенной теплотой непосредственного чувства.

В украинской литературе Грабовский занимает хотя не первостепенное, но очень заметное и вполне определённое место, как убежденный представитель гражданского направления в поэзии. Юношей оторванный от родины, он всю жизнь стремился к ней, но мог участвовать в ее духовном возрождении только своими, полными то возмущённого гнева, то неподдельной тоски песнями. И многим из них суждено еще долго трогать людей, благодаря силе чувства и выражения, вложенной в них автором. Аскетическая муза Грабовского, избегающая громких фраз и кричащих нот, обладает одной подкупающей чертой: искренностью настроения, действующей заразительно на читателя. В особенности проникнуты этой чертой скорбные песни поэта, посвящённые Украине, - этой страстно любимой, но далекой и недостижимой родине: тоска по ней вдохновила Грабовского на лучшие из его стихотворений.

Печатаемые здесь письма П. Ф. Якубовича к Грабовскому представляют значительный интерес как в биографическом отношении, так и для характеристики внутренней жизни обоих писателей, их личности, отношений, интересов и взглядов. К сожалению, эта интересная страничка из истории русской ссылки дошла до нас в истерзанном виде: сохранилась лишь часть писем Якубовича, ни одного же ответного письма Грабовского мы не имеем. При личной встрече с покойным Петром Филипповичем я обращался к нему с просьбой поделиться имеющимися у него письмами его товарища, но получил безнадежный ответ, что почти вся его переписка погибла вследствие понятных каждому обстоятельств скитальческой жизни.

Но даже имеющийся у нас неполный и односторонний материал прекрасно освещает духовную личность обоих писателей и те интересы, какими они наполняли жизнь в далекой ссылке, на крайнем севере. Как видно из печатаемых теперь писем Якубовича, тем цементом, который связывал двух товарищей, была одинаково страстная любовь к литературе. Литературными интересами они живут, литературной работой наполняют свой вынужденный досуг, мечтами о литературе и планами литературных предприятий наполняют свой внутренний мир, за литературой забывают ужасную действительность. На литературной же почве между близкими по настроению товарищами происходили и жестокие схватки, но дружеский спор никогда не переходил во взаимное озлобление и отчужденность. Было лишь некоторое взаимное недопонимание, зависевшее от того, что практическое приложение литературных интересов лежало для каждого из товарищей в несколько иной плоскости.

Грабовский в то время, к которому относится переписка его с

Якубовичем, был единственным, по всей вероятности, представителем сознательного украинства в ссыльной среде. Национальным вопросом тогда интересовались вообще мало, а украинское движение даже с чисто фактической стороны было почти совершенно неизвестно в широких общественных кругах России и в отражавшей эти круги ссыльной среде. Неудивительно, поэтому, что, одинокий в своих национальных убеждениях, Грабовский ставил большой для него вопрос резко, иногда не совсем справедливо; но точно также естественно, что и противная сторона не всегда была права, особенно принимая во внимание ее незнакомство с фактической стороной украинского вопроса во всей его широте. Это отразилось и в письмах Петра Филипповича, - в противоречивом, напр., смешении «украинского» с «галицийским», вплоть до определения украинцев, как «маленькой безвестной народности», в спорах о языке, о писателях и т. д. Но, с другой стороны, при очевидно недостаточном знакомстве Якубовича с украинской литературой, он все-таки совершенно не поднимает даже вопроса о необходимости и законности ее существования. Очевидно, последнее у него не возбуждало сомнений, и, разрешив с принципиальной стороны общий вопрос положительно, он мог спорить только о частностях, в которых оба корреспондента были не вполне беспристрастны. Серьезное отношение Якубовича к украинскому движению явственно определяется тем интересом, с каким он осведомляется у своего товарища-украинца о неизвестной ему литературе, о работах самого Грабовского и других украинских писателей. Этому отношению могли бы научиться у Петра Филипповича даже многие из современных деятелей, в смысле возможности удовлетворения интереса к украинству, стоящие в неизмеримо лучших условиях...

С. Ефремов

Русское богатство. - 1912. - Кн. 5. - С. 41-43.

ПІСЛЯМОВА

С. Єфремов (1876-1939) у своїй щоденній та не завжди вдячній праці журналіста й літературного критика на межі XIX-XX ст. невпинно, з усім власним йому хистом та енергією прагнув у некрологічних замітках, посвятах, статтях, сильетках увічнити пам'ять про сучасників, що нещодавно відійшли у вічність. Імена деяких осіб лишилися у пам'яті нащадків, інших – внаслідок тривалого перебування під пресом сталінської «імперії пам'яті» – були викреслені з ментальної карти українців, затавровані як «буржуазні ліберали», «дрібнобуржуазні націоналісти», «реакціонери» та «консерватори»... Інколи це були постаті «другого ряду» в історії, що працювали заради нагальної справи, не жадаючи слави, статків, винагороди, проте через певний час їхня популярність згасала, а твори втрачали свою актуальність. Та доволі часто це були й видатні люди, що пішли з життя, лишивши тривкий слід в літературі, науці, освіті, публіцистиці, громадській та політичній діяльності. Коли під час ювілейних урочистостей чи споминок виникала потреба підсумувати або переосмислити їхній творчий шлях й актуалізувати інтелектуальну спадщину, С. Єфремов чи то за власною ініціативою, чи на замовлення редакції певного періодичного органу (найчастіше – газети «Рада» або журналу «Світло») брався за перо. І виникали проникливі й мудрі тексти, присвячені М. Шашкевичу, М.К. Михайловському, М. В. Ломоносову, О.С. Пушкіну, М.Є. Салтикову-Щедріну... Суттєво, що у текстах С. Єфремова були також яскраво окреслені образи представників старшої генерації українства (М. В. Лисенка, І. Л. Шрага, В. П. Науменка, Л.М. Жебуньова, К. П. Михальчука, С. Д. Носа, Д. П. Пильчикова, Т. Р. Рильського, О. О. Русова, Л. П. Скочковського, М. Т. Симонова, Я. М. Шульгина, О. В. Юркевича). З переважною більшістю він був знайомий особисто. Чимало з єфремовських писань присвячено було поступовим представникам російської літератури, науки, преси (в другому томі це – Г. О. Мачтет, І. М. Миклашевський, М. К. Михайловський, В. П. Обнінський, М. Є. Салтиков-Щедрін, Л. М. Толстой, П. Ф. Якубович...), що дозволяє не лише більш повно реконструювати джерела світогляду та ідеологічні настанови самого публіциста, але й сприйняття українською ліберально-демократичною елітою символічних постатей імперської культури й політики.

В рецензіях на твори сучасників С. Єфремов зазвичай подавав інформацію щодо нового видання й висловлював своє ставлення до змісту. Коли ж це був життєпис видатного діяча, додавалась часто оцінка й «героя» оповіді. Щоправда, бували у Єфремова рецензії й іншого типу (скажімо, на твори В. Леонтовича й М. Левицького, письменників, із якими він спільно працював у партійних та громадських структурах, у пресових органах), де критик не лише препарував художній текст, але й дружнім словом вітав співзвучні йому ідеї й образи, інтерпретував із певних концептуальних позицій художній зміст та ідейну спрямованість. Полемізуючи з актуальних проблем українського життя, обговорюючи питання українського правопису, репертуар українського театру, утиски

імперської цензури, ставлення місцевої влади до публічних починань українства, С. Єфремов використовував прийоми персоніфікації текстів, насичував їх емоціями, сарказмом, гумором, особистими згадками. Завдяки цьому створювався ефект причетності читача до подій або людей, про які йшлося. Тому навіть бібліографічні чи хронікальні нотатки, полемічні репліки Єфремова органічно влітаються в персоналістичну тканину запропонованого увазі читача 2-томного видання.

В другому томі публіцистиці С. Єфремова можна виокремити наступні теоретико-методологічні принципи біографічного історіописання:

1) сконцентрованість на особах «значущих Інших», серед яких чимало знакових постатей модерної доби «національного відродження», «учителів» у літературі, громадському й політичному житті (Т. Шевченко, І. Франко, Л. Скочковський та ін.), друзів та колег, що передчасно пішли з життя (Г. Шерстюк, В. Лозинський, К. Паньківський, І. Полторацький та ін.), російських літераторів ліберально-народницького спрямування, твори, погляди, взірць громадської діяльності яких суттєвим чином вплинули на становлення молодого Єфремова (передусім М. Михайловський);

2) генетичний принцип дослідження розумового й творчого розвитку особистості;

3) засади історизму («буття-як-історія», саморозвиток, самопізнання як суть існування конкретної особистості). Вірогідно, для Єфремова історія буття його «значущих Інших» визначалась на двох рівнях: буття як пізнання світу та буття як неперервний рух. Історія життя окремої особистості як продукту доби й інколи – її символу - була для нього пов'язана з безперервним проникненням у минуле і, в певному сенсі, виходу за межі історії. Минуле постає в його текстах як спогад, і одночасно - як реальність, що відкривається проникливого оку дослідника; майбутнє ж уявляється простором можливостей та в певному сенсі «повинністю» перед попередниками та нащадками. Людина усвідомлює себе в історії через минуле; історична дійсність існує лише разом з документованим знанням про світ. Історія являє собою елемент здійснення в бутті того, що зрозуміле апріорі. Історія постає як деяке ціле, як масив подій, в якому волею долі перебуває, а інколи й йде «проти течії» конкретна людина. Можливо, в деяких своїх трактуваннях сенсу історії через «історію життя» окремої людини С. Єфремов наближався до поглядів екзистенціалістів. Так, наприклад, Карл Ясперс згодом ствердить, що головним для філософії історії є усвідомлення кордонів історії та її розуміння; ми не можемо знати смислу історії як цілого, однак повинні ставити це питання, щоб подолати випереджувальну критику і песимістичне сприйняття сучасності¹. Певне «передчуття» цих думок та сенсів можемо простежити і в єфремовських меморіальних текстах;

4) особлива «місія» певної постаті в контексті доби, важливість для «героя» усвідомлення власної ролі і призначення як актора історії;

5) глорифікація, інколи ідеалізація, героїзація своїх «значущих Інших»;

6) служіння рідному народу та «загальному добру» як громадський обов'язок, бажання й уміння бути корисним своїй «малій батьківщині» як моральний

¹Див.: Горгота О.Б. Принцип історизму в системі методології історико-філософського дослідження Гегеля та Ясперса // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. – 2004. – Вип. 70. – С. 11-14.

імператив й мірило вартості людського життя;

7) уміння глибоко осмислити реальний внесок того чи іншого діяча в реалізацію «українського проекту»; намагання «закарбувати» в пам'яті нащадків найбільш важливі справи й думки попередників;

8) вміння з'ясувати «коріння ідентичності», прослідкувати «визрівання» національної самоідентифікації, виявити українські мотиви в творчості та практичній діяльності осіб із множинною ідентичністю, зв'язаних із Україною походженням, долею, діяльністю, дружніми й інтелектуальними зв'язками;

9) застосування концепту «покоління» в препаруванні реалій українського національного життя. С. Єфремов, сам яскравий і багато в чому типовий представник «покоління 1890-х», оперував поняттями «люди 40-х», «люди 60-х років», «люди 70-х років», «люди 80-х років», міряючи таким чином історію десятиліттями й епохами, розмірковував щодо тривкого зв'язку поколінь, акцентував їхню наступність у ділянці національно-культурної й практично-організаційної праці. В його творах процес «конструювання» модерної української нації постає як «історія поколінь», а пошанування традицій та символічних цінностей («народ», «нація», «культура», «мова», «книжка») вбачається як гарант безперервності цього процесу в умовах постійної конкуренції з боку домінуючих націй, колонізації або русифікації еліт, дискримінаційних сплесків російської імперської політики. В «політиці національної культури» С. Єфремов акцентував на потребі порозуміння й співпраці поколінь. Так, з глибоким пієтетом він писав про «українських шістдесятників» - у другому томі це передусім постаті О. Лазаревського, В. Лесевича, М. Лисенка, К. Михальчука, Т. Рильського, О. Юркевича; його щире захоплення викликали «люди 70-х» - згадаймо некролог пам'яті Якова Шульгина; заглиблено досліджував він також біографії «людей 40-х» - безперечно цікавими є тексти, присвячені С. Носу й М. Симонову. Не меншу вагу в системі цінностей С. Єфремова як представника покоління «Молодої України» займали постаті й ідеї товариства св. Кирила та Мефодія. Уявляється, що публіцист конструював минуле, виходячи з завдань сьогодення.

10) майстерне застосування комеморативних практик у висвітленні постатей В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Кониського, М. Лисенка, І. Франка; стосовно ж Кобзаря, то С. Єфремов із початку 1890-х рр. виступав як співтворець шевченківського комеморативного канону;

11) намагання С. Єфремова реалізувати на початку ХХ ст. засобами публіцистики стратегічну мету українського руху - творення модерної конкурентної української нації; складовою цієї лінії було формування власного «національного пантеону», розмежування української і російсько-імперської культурної спадщини, інтеграція до скарбниці української культури спадщини тих діячів, які мали подвійну лояльність або подвійну свідомість, але, творячи мета-мовою імперії свої геніальні твори, в той час залишалися ментально українцями (для Єфремова, наприклад, такою постаттю був М. Гоголь), «відвоювання» й «привласнення» творчої й наукової спадщини тих діячів, яких російська культура з тих чи інших причин вважала «своїми» (у даному випадку такими у текстах Єфремова постають О. О. Потебня й І. І. Срезневський). Ці «бої за історію», розмежування «Свого» й «Чужого» культурного досвіду є надзвичайно актуальними й у сучасній Україні. Отже, повчальним є прочитання й переосмислення текстів С. Єфремова в ретроспективі «через століття» - це надає їм нового звучання і ви-

являє внутрішньо притаманний сенс. Окремі думки його на диво співзвучними нашим перехідним часам.

12) принцип соборності та єдності культурного й політичного життя двох частин України - Наддніпрянщини й Наддністрянщини – так, С. Єфремов значну увагу приділив не лише діячам національного життя й культури в Російській імперії, але й Австро-Угорщини (О. Барвінський, П. Кирчів, О. Кобилянська, А. Коцко, Л. Мартович, М. Павлик, К. Паньківський, Ю. Федькович, І. Франко, М. Шашкевич). Слід також звернути увагу, що увага публіциста зосереджувалась не лише на представниках письменницького цеху – виходячи з потреб формування цілісної модерної культури, він звертав пильну увагу на діячів освіти, науки, театру, мистецтва, політики, церкви, кооперативного руху та економічних установ...

Деякі його праці (особливо ті, що були присвячені людям, яких він добре знав і шанував – Б. Грінченку, Гр. Шерстюку, І. Франку, І. Карпенко-Карому), позначені рисами есеїстичності, забарвлені особистісною медитацією та емоційною оцінкою, просякнуті асоціаціями, а інколи й парадоксальністю. Можливо, вони не є «науково об'єктивними» та й не повинні такими бути, але є натхненними і талановитими. У відгуку істориків на перший том здійсненого нами видання подібна риса зазначається як позитивна: «Ці статті - авторські спостереження, міркування, особисті спогади, узагальнення. Їхній характер залежить від часу створення, тобто від впливу зовнішніх обставин — наскільки цензура дозволяла бути відвертим у своїх оцінках. Та в будь-якому разі всі вони по-єфремовські щирі. Можна багато в чомусь сперечатися з автором (він, здається, і сам ніколи не претендував на роль виразника істини в останній інстанції), але тексти (навіть такі формалізовані, як некрологи) зачіпають за живе. Винесені у заголовок слова С. Єфремова сказані в похвалу Іванові Котляревському. Вони характеризують і кредо самого автора: лише йдучи шляхом служіння своєму народові, можна здобути тривкий успіх, реалізувати свій творчий потенціал, залишити помітний слід у національній літературі та пам'яті людей. Загальна тональність текстів, присвячених відомим та не дуже особистостям, є дуже теплою. Втім, як видно з інших матеріалів, що становлять поважну меншість, С. Єфремов умів бути й жорстким, безкомпромісним, навіть безжальним...»¹. Важко не погодитися з цим зауваженням...

Зазвичай акцентують на соціологічності творчої манери С. Єфремова, але насправді значна кількість його публіцистичних текстів персонологічного характеру позначена рисами естетично-психологічного підходу й белетризації. Праці ці різножанрові. На той час, на думку фахівців, у біографічно-портретному жанрі (нарисах, ескізах, етюдах, силуетках) під впливом імпресіонізму й символізму поширилася тенденція «вчуття» - інтуїтивного відчитування духовного світу митця, що фіксувалося в есеїстичних формах «внутрішньої біографії», «духової фізіономії»². Такий «психологічний портрет» своїх «значущих Інших» творив і С. Єфремов. Особлива комунікативна ситуація, функціональне призначення, наявність «замовника» (наприклад, С. Чикаленко як видавець і

¹ Демченко Т., Бойко В. «Шляхом громадської повинності...» // День. – 2017. – № 28-29. - 17 лютого. – [Українці – читайте!]. - С. 41.

² Див.: Будний В. Літературно-критичний портрет: жанрова структура, еволюційні лінії, типологічні різновиди // Українське літературознавство. - 2016. - Вип. 81. - С. 140-142.

натхненник газети «Рада») й «адресата» (читацька публіка) викликали жанр ювілейного портрету (до річниці народження чи роковин смерті, до ювілею творчої діяльності, до вікопомної дати появи «Енеїди»). Текст у Єфремова доволі часто переростав формальні жанрові межі і перетворювався на роздуми над особою та творчістю – згадаймо посвяти пам'яті М. Коцюбинського, Лесі Українки, І. Карпенка-Карого, М. Лисенка, Г. Мачтета, К. Михальчука, С. Руданського, А. Свидницького... Популярні життєписи, майстром яких виявив себе Єфремов в 1910-ті рр., це - передусім його праці, присвячені Борису Грінченку й Тарасу Шевченку. Збірник портретів у книжковому форматі - то публікації Єфремова у колективному виданні «Корифеи украинской сцены» (Київ, 1901). Портретні розділи містить єфремовський гранд-наратив - «Історія українського письменства» (1911). У доробку Єфремова можна виділити і такий жанр, як портретна монографія книжкового формату. Це праці, присвячені І. Нечую-Левицькому, Марко Вовчок, І. Франку, М. Коцюбинському, які були спочатку апробовані цілком або окремими розділами на шпальтах журналів та газет («Киевская старина», «Рада»). Ці твори являють синтез аналітичних роздумів й суб'єктивних вражень публіциста, критика й дослідника.

Меморіальні або пропам'ятні збірки, у складанні яких брав участь Єфремов, можна сприймати як своєрідну форму зв'язку української легально-народницької еліти модерної доби зі своїми «попередниками» й «спадкоємцями». Це дозволяє в певному сенсі перевести історичну реальність у вимір безпосереднього буття. Бо насправді ми й нині спілкуємося зі «значущими Іншими» Єфремова через їхню літературну спадщину та історію їхнього життя. Цінними виглядають зауваження професора О. О. Коника, висловлені в рецензії: «У національному плані серед єфремовських героїв («значущих Інших») бачимо абсолютне домінування українців, або людей, що працювали в царині українського красного письменства. Невеликим числом представлені росіяни, є поодинокі випадки персоналій з іншою національною самоідентифікацією. Однак національний конвертизм, судячи з текстів, зокрема про Гоголя, Марка Вовчка, Короленка чи Гребінки (за батьком «Гребьонкіним»), сприймався Єфремовим досить болісно. Зате не приховувалось захоплення людьми, які поклали свій життєвий шлях на службу українському народові, як от Драгоманов, Грабовський, Доманицький та, особливо, Грінченко. Цей ряд можна продовжувати: спільне між ними було те, що всі вони знехтували можливістю збагачення, кар'єри чи просто ситого життя пристосуванця заради майбутнього народу, який часто, іноді й до сьогодні, не розумів цих жертв. Патріотом України, некорисливим у матеріальній сфері, був і сам Єфремов, можливо тому його статті про беззастережних поборників української справи насичені палким співчуттям». Автор слушно зауважує, що Єфремова можна позиціонувати як «своєрідного модератора, посередника між народом й українською інтелігенцією, який своєю літературною та видавничою працею “заривав прірву” між двома частинами одного народу. Метафора про прірву й необхідність піднесення народу до вершин незримо присутня як головний мотив у текстах рецензованої книги». І, нарешті, О.О. Коник справедливо підкреслює, що «інформаційний потенціал такого роду публікацій значно багатший. Він придатний не тільки для вивчення явищ культурного, духовного життя тощо, але й власне подієвої історії, фактів минулого, їхнього трактування сучасниками. Подібне читання робить тим цікавішим обставина, що

опубліковані тексти належать перу такої непересічної та добре поінформованої в українських справах особистості, якою був Сергій Єфремов... Іншими словами, Єфремова треба читати...»¹ Публіцистика С. Єфремова, це унікальне джерело, «прочитане» з відстані через століття, створює ефект діалогічності, пульсації й дихання часу, наближає минуле до сьогодення.

Виявлені, систематизовані, опубліковані у томі 2 матеріали з пресових видань (газета «Рада», «Літературно-науковий вістник», «Основа», «Світло», «Киевская старина», «Украинская жизнь», «Киевское слово», «Киевская мысль», «Русское богатство», «Голос минувшего», «Календарь на рік звичайний 1917») та окремих публіцистично-меморіальних збірок, а також брошур, присвячених Т. Шевченку та І. Франку, які зберігаються головним чином у фондах Національної бібліотеки ім. В. Вернадського. Публікація здійснюється мовою оригіналів. Авторство текстів, підписаних криптонімами або без підпису, встановлено за власноручним списком праць С. Єфремова 1919 р., опублікованим у «Записках історично-філологічного Відділу ВУАН», а також покажчиком до «Літературно-наукового вістника», укладеним В. Доманицьким², та частково – за покажчиком Б. Ясінського до томів 1-109 (Київ - Нью-Йорк, 2000).

У кожній праці С. Єфремова збережено власну назву публікації із зазначенням жанру: рецензія, стаття, некролог; вказано також повні вихідні дані. Усі виправлення й пояснення в тексті виділені квадратними дужками.

Тій чи іншій персоналії, якій приділив увагу С. Єфремов, передую невелика за обсягом довідка, створена по можливості за єдиною схемою (роки життя, які подаються за старим стилем; місце народження й смерті, згідно існуючому тоді адміністративно-територіальному поділу; дефініція; станове походження; родовід; освітній ценз; професійна діяльність; внесок в культурне й громадське життя; головні праці; в разі потреби в порівняльному аспекті подано також інші оцінки цих постатей, по можливості наведено думки сучасних дослідників). Було використано енциклопедичні і довідкові видання, словники, джерела особового походження (мемуари, щоденники, листи, автобіографії), історико-біографічні праці, інтернет-ресурси. Головні джерела інформації відображено в вибраній бібліографії, що подається наприкінці тому. Одночасно систематизовано основні перевидання праць С. Єфремова, здійснені за останні роки передусім в Україні, та зазначено найбільш важливі праці про нього або праці, дотичні до проблеми, що розглядається.

Деякі з вміщених у даному томі творів С. Єфремова було вже перевидано. Це передусім його праці про Т. Шевченка в збірці «Шевченкознавчі студії», упорядкованій О. Меленчук, з передмовою Е. Соловей. Але заради репрезентативності (Шевченко – це одна з найбільш значущих для Єфремова постатей!) ми залучили до другого тому декілька праць С. Єфремова різних років, присвячених Т. Шевченку, писаних як українською, так і російською мовою, подавши їх за першодруками. Виняток становить брошура «Тарас Шевченко, життя

¹ Див.: Коник О. Світлана Іваницька: Нове джерельне видання для вивчення інтелектуального спадку Сергія Єфремова. Рец. на кн.: Єфремов Сергій. *Personalia*: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, сильветки, некрологи, рецензії, полеміка): в 2-х томах. Том 1 / Упорядник С. Г. Іваницька. Запоріжжя–Херсон: Грінь ДС, 2016. – 468 с. // *Scriptorium nostrum*. - 2017. - № 2 (8). - С. 479-481.

² Покажчик змісту «Літературно-наукового вістника» томів I-XX (1898-1902) / зладив В. Доманицький; з передм. І. Франка. - У Львові: [б. в.], 1903.

його та діла» (1917), яка не увійшла до «Шевченкознавчих студій» з причини доволі значного обсягу. Ці праці демонструють, як поступово зростав Єфремов-шевченкознавець – від невеличких за формою бібліографічних повідомлень, рецензій, реплік в «Літературно-науковому вістнику» та «Киевской старине» до аналітичних рецензій, розгорнутих ювілейних статей для широкої публіки і брошури науково-популярного характеру. Академічний етап у дослідженні С. Єфремовим постаті й творчості Кобзаря розпочався ж, як відомо, вже в 1920-ті роки, в стінах ВУАН.

подаємо ми також тексти С. Єфремова, які були передруковані відповідно С. Кіралем та Н. Сидоренко, присвячені Л. П. Скочковському («Сильному духом. Ясній пам'яті Луки Скочковського», 1914) та О. Русову, В. Лесевичу, К. Паньківському («De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. - Пам'яті К. Паньківського. - В. Лесевич», 1915). Вихідні дані републікацій зазначено в вибраній бібліографії.

Стаття С. Єфремова «Оборонець сіроми», де аналізуються художні оповідання М. Левицького, враховуючи її чималий обсяг, подається передусім у тій частині, що має оціночний характер.

Згідно зі сформульованими за останні 20 років у сучасній українській текстології засадами, в передачі єфремовських текстів було максимально збережено лексику, стилістику, граматичні особливості документів із одночасним врахуванням відсутності фактичної уніфікації єдиного українського правопису кінця ХІХ – початку ХХ ст. При цьому ми дотримувались сучасних правил уживання літер для відтворення певних словосполучень; розбивки тексту на слова; написання слів разом і через дефіс; уживання великої літери. Граматичні помилки, описки виправлені без застережень.

Стосовно статей і нотаток С. Єфремова, надрукованих на сторінках «Літературно-наукового вістника», з метою полегшити сприйняття тексту здійснено відмову від українського фонетичного правопису - «желехівки», яка використовувалась в Східній Галичині з останньої чверті ХІХ ст. і до 1922 р. та реалізовано наближення до нинішньої літературної норми зі збереженням усіх лексичних форм й мовно-стилістичних особливостей оригіналу. Зокрема, при текстологічній редакції з дієсловом з'єднувалася частка -ся, пом'якшена і замінювалася на звичайне і (діло, ліс), знімалося пом'якшення після л (кольонізація). Вживання слів з великої літери і пунктуацію також було узгоджено з сучасною правописною нормою. У тексті в дужках розкриваються скорочення, для пояснення семантичного значення малозрозумілої сучасному читачеві лексики подаються переклади латинських, французьких та німецьких висловів.

Згідно з нормами сучасного правопису, розставлені розділові знаки, скрізь виставлено апостроф, та внесені деякі зміни до написання окремих слів. Збережена авторська форма написання таких слів, як «багацтво», «бенькет», «варіанти», «вмілости», «вражіння», «дійсности», «діяльности», «дослідувач», «завжде», «зредактований», «ініціатор», «кар'єра», «користний», «лехкий», «матеріал», «найвиразнійше» «натружені», «невстриманість», «непевности», «непорозуміннів», «обрусені», «офіціальність», «постатів», «працьовник», «природженна», «провінціяльний», «ріжниця», «сверлувало», «совістно», «соціалізм», «спеціаліст», «спеціальний», «ступінню», «сучасности», «швидче», «шкодливість», «щирости», «часопись» та деяких інших, поодиноких назв населених пунктів («Дорпат», «Кишиньов». «Симферополь», «Харьків», «Харков», «Алешки», «Олександровськ»,

«Чернигов»), назви української столиці (у різних відмінках: «Київа», «Київі», «Київу», «Київом»), притаманних авторові русизмів (напр., «гармонично», «енергійний», «іменно», «красочність», «празникова», «самоотвержений», «сельський», «учебний»), назв місяців («январь», «март», «апріль», «май», «іюль», «октябрь», «декабрь»), властивих для тодішньої мови окремих слів у всіх варіантах («ювілей», «ювілят», «ревізія», «сем'я», «трудожник», «фоліант»).

Збережено авторський варіант написання імен та прізвищ «Анненський», «Б'єрнст'єрне-Б'єрнсон», «Джаншиєв», «Лєрмонтов», «Твайн», «Тургенєв», «Шіллер». В деяких випадках уніфіковано прізвища, написання яких подано непослідовно.

Російськомовні тексти й цитати подано згідно з правилами сучасного російського правопису. Хоча збережено властиве тому періоду написання українських прізвищ із закінченням на «-ко» в родовому, давальному, орудному відмінках («Гринченка», «Франка», «Шевченка», «Гринченку», «Франку», «Шевченку», «Гринченком», «Франком», «Шевченком»).

Збережено єфремовське написання назв періодичних органів – кожне слово з великої літери: «Киевлянин», «Киевское Слово», «Русское Богатство», «Московские Ведомости», «Дніпрові Хвилі», «Новороссийский Телеграф», «Киевский Голос», «Киевские Вести», «Новое Время», «Одесский Листок», «С.-Петербургские Ведомости», «Этнографическое Обозрение», «Южный Край» та ін. Всі назви видань взято в лапки («Русское Богатство», «Рада», «Киевская Старина», «Громадський Голос», «Московские Ведомости» і т. ін.). Авторські виділення окремих слів курсивом передавалися без застереження.

За правилами сучасного правопису подано написання часток з дієсловами (хотів-би – хотів би, написав-би – написав би, було-б – було б). Згідно з сучасними нормами виправлено написання складних сполучників і прислівників (як би – якби, що до – щодо, де хто – дехто, на поготові – напготові, за дорого – задорого, не щодавно – нещодавно). Зроблено заміну: звук *и* на початку слова – інший, інколи, іноземний – змінено на *і*.

Бібліографічні посилання в працях С. Єфремова полишені без змін.

Додатки містять в систематизованому вигляді бібліографічний опис праць С. Єфремова, його пресові нотатки про Г. Сковороду, про брошури Є. Чикаленка, огляд літературних новинок та ювілеїв, рецензію на працю про Першу Державну Думу та першодумців. Також публікується малопрístupна для дослідників стаття О. Лотоцького, писана до 50-річного ювілею С. Єфремова, й праця акад. А. Кримського, що висвітлює життєвий і творчий шлях публіциста й вченого.

В фотододатках продемонстровано автографи С. Єфремова та його кореспондентів – Б. Гринченка, В. Леонтовича, І. Груша, Я. Яновської, що зберігаються у Відділі рукописів і текстології Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ (ф. 120).

Іменний покажчик, складений на підставі текстів С. Єфремова, впроваджень до них, додатків та післямови, містить прізвище й по можливості два ініціали особи, згаданої С. Єфремовим; у випадку, коли встановлення ініціалів не було можливим, вказано лише прізвище, інколи – рід занять.

Наприкінці хочу висловити щире подяку Канадському інституту українських студій Альбертського університету, завдяки дослідчій дотації якого на

2012 р. було успішно здійснено проект «"Значущі Інші" Сергія Єфремова в публіцистиці дореволюційної доби» та підготовлено до друку два томи зібраних матеріалів. Засвідчую також глибоку вдячність своїм вельмишановним рецензентам, відомим ученим – доктору історичних наук Ігорю Борисовичу Гиричу (м. Київ) та кандидату історичних наук Тамарі Павлівні Демченко (м. Чернігів) за цінні поради, консультації, конструктивну підтримку в підготовці видання та подаровані книжки, які стали в нагоді в роботі над проектом. Також дякую кандидату філологічних наук Галині Миколаївні Бурлаці (м. Київ), кандидату історичних наук Анні Миколаївні Шукалович (м. Львів) та доктору історичних наук Д. В. Кудінову (м. Суми) за сприяння в копіюванні текстів рідкісних видань, кандидату історичних наук Світлані Миколаївні Ляшко (м. Київ) за подаровані книжки, творче спілкування та моральну підтримку моїх намірів та ініціатив у царині біографічних студій. Висловлюю також подяку редакторам та редколегіям видань, які надали мені можливість опублікувати на своїх сторінках попередні результати студій («Історіографічні дослідження в Україні», «Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету», «Сіверянський літопис», «Українська біографістика»). Глибока й нескінченна подяка чоловіку – професору Олександрові Івановичу Іваницькому за практичну допомогу в вирішенні організаційних і технічних питань та донечці Вероніці, яка виявляла зацікавленість моєю працею й працями С. Єфремова. Слова подяки висловлюю співробітникам Національної бібліотеки України ім. Вернадського та Запорізької обласної наукової бібліотеки (фонд старовинних і рідкісних видань) за допомогу в пошуку необхідної літератури та доброзичливе ставлення до дослідників.

Світлана Іваницька

ДОДАТОК 2

MISCELLANEA

Про Сковороду

Вмісячнику «Детское Чтение» (кн. 6) надруковано статтю А. Сварницького «Забытый украинский философ Сковорода» з портретом, автографом та малюнком могили Сковороди.

С. Є.

Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. XII. – Кн. 12. – [Хроніка і бібліографія]. – [І. З літератури і науки]. – С. 185.

Відзначене укр[аїнські] книжки

На головних зборах членів харківського рільничого товариства д. 19 ст. січня з ініціативи виділу ухвалено преміювати великим срібним медалем дві укр[аїнські] брошури д. Чикаленка п. з. «Розмови про сільське господарство: 1. Худоба, коні, скотина, свині та вівці і 2. Чорний пар, плодозмін та сіяна трава». Обі брошури, за спеціальною припорукою міністерства рільництва, були видані «Южнорусским обществом печатнаго дела» у Одесі.

С. Є.

Літературно-науковий вістник. - 1900. – Т. IX. – Кн. 3. – [Хроніка і бібліографія]. – [Літературні вісти і уваги]. - С. 213.

Про Щоголева

«Южный край» (ч. 6819) надрукував статтю проф. Сумцова «Субота св. Дмитра. Памяти Я. И. Щоголева». Автор статті розбирає відому поему Щоголева «Субота св. Дмитра».

С. Є.

Літературно-науковий вістник. – 1900. – Т. XII. – Кн. 12. – [Хроніка і бібліографія]. – [І. З літератури і науки]. - С. 185.

На Украине и вне ее. Из прошлого.

Из событий истекшего года, появлявшихся на горизонте украинской жизни, наиболее живой интерес вызвал Шевченковский юбилей. Этому момента на Украине давно ждали, к нему готовились, и ежегодные поминки (традиционные «роковини») по наиболее чтимом на Украине поэте обещали обратиться на этот раз в настоящее культурное торжество. К годовщине смерти поэта ожидался выход в свет новых изданий его произведений, подготавлился ряд всевозможных

чествований во всех крупных и мелких городах на Украине. Наиболее торжественный характер празднование юбилея должно было носить, конечно, в Киеве, как центре современной украинской жизни, где, кроме всего прочего, предполагалось к этому времени приурочить закладку памятника поэту. Но действительность подарила нас на этот раз совершенно неожиданными сюрпризами.

Приготовления к юбилейному чествованию вызвали усиленное внимание наших охранителей. В реакционной печати, предводительствуемой «Киевлянином» и «Новым Временем», забили тревогу, посыпались доносы как по поводу произведений Шевченка, так и предполагаемого чествования этого «сепаратиста». Особое внимание было обращено на Киев, где учредителям торжества был поставлен ряд совершенно невыполнимых требований, вроде, например, запрещения принимать гостей из Галичины, - и от публичного чествования пришлось поэтому отказаться. Сюрпризы следовали один за другим. Побуждаемая доносами охранителей, цензура воспретила сперва заграничные издания произведений Шевченка, свободно в последнее время допускавшиеся в Россию, а затем обратила внимание и на вышедшие в России. Хотя «Кобзарь» в полном виде был разрешен цензурой еще при старом цензурном уставе, тем не менее, были конфискованы три последние издания «Кобзаря» и целый ряд юбилейных изданий. Особенно усердствовали опять-таки в злосчастном Киеве, где под запретом оказались вдруг такие произведения украинского поэта, которые до сих пор не возбуждали ни малейшего сомнения; была конфискована даже изданная по случаю торжества юбилейная кантата. Наряду с этим начались повсеместно преследования произведений Шевченка и предприятий, связанных с его именем. Местная администрация, начиная с одесского Толмачева и оканчивая последним исправником, не преминула приложить усердствующую руку ко всему, что так или иначе напоминало об украинском поэте-страдальце. Отбирались даже у частных лиц его произведения, не исключая и прошедших цензуру, воспрещался сбор пожертвований на памятник, запрещались литературные вечера, опротестовывались стипендии имени Шевченка и т. д. К довершению всего киевская дума отняла отведенное уже для памятника Шевченку место...

Зато неофициальная печать горячо откликнулась в Шевченковские дни. Едва ли было в России периодическое издание, кроме, разумеется, ультраправых, которое бы не поместило по крайней мере одной статьи о поэте. Несмотря на административные воздействия, чествования поэта происходили почти повсеместно, докатившись до наиболее глухих, в полном смысле медвежьих углов. Особенно сердечный характер празднество носило в Москве и Петербурге, как бы подчеркивая этим вынужденное молчание Киева. И, несомненно, вопреки всем усилиям омрачить литературное торжество украинского народа, оно в памяти многих останется как светлое воспоминание...

§

Закордонная Украина, которая принимала, конечно, самое деятельное участие в Шевченковском юбилее, в истекшем году праздновала и свой местный юбилей - столетие рождения Маркиана Шашкевича (6-го ноября). Личность и значение Шашкевича для национального возрождения Галичины достаточно обрисованы в довольно богатой литературе, посвященной этому выдающемуся деятелю. С него обыкновенно начинают историю того народолюбного движения в Галичине, которое достигло таких крупных успехов к настоящему вре-

мени. Молодой семинарист, впоследствии скромный сельский священник, действительно оставил неизгладимый след в истории родного народа. Под влиянием деятелей славянского возрождения и специально украинских писателей Шашкевич первый в Галичине обратился к народному языку (сборник «Русалка Дністрова», 1837 г.) и тем положил начало украинской литературе и национальному возрождению в Галичине. Юбилей Шашкевича еще раз напомнил галицким украинцам, что вне своей национальности для них нет будущего и что только на родной почве возможна плодотворная деятельность.

Без подписи

Украинская жизнь. – 1912. – № 1. - С. 120-122.

[Рецензия]: К десятилетию первой Государственной Думы, 27 апреля 27 апреля 1916 г. Сборник статей переводумцев. Стр. IV+230. Петроград, 1916 г. Цена 2 р. 25 к.

Наспех задумано и выполнено издание лежащей пред нами книги. Лишь в январе 1916 г. группа переводумцев, как узнаем из предисловия редакции, «пришла к мысли о необходимости ознаменовать десятилетие первой Думы изданием сборника статей, написанных ее членами», а в апреле сборник уже поступил в продажу. Естественно, что такое поспешное выполнение данной мысли не могло не отразиться на содержании сборника. Отсутствие строгой выдержанности плана и некоторую неполноту пришлось отметить уже самой редакции. К этому нужно добавить, пожалуй, известную торопливость и, в зависимости от нее, недостаточную обработанность некоторых из вошедших в сборник работ. Полной картины деятельности первой Думы он, разумеется, не дает, но некоторые любопытные и важные штрихи в этой деятельности, несомненно, обрисовывает в воспоминаниях ее участников. С нашей специальной точки зрения не можем не пожалеть, что редакция не привлекла к написанию воспоминаний кого-нибудь из членов украинской «громадь» и фракции автономистов: обе организации для первой Думы очень характерны, и очерк их деятельности мог бы восполнить то, что вообще несколько односторонне представлено в сборнике, - постановку и трактовку в первой Думе национального вопроса.

Этому последнему, кроме отдельных упоминаний в статьях различных авторов ¹, посвящена специальная работа проф. Гредескула «Национальный вопрос в первой Думе». Автор довольно полно и добросовестно исчерпал тот материал о национальной проблеме, который заключается в стенограммах общих заседаний первой Думы. Но этот материал сам по себе не дает полной характеристики того, как эта проблема понималась членами различных национальностей, имевших в составе депутатов своих представителей, в частности украинцами. Первая Дума в своих общих заседаниях выдвигала по преимуществу декларационную сторону затрагиваемых ею вопросов, устанавливала общие принципы и положения, которые лишь впоследствии должны были облечься в

¹ См. статьи М. М. Ковалевского – «Первая Дума и ее заветы», Ф. Р. Штейнгеля – «Памяти Е. Г. Шольпа» и «Памяти В. П. Обнинского», кн. Д. Шаховского «В. П. Обнинский», Я. Имшенецкого - «В тюрьме» и др.

конкретную форму законопроектов. К последним ей не суждено было приступить, и упомянутые общие положения остались единственным памятником ее деятельности, точнее - ее настроений, не успевших воплотиться в законодательных нормах. Так было и с национальным вопросом. Уже в ответном адресе на тронную речь мы находим общее положение о России как о государстве, «населенном многоразличными племенами и народностями», с обещанием со стороны Государственной Думы «озаботиться широким удовлетворением» давно назревших требований отдельных национальностей. При обсуждении этого пункта выступил по поручению «представителей отдельных национальностей и территорий» А. Р. Ледницкий, заявивший в своей речи полное согласие с предложенной формулой. «Мы переживаем момент, - сказал он, между прочим, выражая общее настроение национальных представителей, - когда не торгуются за свои права», - заявление, крайне характерное именно для данного момента, которое едва ли могло быть повторено когда-либо впоследствии и свидетельствующее действительно о глубоком доверии национальных представителей к народному представительству в целом. Но это доверие, совершенно справедливо отмеченное проф. Гредескулом, не мешало, конечно, разработке национального вопроса в национальных организациях и в федерации их, в автономистской фракции. Здесь разработка носила уже вполне конкретный характер и служила подготовительной работой к будущей постановке отдельных сторон национального вопроса в Думе. К сожалению, подготовительная работа ускользнула от внимания редакции сборника.

Читается он, тем не менее, с захватывающим интересом, особенно повествования участников о трагических днях роспуска и последующих событиях. Биение еще неизжитых интересов и тревог слишком дает себя чувствовать здесь даже и по истечении десятилетия. И уже ради одного напоминания о незабвенном стоило издать эту поучительную и интересную книгу.

С. Е

Украинская жизнь. – 1916. – Кн. 9. – [Библиография]. - С. 82-83.

ДОДАТОК 4

ЖИТТЄПИС І ЛІТЕРАТУРНА ДІЯЛЬНІСТЬ С. О. ЄФРЕМОВА

Єфремов, Сергій Олександрович, народився 6 жовтня 1876 року в селі Пальчику Звенигородського повіту на Київщині, в сем'ї сільського священика. Предки, і по батькові і по матері (Крамаренки), належали до духовенства, вийшовши з місцевого селянства; первісне прізвище «Охріменки» було перелицьоване на «Єфремових» вже в ХІХ в.: в духовних школах була тоді звичка [про неї згадує Мордовець у «Дзвонарі»] міняти прізвища на латинський або великоруський штиб. Так з'являлись у нас на Україні серед щиро українських родин Беневоленські, Лакриментови, Тацитурнови і навіть Смирнови (Леницький - lenis - Смирнов).

Дитячий вік Сергія Олександровича Єфремова минав у тому ж таки Пальчику, над річкою Тікичем. Читати вивчився хлопець на 5-му році, випадком слухаючи, як учено старшого брата. Читав усе, що крадькома діставав з батькової бібліотеки: старі підручники історії, історичні статті з «Андрияшівського» календаря [з 1860-х років], «Детский Мир» і «Родное Слово» Ушинського, лубочні видання од коробейників, як от про Бову-Королевича та Єруслана Лазаревича, «Вестник Юго-Западной и Западной России», «Вестник Красного Креста» [додатки літературні], старі річники «Сына Отечества», «Маяка», альманахи 30-х і 40-х років, хрестоматії [«Пчела» і ин.], децю з Жюль Верна й Гоголя, з Марка Вовчка й Мордовця [українською мовою], Шевченкового «Кобзаря», «Читанку» Хуторного, порізнені книжки «Русской Мысли» й «Отечественных Записок» і т. і. Найбільш подобались хлопцеві історичні статті й оповідання про козаччину з календарів і з «Детского Мира», а надто Гоголів «Тарас Бульба». Пам'ять мав дуже добру: ще не вмівши читати, з пам'яті оповідав слово в слово про подію 1-го марця, прослухавши читану в голос газету. Дуже любив казки і тому мав особливу пошану до пекарні, де збиралася довгими зимовими вечорами або вдосвіта челядь з її веселими жартами, нескладними інтригами й цікавими оповіданнями. Влітку надолужував гулянками з однолітками-хлопцями на полі, на пасовиську, на баштані, на тирлі. Доводилось тікати потаємці і взагалі критися в тими «мужицькими» зв'язками й стосунками.

Року 1886 Єфремова дано до духовної школи в Умані, де і вчився п'ять років (до 1891 р.). Життя в невеликому провінціальному місті, на передмістї, нічим власне од сільського не одрізнялось. І тут панувала всюди українська мова [уманські міщани говорили, по-українськи чудово], і з нею зв'язувалися всі інтимні переживання, все внутрішнє життя, паралізуючи цілком впливи офіційного обрусительства, на яке тільки й могла здобутись чужа, непривітна школа. Матеріалу для читання стало тепер більше. Хлопець незабаром перечитав мало не всю шкільну бібліотеку й почав добувати книги стороною. Наука давалася легко, хоча й не до неї, а до читання більше навик хлопець. Почав з Майн Рида, Густава Емара, Марієта, Купера, потім перейшов до творів російських класиків (Пушкина, Лермонтова, Тургенева, децю з Л. та О. Толстих, Писемського, Достоевського), а також до українських письменників (Котляревський, Шевченко, Ів. Левицький - діставав їх у знайомих семінаристів та міщан). Українські письменники наділи тим, що давали рідний, до дрібниць знайомий, споминами овіяний побут, покрі-

пляючи стихійні впливи околичних обставин та осередку. Питання про мову вирішалося, таким чином, само собою, і книга «мужицькою» мовою здавалась річчю цілком натуральною. До того ж таки часу належать і перші зародки книголюбства: мав власного Пушкіна, «Рассказы из русской истории», здається, Павловича, кілька лубочних виданнів [пригадується якийсь «Шерстобит»], українських метеликів, тощо.

Р. 1891-го Єфремов перейшов на вчиття до духовної семінарії в Києві. Життя у великому місті одхилило завісу з нових скарбів людського розуму. Світове письменство давало невичерпаний матеріал до читання, кипуче товариське життя виховувало громадянські настрої. Надто полеміка між народництвом та марксизмом і палкі відгуки тієї полеміки в товариському гурті примусили загадатись над оснiвними питаннями світогляду й світоздання. З російського письменства найбільший слід на світогляді лишили твори Щедрина, Успенського та Короленка; з поля публіцистики й критики - Добролюбова, Шелгунова, Скабичевського, а найбільш Михайловського. Журналістика, особливо «Русское Богатство» з 1893 р., зробилась керманичем у житті. З першого ж року перебування у Києві Єфремов натрапив на українську громаду в семінарії, де стрівався з такими людьми, як М. С. Грушевський, Ол. Лотоцький, небіжчики Л. Скочковський та Кедреновський; мав щастя слухати викладів Вол. Антоновича, познайомився з Ол. Кониським та Ів. Левицьким-Нечуем. Інтерес до письменства й захоплення ним збільшувались. З українського письменства величезне вражіння зробили твори Мирного («Хіба ревуть воли, як ясла повні»), Левицького («Хмари», «Причеп»), Свидницького («Люборацькі»), Франка («В поті чола»), публіцистичні праці Драгоманова. З українських виданнів досить регулярно читано «Зорю» та «Правду», іноді «Народ» та «Жите і Слово». Всіма новинками, як російського, так і українського письменства користувався Єфремов, почасти сам купуючи, а найбільше беручи їх з нелегальної бібліотеки, що належала згаданій семінарській громаді. Як на ті часи, бібліотека була досить добра; частина її згодом перейшла в подарунок до київської «Просвіти». Всі нелегальні видання з тієї бібліотеки один час і переховувались у Єфремова, що жив на квартирі у свого брата, ректора семінарії.

На початку 1896 р. по одній голосній тоді семінарській «історії» [почасти в зв'язку з царською коронацією того року] Єфремов покинув семінарію, не добувши курсу, з репутацією «политически неблагонадежного». Витримавши на другий рік іспит зрілости (при 1-шій гімназії в Києві), екстерном вступив до Київського університету на юридичний факультет, не рвучи зв'язків з семінарською громадою. Скінчив університета р. 1901-го. Нахил до літературної роботи за ці часи вже зовсім окристалізувався, і, скінчивши університета, Єфремов цілком віддався літературі. Року 1905-1907, а також і 1919-го одбував не раз вселюдну тюремну повинність. Працював у Всеукраїнській Організації («Товариство Українських Поступовців»), у Селянській Спілці першої формації (1905 р.), в партії (радикальній, радикально-демократичній і соціалістів-федералістів). Був заступником Голови Укр[аїнської] Центральної Ради і першим Генеральним Секретарем справ міжнаціональних (1917-го р.).

Писати [українською мовою] почав Єфремов на шкільній лавці, з року приблизно 1893-го, а вже р. 1895-го надруковано в «Дзвінку» перші його праці (белетристика). З того часу Єфремов брав участь у таких виданнях (хронологічно): «Дзвінок» (1895), «Зоря» (1895), «Правда» (львівська 1896), «Руководство для

сельських пастырей» (1896; офіційна семінарська робота), «Записки Наукового Товариства ім. Шевченка» (1898-1905, огляди і рецензії), «Літературно-Науковий Вістник» (1898-1905, 1907, 1917, - сила дрібних заміток і рецензій надто за р. 1899-1903), «Киевское Слово» (1899), «Сын Отечества» (1899, 1905), «Волынь» (1899, 1901), «Жизнь и Искусство» (1900), «Киевская Газета» (1900, 1903), «Киевская Старина» (1901-1905, літературно-критичні й публіцистичні статті, рецензії, дрібні замітки), «Киевские Отклики» (1905, 1907 - між іншим, перша в Росії газетна стаття українською мовою в 1905 р.: «Чи буде суд»), «Хлібороб» (лубенський, 1905), «Громадська Думка» (1905-1906), здебільшого передовиці, публіцистичні статті й фейлетони), «Нова Громада» (1906 - огляди українського й російського життя), «Русское Богатство» (1905-1914), «Рада» (1907-1914, передовиці, огляди, літературно-критичні і публіцистичні фейлетони і т. і.), «Киевские Вести» (1907-1910), «Киевская Искра» (1908), «Газета» (1909), «Przegląd Krajowy» (1909), «Ukrainische Rundschau» (1909), «Світло» (1910-1914), «Киевская Мысль» (1910-1914, 1917), «Русские Ведомости» (1910, 1914-1915), «Les Annales des Nationalies» (1911), «Украинская Жизнь» (1912-1917, статті, огляди, рецензії), «Дніпрові Хвилі» (1913), «Заветь» (1913), «Приазовский Край» (1914), «Русские Записки» (1914), «Голос минувшего» (1914-1917), «Україна» (1914), «Основа» (одеська, 1915), «Боротьба» (нелегальна, 1915), «Ежемесячный журнал для всех» (1915), «Северные Записки» (1916), «Промінь» (московський, 1916-1917), «Муравейник» (1917), «Нова Рада» (1917-1919, передовиці, огляди, літературно-критичні й публіцистичні статті), «Известия Исполнительного Комитета Киевского Совета Объединенных Общественных Организаций» (1917), «Власть Народа» (1917), «Книгарь» (1917-1919), «Записки Українського Наукового Товариства в Києві» (1918), «Наше Минувле» (1918-1919), «Просвітянин» (1918), «Українська Кооперація» (1919), «Громада» (1919) та у всяких збірниках і альманахах, переважно українських. За цей же час таки Єфремов редагував журнал «Нову Громаду» (кн. IV-VIII, інші місяці просидів у тюрмі), спорадично кількома нападами «Громадську Думку» (як наказний редактор, був заарештований в серпні 1906 р.), «Раду» й «Нову Раду», а також усі видання видавництва «Вік» з року 1900-го. Підписував свої статті Єфремов або повним прізвищем, або ініціалами С. Є., С. Є-мов, або псевдонім - Ромул, не рахуючи випадкових псевдонімів та криптонімів (С. Охріменко, С. Палець, Spectator, С. Ярошенко, Р. Дніпровенко, Сергій, С. Ситковецький, Липовчанин, Земець, Киянин, Scriba, Волосожар, Тр. Лановий, Нето, П. Устяк, С. Александрович, С. А-вич, тощо), але величезна більшість газетних статтів була без підпису. Всього з праць Єфремова надруковано понад 3000 назв, з яких у доданий тут показчик заведено тільки літературні і хіба головніше з публіцистичних.

На белетристиці, що нею С. О. Єфремов розпочав свою літературну кар'єру, він довго не стояв; його спеціальністю зробилася літературна критика та історія письменства.

За царських часів, коли над науковим письменством тяжіла заборона, С. О. Єфремов видав дуже добрий «сурогат» історії української літератури - уміло дібрану антологію «Вік» з біографіями письменників [3 томи - 1902 р.]. А як стало можна в російській Україні друкувати й наукові українські речі, С. О. Єфремов видав справжню «Історію українського письменства», починаючи з найдавніших ще великокняжих часів [1 і 2 вид. 1911 р., 3 вид. - 1917 р., коротке підручне - 1918 р.]. До цієї капітальної праці С. О. Єфремов підготовлював матеріал на протязі

довгих років, монографічно працюючи як над студіюванням наших старих, класичних письменників, так і систематично стежачи з великою увагою за всіма новинами нашої літератури і негайно подаючи свою критику й рецензії на них.

Отак, батька нового українського письменства Івана Котляревського Єфремов не тільки критично перестудіював, не тільки подавав свої наукові критики й рецензії на праці про К[отляревського] [як от про Степенкову працю 1912 р.], але й зладив нові критичні видання його писань, з науковими передмовами, з багатими біо- і бібліографічними замітками та увагами [1909 і 1918 pp.]. Українська Академія наук, обравши С. О. Єфремова своїм членом, повинна буде негайно доручити йому справді академічне критичне видання Котляревського - і ніхто краще за Єфремова не зможе виконати таку задачу. Із дальших наших літературних класиків першої половини ХІХ в. і аж до кінця 60-х років С. О. Єфремов працював трохи чи не над усіма: над галицьким Котляревським - Марк. Шашкевичем [1911, 1912], над Гребінкою [якого Єфремов видав з своєю передмовою, 1905, 1912], Квіткою-Основ'яненком [1918], М. Вовчком [1907], Кулішем і його дружиною Г. Барвінок [1911-1912], Свидницьким [1911, що його чудову повість «Люборацькі» Єфремов і видав у світ поправно] і над багатьма другими. Але, звичайно, лев'ячу частину праці Єфремова захопив собою Шевченко. Ще молодиком, під доглядом покійного О. Я. Кониського, Єфремов працював над українським перекладом Шевченкових російських писань. Відколи одчинився за кордоном «Літературно-Науковий Вістник» [1899 р.], Єфремов щороку подавав у ньому низку статтів і заміток про Шевченка, про відношення давніх і теперішніх російських письменників до Шевченка [1899-1901], про офіційну критику на Шевченка з року 1865-го [1905 у «Збірнику на честь М. С. Грушевського»] і т. д. Відколи настала змога для Єфремова та його політичних однодумців, вони стали видавати в Росії періодичний орган «Рада», і Єфремов з першого ж року заходився вміщувати тут статті про Шевченка. Його увагу спиняють: відношення українських письменників до Шевченка [1907], «Шевченкова» мова [1907], славнозвісне Шевченкове «Посланіє» [1907]; він спиняється над новим виданням – «Кобзаря» [1908], що над ним працював покійний В. Доманицький, і т. д. і т. д. Дбаючи про те, щоб спопуляризувати Шевченка серед як найширшої публіки, Єфремов нарешті пише просвітню книжечку про Тарасове життя й поетичні писання, книжечку, що 1908 р. видержала два видання, а потім друкувалась наново [останній раз 1917 р.].

І в цей момент, як я пишу оці рядки, Т-во «Просвіта» видає в серії своїх видань вседоступну розвідку С. О. Єфремова про паломництво в Мекку й Медину всіх українців: «Шевченкова Могила».

Письменників після Шевченка, післяреформеної доби, які вже нашими часами встигли теж зробитися класиками, критик Єфремов студіював не менш, коли не більше, ніж старих. Досить згадати спеціальну основну його розвідку про повістяра Ів. Нечуя Левицького: «Бытописатель пореформенной Украины» [«Киевская Старина», 1905], про видатного галицького письменника-енциклопедиста Івана Франка [1903, 1912 і 1917], про драматурга Карпенка-Карого [1908, 1910], що до його «Драм і Комедій» С. Єфремов навіть дав вступну редакційну статтю [1910], про славного нашого музику М. В. Лисенка [1912] і др. Чужі люде, прихильні до українства, як академік Хв. Е. Корш [1915], або досі живий патріарх української літературної історії акад. М. І. Петров [1918] знайшли у С. О. Єфремова щирі оцінки.

З єфремовських статтів про українських письменників молодших, зовсім близьких до нас, але вже не живих тепер, зазначим статті про Б. Грінченка [1910, 1911, 1912, 1813], про Лесю Українку [1912, 1913], М. Коцюбинського [1918] і др.

Мабуть, чи не найбільшу частину своєї критичної уваги присвятив С. Єфремов витворам сучасної української літературної творчості,

В «Киевской Старине» та в українських часописах він систематично вів огляд усього нового, що виходило в світ по-українськи, спиняючись далеко не тільки над позитивним і добрим, але ще більш над негативним і слабим.

В своїх критичних оцінках нових течій і нової продукції Єфремов являється справді критиком об'єктивним академічного рангу. Він розуміє, що можна і треба в письменстві шукати нових шляхів, але перестерігає перед декадентськими манівцями [«В поисках новой красоты» - «Киевск[ая] Стар[ина]», 1902; «Літературний намул» - «Рада», 1908]. Він високо-високо цінить художній талан Винниченка - і безпощадно осуджує його антихудожні своерідно-етичні тенденції та його своерідну мораль [«Гнучка чесність» - «Рада» 1909]. Він вітає новітній талан Олеся, але нагадує, що поетові треба над своїм таланом працювати та його вивершати [«Муза гніву і зневір'я» - «Рада» 1909; «В боротьбі з забуттям» 1911]. Само собою ясно, що з усяким літературним сміттям, яке тільки захарашує нашу літературу, не даючи нічого додатнього, критик Єфремов не церемониться. Досить згадати його дотепну розвідку про всяких наших «малоросійських драматургів», їм же ність числа («Літературний Бонавентура» - «Киевск[ая] Стар[ина]», 1905).

Коли б усі критичні статті, розвідки, рецензії і дрібні замітки С. Єфремова, навіть про найдрібніші третьорядні літературні явища, зібрати до купи та надрукувати окремим томом [а певно це й буде колись зроблено], то це буде чудовий матеріал для історії новітнього письменства, - матеріал, який і дальшими поколіннями читатиметься з захопливим інтересом, бо все, що пише Єфремов, він пише картинно, жваво, дотепно, розумно і прекрасною, бездоганною, зразковою українською літературною мовою, додам до того. Для філолога-стиліста, для літератора-пуриста, який боронить чисту народність в нашій мові, читати статті Єфремова одна суцільна насолода та втіха. І це треба сказати не тільки про наукові статті Єфремова, а взагалі про всі його писання. Бо єсть у нього чимало ще й публіцистичних статтів [на них спинятися мені тут немає чого] - і з літературно-філологічного боку їх можна назвати просто класичними. Академічна Комісія для складання словника живої української мови повинна буде вичерпати всі статті Єфремова як найповніше.

Коли ж по статуту Академії Наук (§ 6, а, прим. 2) академіки класу красного українського письменства повинні дбати, «щоб українська літературна мова добре розвивалася й була чиста», - то С. Єфремов повинен бути поставлений на першому місці серед усіх можливих кандидатів.

Акад. А. Кримський

Записки історично-філологічного відділу. – Київ: Друкарня Всеукраїнської АН, 1923. – Кн. 2/3 (1920-1922). – [Б. Частина офіційна]. - [Додаток V до протоколу № 1]. - С. 42-48.

Додаток 5

ПРИКЛАДИ ЗМІН У НАПИСАННІ СЛІВ У ТЕКСТАХ С. ЄФРЕМОВА

аби-яка – абияка	де-що – дещо
автобіографічний – автобіографічний	де-який – деякий
адміністративний – адміністративний	де-які – деякі
академічні – академічні	дійсности – дійсності
Академия – Академія	дисципліна – дисципліна
актор – актор	до віку – довіку
аналогічний – аналогічний	добірав – добирав
ані трохи – анітрохи	до-долу – додолу
антисемітизм – антисемітизм	до-схочу – досхочу
безпосередно – безпосередньо	економічна – економічна
більярд – більярд	епізод – епізод
бібліографічний – бібліографічний	етнографічний – етнографічний
біографічний – біографічний	етнографія – етнографія
богато – багато	з осібна – зосібна
б'ються – б'ються	з під – з-під
в вечері – ввечері	з'окрема – зокрема
в останне – востанне	з'осереджувалась – зосереджувалась
в ранці – вранці	забірала – забирала
вбірав – вбирив	загально-державний – загальнодержавний
вбірався – вибирився	загально-людський – загальнолюдський
вбірає – вибирає	загально-російський – загальноросійський
вбірались – вибирались	за-для – задля
вбірати – вибирати	замісьць – замість
вбіраючи – вибираючи	за-молоду – замолоду
визначаються – визначаються	збірав – збирив
випірали – випирали	зважити – зважити
відомости – відомості	зв'язати – зв'язати
вміраючи – вмираючи	зв'язки – зв'язки
все таки – все-таки	зв'язок – зв'язок
всеславянська – всеслов'янська	зенит – зеніт
гимн – гімн	зневір'я – зневір'я
гимназія – гімназія	зоологічний – зоологічний
гіпноз – гіпноз	зв'язаний – зв'язаний
гіпотеза – гіпотеза	інакше – інакше
де далі – дедалі	інакший – інакший
де інде – деінде	иньший, инший – інший
де чого – дечого	іскра – іскра
демонічний – демонічний	індивідуальність – індивідуальність
денаціоналізація – денационалізація	індивідуальности – індивідуальности
ідентифікування – ідентифікування	
де-хто – дехто	

інституція – інституція	на-віч – навіч
інтернаціоналізм – інтернаціоналізм	найблизчий – найближчий
існування – існування	народне – народне
існує – існує	народній – народний
ка-зна що – казна-що	народнього – народного
капітал – капітал	на-силу – насилу
капітально – капітально	націоналізм – націоналізм
капітан – капітан	національності – національності
карієра – кар’єра	не аби-як – неабияк
кінець-кінцем – кінець кінцем	не аби-який – неабиякий
клімат – клімат	невміруща – невмируща
клясики – класики	несчисленний – незчисленний
коли небудь – коли-небудь	Ницше – Ніцше
кологія – кологія	ніби то – нібито
комедія – комедія	ніби-то – нібито
комічний – комічний	оазіс – оазис
комічність – комічність	одбрати – одбирати
компроміс – компроміс	організм – організм
коректності – коректності	органічний – органічний
користний – корисний	органічно – органічно
кріваво – криваво	оригінал – оригінал
курйозний – курйозний	оригінальний – оригінальний
лінгвістичний – лінгвістичний	по-за – поза
любови – любові	пам’яті, пам’яти, пам’яті – пам’яті
людскости – людськості	пам’ять – пам’ять
м’який – м’який	пам’ятати – пам’ятати
м’якість – м’якість	педагогіка – педагогіка
майбутності – майбутності	педагогічний – педагогічний
механічно – механічно	перебіраючи – перебираючи
мізерне – мізерне	переіначити – переіначити
містичний – містичний	петербургський – петербурзький
міський – міський	підпірає – підпирає
місія – місія	підчас – під час
москвофіл – москвофіл	пієса – п’єса
мусів – мусив	по всяк час, по-всяк час – повсякчас
мусіли – мусили	по російському – по-російському
на віки – навіки	по українському – по-українському
на віщо – навіщо	повір’я – повір’я
на далі – надалі	повісти – повісті
на довго – надовго	позабирати – позабирати
на завжди – назавжди	позбірає – позбірає
на зустріч – назустріч	полеміка – полеміка
на останці – наостанці	полонізація – полонізація
на певне – напевне	по-між – поміж
на швидку руч – нашвидкуруч	помірають – помирають
набіраючи – набираючи	по-над – понад
на-віки – навіки	популяризувати – популяризувати

популярности – популярності
порозпускає – порозпускає
посередно – посередньо
прибїрати – прибирати
призвіще – прїзвище
примитивний – примітивний
прирожденна – природжена
«Просвїти» – «Просвіти»
про те – проте
псевдоним – псевдонім
психика – психіка
психологичний – психологічний
пьеси – п'єси
раз-у-раз – раз у раз
реализм – реалізм
Росії – Росії
розказано – розказано
розказувать – розказувать
розказують – розказують
роскиданий – розкиданий
роскопати – розкопати
роскотилась – розкотилась
роскош – розкіш
роскривши – розкривши
роскрита – розкрита
роскуйтеся – розкуйтеся
роspалась – розпалась
роspитав – розпитав
роspитує – розпитує
роspитується – розпитується
роspлутати – розплутати
роspлутуючи – розплутуючи
роspочинає – розпочинає
роspускають – розпускають
роstrачував – розтрачував
роsxитуючи – розхитуючи
роsxодиться – розходиться
роsxодяться – розходяться
сами – самі
свідомости – свідомості

се б то – себто
сельський – сільський
Сїбір – Сибір
слав'яне – слов'яни
славянський – слов'янський
специфична – специфічна
специфично – специфічно
спостерегати – спостерігати
сучасности – сучасності
сформулував – сформулював
сценичний – сценічний
сцілюща – цілюща
счепитись – зчепитись
т. и. – т. і.
так таки – так-таки
тим то – тим-то
то-що – тощо
трагичний – трагічний
труппа – трупа
українофил – українофіл
у-низу – унизу
у-перше – уперше
усим – усім
участница – учасниця
физичний – фізичний
фиктивно – фіктивно
филолог – філолог
философия – філософія
философський – філософський
фильсоф – філософ
хронично – хронічно
хронологичний – хронологічний
цивілізований – цивілізований
цітований – цитований
що-до – щодо
що-року – щороку
як найбільше – якнайбільше
як що – якщо
як-раз – якраз

ФОТОДОАТКИ

ФОТОДОАТОК 1

Великої слави
 Сергію Олександровичу
 Прошу вас, якщо можливо, щоб ви
 нас своїм проханням. Як ви справді
 наше відданість до молоді, офіційно
 якісь книжки свого видання
 для бібліотеки у Києві, то не
 відмовте будь ласка написати
 мені саме які, і якщо, як що
 ви знаєте, написати будь ласка
 і те, які книжки офіційно для
 цієї бібліотеки відданість до Ки-
 ївської Київської Старої
 Я перш це сподіюся зурядовати
 нас цім проханням, бо є ще і
 інші прохання, які не те щоб

Автограф листа В. Леонтовича до С. Єфремова від 17 листопада 1903 р., Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, ф. 120, № 67.

ФОТОДОДАТОК 2

Орумент 20. 45
 СМБ.
 Одшурман, 47
 19 ¹/₁₉ 05

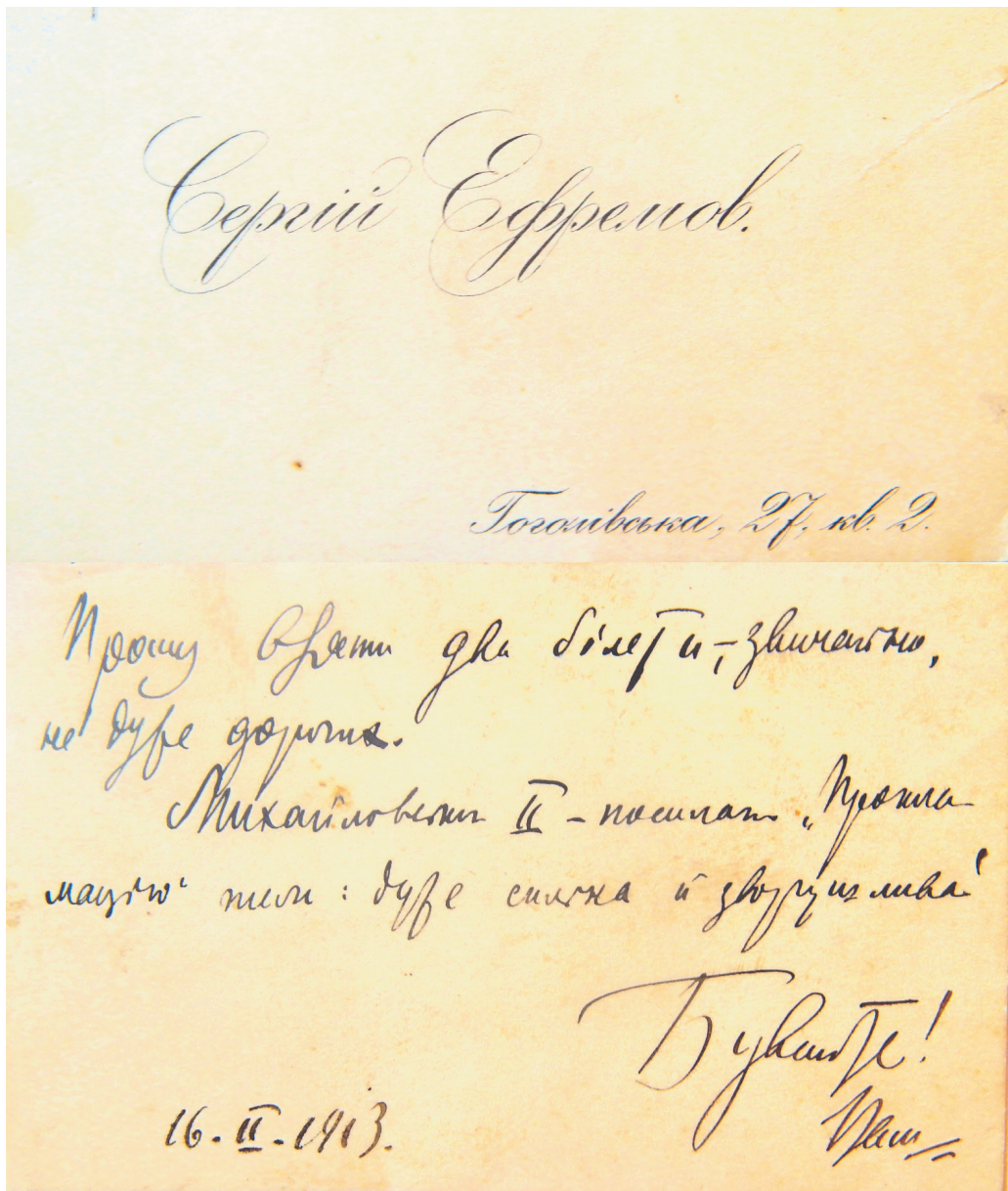
Широмасловий
 Серій Єфремову!

Буди насна, зацікав мене каліграфі-
 матефка, два прилірши, Корфус Шел
 зина, якого я прочав у Вас, не така
 тога поки вийде ще яка-небудь
 особа книжна. Звістіть також, коли
 робила найкраща, чи не розмовляли Ви
 з Кім про проєкт книжки про XIX в. на
 Вкраїні? Як відраєкиє і що казати?
 Матеріалі розроби, побудовані та підпри-
 мліні знаменні пам'яті сестриці зобра-
 гану, що ^{спробидалися на втіленні проєкту, а інші поведіння у Києві} ~~зобра-
 гану~~, що ~~зобра-
 гану~~ сьогодні я, переживши одну
 з рашотних у краєцї Кієвщині, трохи оц-
 мався, і нічого даї ще не зробив!!!

Tout à vous A. Русов

Автограф листа О. Русова до С. Єфремова від 19 січня 1905 р.,
 Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ,
 ф. 120, № 402.

ФОТОДОДАТОК 3

Автограф С. Єфремова на візитовій картці, адресованій
Л. Яновській, від 16 лютого 1913 р. Відділ рукописів
Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, ф. 120, № 611.

ФОТОДОДАТОК 4

Автограф відкритого поштового листа Б. Грінченка до С. Сфремова від 23 травня 1908 р., Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, ф. 120

ФОТОДОДАТОК 5

Поштова листівка до С. Єфремова (адресована: Київ, Кадетський перевулок, 27) з автографом І. Труша від 12 травня 1903 р., Відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Шевченка НАНУ, ф. 120, № 449.

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ

Енциклопедично-довідкові видання

1. Енциклопедія історії України: Т. 6. Ла - Мі / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2009. – 790 с.
2. Енциклопедія історії України: Т. 7. Мл - О / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2010. – 728 с.: іл.
3. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па - Прик / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2011. – 520 с.: іл.
4. Енциклопедія історії України: Т. 9. Прил - С / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2012. – 944 с.: іл.
5. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т - Я / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України, Інститут історії України. – К.: «Наукова думка», 2013. – 784 с.: іл.
6. Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]: <http://esu.com.ua/about.php>
7. Енциклопедія українознавства: в 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Нью-Йорк: Молоде Життя, 1954 - 1989. – 4016 с.
8. Онацький Є. Д. Українська мала енциклопедія: у 4 т. / упоряд. та наук. ред. С. Білокінь. – 2-ге вид., уточн. – К.: Пульсари, 2016. – Т. 1: А-І. – 2016. – 562 с.
9. Українська літературна енциклопедія: в 5 т. / Редкол.: І. О. Дзевєрін (відповід. ред.) та ін. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1988. – Т. 1: А-Г. – 536 с.: іл.; 1990. – Т. 2: Д-К. – 576 с: іл.; 1995. – Т. 3: К-Н. – 496 с: іл.
10. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. – СПб. Семеновская Типолиитография (И. А. Ефрона), 1890-1907.
11. Франківська енциклопедія: У 7 т. / редкол.: М. Жулинський, Є. Нахлік, А. Швець та ін. – Львів: Світ, 2016. – Т. 1. - 680 с.
12. Шевченківська енциклопедія: у 6-ти т. / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол.: М.Г. Жулинський та ін. – К., 2012-2016.

Видання та перевидання праць С. О. Єфремова

1. Єфремов С. [Рец.]: З починів українського соціалістичного руху. Мих. Драгоманов і женецький соціалістичний гурток. Wien, 1922 // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Т. 46, кн. 2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915-1938). Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви». – Львів: Світ, 2015. – С. 97-99.
2. Єфремов С. De mortuis. Пам'яті Ол. Русова. – Пам'яті К. Паньківського.

– В. Лесевич // Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / уклад.: Н.М. Сидоренко, О.І. Сидоренко; Дослідн. центр укр. преси. – К., 2001. – С. 265-279.

3. Єфремов С. *Personalia*: Публіцистика 1899-1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка). – Т. 1 [А-К] / Упоряд. С.Г. Іваницька. – Запоріжжя–Херсон: Гринь Д. С., 2016. – 468 с.

4. Єфремов С. Біографія Петрова Миколи Івановича [28 вересня 1918 р.] // Постійна комісія УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. 1918-1933. Документи, матеріали, дослідження / Автор-упоряд. С. М. Ляшко. – К.: НБУВ, 2003. – С. 258-260.

5. Єфремов С. В тісних рямцях // Слово і час. – 1992. – № 6. – С. 37-45 .

6. Єфремов С. До ідеалів молодості (М.І. Туган-Барановський і українство) // Україна. – 1992. – № 31. – С. 20.

7. Єфремов С. Загальні уваги до історії українського письменства // Українська мова і література в школі. – 1992. – № 11/12. – С. 25-29.

8. Єфремов С. Перед процесом // Липинський В. Повне зібрання творів, архів, студії. – Т. 1: Суспільно-політичні твори (1908-1917) / Ред. кол.: Я. Пеленський (гол. ред.), І. Гирич та ін.; Східноєвропейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ. – К.: Український письменник, 2015. – (Твори). – С. 550-553.

9. Єфремов С. Про мову / підгот. М. Цимбалюк // Слово Просвіти. – 2012. – № 36. - 6-12 вересня. – С. 4.

10. Єфремов С. Сильному духом. Ясній пам'яті Луки Скочковського [Підгот. до друку С. Кіраль] // Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси: ЧНУ, 2012. – С. 56-63.

11. Єфремов С. Страчене життя // Антологія української літературно-критичної думки першої половини ХХ століття: наук. видання / Упор. В. Агеєва. – К.: Смолоскип, 2016. – С. 151-161.

12. Єфремов С. О. Вибране: ст., наук. розвідки, монографії / упоряд., передм. та прим. Е. Соловей; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К.: Наукова думка, 2002. – 757 с.

13. Єфремов С. О. За рік 1912-й. Під обухом. Більшовики в Києві: публіцистичний збірник / вступ. слово А. Болабольшенко. – К.: Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1993. – 136 с. – (Спадок).

14. Єфремов С. О. Історія українського письменства: у 2-х т. – (Українське літературознавство; вип.1). – Т. 1: Від початків по М. Костомарова. – Київ-Ляйпціг, 1919 [Вецляр 1924] / Український вільний університет. – Мюнхен: [б. в.], 1989. – 445 с.; Т. 2: Від Т. Шевченка по початок 1920-их років. – Київ-Ляйпціг, 1919 [Вецляр 1924] / Український вільний університет. – Мюнхен: [б. в.], 1989. – 495 с.

15. Єфремов С. О. Коротка історія українського письменства. – Стейт Каледж: видавець В. Луців, 1972. – 210 с.

16. Єфремов С. О. Літературно-критичні статті [упоряд., передм. і прим. Е. С. Соловей]. – К.: Дніпро, 1993. – 351 с.: портр. – (Серія «Українська літературна думка»).

17. Єфремов С. О. Між двома душами // Сорочинський ярмарок на

Невському проспекті. Українська рецепція Гоголя / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – (Літературний проект «Текст + контекст»). – С. 17-35.

18. Єфремов С. О. На святі Котляревського (З згадок самовидця) // Рідний край. – 2003. – № 2. – С.132-136.

19. Єфремов С. О. На сторожі національної гідності: до характеристики публіцистичної діяльності проф. М. С. Грушевського / З рос. мови переклав О. Рибалко за укр. правописом 1929 р. // Український історик. – 1995. – №1-4. – С. 167-179.

20. Єфремов С. О. Початок нової доби: радівська публіцистика / Березень–серпень 1917 / упоряд., передмова, примітки: М. І. Цимбалюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – 383 с.: іл.

21. Єфремов С. О. Публіцистика революційної доби (1917-1920 рр.): [у 2 т.] / редкол.: Верстюк В. Ф. (відп. ред.) [та ін.]; упоряд.: Верстюк В. Ф. (керівник) [та ін.]; НАН України, Ін-т історії України, Сівер. ін-т регіон. дослідж., Держ. наук. арх. б-ка. – К.: Дух і літера, 2013 - 2014. – (Джерела до вивчення історії Української революції) (Бібліотека спротиву. Бібліотека надії). Т. 1: [9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р.] / [передм. В. Верстюка]. – 2013. – 645, [2] с.; Т. 2: [9 травня 1918 – 30 травня 1920 рр.]. – 2014. – 543 с.

22. Єфремов С. О. Шевченкознавчі студії / упор. О. В. Меленчук; вступ. стаття Е. С. Соловей. – К.: Україна, 2008. – 368 с.

23. Єфремов С. О. Щоденник (1.01.1895 – 4.02.1896). Про дні минулі (1876 – 1907): спогади / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАНУ, Ін-т рукоп. НБУ ім. В. Вернадського [упоряд., вступ. ст.: І. Гирич]. – К.: Темпора, 2011. – 790 с.

24. Єфремов С. О. Щоденники, 1923-1929. – Київ: Газета «Рада», 1997. – 843 с.: іл. – (Б-ка газети «Рада». Мемуари).

Текстологія та археографія

1. Бурлака Г. Літературно-критична спадщина Михайла Грушевського: джерелознавчі знахідки // Слово і час. – 2008. – № 6. – С. 77-82.

2. Гирич І. Б., Ляхоцький В. П. Видання україномовних епістолярних джерел кінця ХІХ – середини ХХ ст.: метод. рек. / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: [б. в.], 2000. – 48 с. – (Проблеми едиційної та камеральної археографії: історія, теорія, методика; вип. 38).

3. Німчук В. В. Правила видання пам'яток, писаних українською мовою та церковнослов'янською української редакції. – Ч. 1. Проект. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1995. – 34 с.

4. Рибалко О. Текстологічне опрацювання творів М. Грушевського // Олександр Рибалко і суспільно-культурне життя України: Матеріали науково-практичної конференції / Упоряд.: І. Гирич і К. Рибалко. – К.: Колофон, 2016. – С. 221-237.

Мемуари, щоденники, листування, меморіальні збірки, перевидання літературної та історіографічної спадщини

1. Вибрані листи Пантелеймона Куліша, українською мовою писані / Ред. Ю. Луцького; передмова Ю. Шевельова. – Нью-Йорк–Торонто: УВАН у США,

1984. – 326 с.

2. Грінченко М. Спогади про Івана Франка та про його семейове огнище // Спадщина. Літературне джерелознавство. Текстологія. – К.: ВД «Стилос», 2010. – Т. 5. – С. 190-227.

3. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Т. 7. Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». – Львів: Світ, 2005. – 778 с.

4. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки (1906–1916)». – Львів: Світ, 2007. – 756 с.

5. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Т. 11. Серія «Літературно-критичні та художні твори». Літ.-крит. праці (1883–1931). «По світу». – Львів: Світ, 2008. – 752 с.

6. Грушевський М. С. Твори: у 50 т. / голов. редкол.: Павло Сохань (голов. ред.) [та ін.]; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – Львів: Світ, 2004. – Т. 6. Серія «Історичні студії та розвідки (1895–1900)». – 676 с.

7. Доманицький В. З науково-творчої спадщини: Статті, рецензії, огляди, бібліографія. У 2-х кн. – Кн. 2 / Упоряд., автор передмови, редактор В. Т. Поліщук. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2010. – 410 с.

8. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки / Упоряд. та вступ. ст. І. Старовойтенко; наук. ред. Н. Миронець; НАН України [та ін.]. – К.: Темпора, 2010. – 384 с.

9. Загірня М. Спогади / Передмова, упорядкування, примітки Л. Неживої. – Луганськ: Видавництво «Шлях», 1999. – 160 с.

10. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889-1960) / за ред. В. Янева. – Париж; Мюнхен, 1969. – 359 с. фот.

11. Левицький М. Вибране / Упоряд. Н. Пушкар, О. Яблонська, Т. Данилюк-Терещук; Вступ. ст. і прим. О. Яблонської. – Луцьк: «Терези», 2016. – 462 с.

12. Леонтович В. М. Зібрання творів: у 4 т. / Упоряд.: О. Леонтович. – К.: Сфера, 2004 – (Бібліотека газети «Рада»). – Т. 3: Повість. Спогади. – 2005. – 336 с.: портр.

13. Листи до Михайла Коцюбинського. – Т. 2: Горошовський – Іткін / Упоряд. та комент. В. Мазний. – Ніжин: Аспект, 2002. – 480 с.

14. Листи Олександра Кониського до Іллі Шрага: наукове видання / Упоряд., передмова, примітки Т. П. Демченко, О. О. Мисюри. – Чернівці: Просвіта, 2011. – 210 с.

15. Листування П. Я. Стебницького / Упоряд., вступ. ст. і комент. І. Демуз. – Корсунь-Шевченківський: Гаврищенко В. М., 2011. – 249 с.

16. Лотоцький О. Лицарь національного обов'язку // Українське життя. – Подєбради, 1926. – 21 жовтня. – С. 1–2.

17. Лотоцький О. Сторінки минулого. – Ч. 1. – [Б. м.], УПЦ в США, 1966. – 287 с.

18. На хресній дорозі: історія родини Ліндфорсів-Русових у листуванні / упоряд. та пер. Г. Дацюк та О. Михалевич–Рудакевич. – Чернівці: Букрек, 2013. – 244 с.

19. Русов О. О. Щоденники та спогади / Упоряд. О. Я. Рахно. – Чернівці: Десна-Поліграф, 2011. – 317 с.

20. Русова С. Мемуари. Щоденник. – К. Поліграфкнига, 2004. – 544 с.

21. Славінський М. А. Заховаю в серці Україну: поезія, публіцистика, спогади. – К.: Юніверс, 2002. – 415 с.: іл.
22. Старицька-Черняхівська Л. Вибрані твори: Проза. Поезія. Мемуари. – К.: Наук. думка, 2000. – С. 630-823.
23. Тадей Рильський. В житті ніколи неправді не служив / Упоряд. М. Г. Рильський. Автор передм. та комент.: Н. М. Пазяк. – К.: «Успіх і кар'єра», 2013. – 576 с.
24. Франко І. З остатніх десятиліть ХІХ віку // Франко І. Зібрання творів: у 50 т. – К.: Наук. думка, 1984. – Т. 41. – С. 471-529.
25. Франко І. Причинки до історії України-Руси // Грушевський М. С. Твори: у 50 т. – Т. 46, кн. 1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890-1914). Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви». – Львів: Світ, 2015. – С. 288-400.
26. Чикаленко Є. Щоденник (1907 -1917). – Львів: Червона калина, 1931. – 496 с.

Праці про С. О. Єфремова та рецензії на його твори

1. Акад. Сергія Єфремова життєпис, спис праць і їхня наукова оцінка // Записки Історично-Філологічного Відділу ВУАН. – 1923. – Кн. 2–3. – С. 42–92.
2. Бжеський Р. [Рец.]: Акад. Сергій Єфремов. Михайло Коцюбинський (видання «Загальної бібліотеки»). – Липськ, 1925 // Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років) / Ін-т історії України НАН України; [упоряд. В. Бойко, Т. Демченко; відп. ред. Г. Боряк]. – К.: Темпора, 2016. – С. 275-279.
3. Бжеський Р. [Рец.]: Сергій Єфремов. Коротка історія українського письменства. Вид. 2-е. Видавництво «Дніпрові пороги», 1924 р. // Бжеський Р. Прелюдія поступу (вістниківський доробок 1924-1934 років) / Ін-т історії України НАН України; [упоряд. В. Бойко, Т. Демченко; відп. ред. Г. Боряк]. – К.: Темпора, 2016. – С. 265-269.
4. Білокінь С. Спогади С. Єфремова про М. Лисенка // Український музичний архів. – К.: Центрмузінформ, 1995. – Вип. 1. – С. 177-188.
5. Бойко В. «Кругова порука» демократії та Сергій Єфремов // День. – 2010. – № 124–125. – 16 липня.
6. Бойко В. М. Місцеве самоврядування: погляд Сергія Єфремова // Проблеми вивчення історії Української революції 1917 - 1921 рр.: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 7. – С. 113-125.
7. Бойко Ю. Літературознавча та літературно-критична методологія Сергія Єфремова // Бойко Ю. Вибрані праці. – К.: Медекол, 1992. – С. 182-203.
8. Бойко Ю. Тарас Шевченко в насліді Сергія Єфремова // Український історик: журнал УІТ. – 1980. – № 1-4 (65-68). – С. 45-57.
9. Болабольченко А. А. Сергій Єфремов: біографічний нарис. – К.: Щек, 2010. – 278, [1] с.: фотогр.
10. Бурдега О. Іван Франко в оцінці Сергія Єфремова (на матеріалі праці «Співець боротьби і контрастів») // Укр. літературознавство. – Вип. 70. – Львів, 2008. – С. 211–220.
11. Верстюк В. Більшовизм у революційній публіцистиці Сергія Єфремова 1917-1920 рр. // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.:

зб. наук. ст. – 2014. – Вип. 10. – С. 5-32.

12. Верстюк В. Центральна Рада і Тимчасовий уряд у публіцистиці Сергія Єфремова (березень – листопад 1917 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр.: зб. наук. ст. – 2012. – Вип. 7. – С. 89-112.

13. Верстюк В. Ф. Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського // Укр. історичний журнал. – 2013. – № 3. – С. 63-97.

14. Гирич І. Мемуари С. Єфремова про українське суспільне життя на межі ХІХ – ХХ ст. // Гирич І. Між наукою і політикою: історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. – С. 96-172.

15. Голубенко П. На варті українського відродження: С. Єфремов як публіцист // Сучасність. – 1983. – Ч. 6 (266). – С. 36–48.

16. Грабович Г. Сергій Єфремов як історик українського письменства // Грабович Г. До історії української літератури: Дослідження, есе, полеміка. – К., 1997. – С. 428-431.

17. Даниленко С. Будівничі українського світу: родина Дурдуківських (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.): [монографія]; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К.; Вінниця: Нілан, 2014. – 205 с.: фот.

18. Демченко Т. [Рец.]: Єфремов С. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У 2-х т. / Упоряд.: В. Верстюк (керівник), Г. Басара-Тилішак, В. Бойко, В. Скальський. – К.: Дух і Літера; КМБС, 2014. – Т. 1: 9 березня 1917 р. – 28 квітня 1918 р. – 648 с.; – Т. 2: 9 травня 1918 р. – 30 травня 1920 р. – 544 с. – (Серія «БІБЛІОТЕКА СПРОТИВУ, БІБЛІОТЕКА НАДІЇ») // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 218-222.

19. Демченко Т. П. Українсько-російські взаємини крізь призму публіцистики С. Єфремова доби Української революції 1917-1921 рр. // Розумовські зустрічі: зб. наук. праць. – Чернігів, 2015. – Вип. 2. – С. 182-193.

20. Демченко Т. П., Іваницька С. Г. «Російський Сфінкс» як метафора й реальність у публіцистиці Сергія Єфремова на шпальтах «Книгаря» (1919–1920 роки) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 рр.: зб. наук. ст. – 2015. – Вип. 11. – С. 228-262.

21. Доманицький В. [Рец.]: Сергій Єфремов. Марко Вовчок. Літературна характеристика // Доманицький В. З науково-творчої спадщини: Статті, рецензії, огляди, бібліографія. У двох книгах. – Кн. 2 / Упоряд., автор передмови, ред. В. Т. Поліщук. – Черкаси: видавець Чабаненко Ю., 2010. – С. 144-147.

22. Дунай П. П. Стебницький, С. Єфремов, А. Ніковський: полілог на «Хуторі Чорного Мина» // Петро Стебницький в українському національному житті (до 150-річчя від дня народження): монографія. – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013. – С. 207-219.

23. Єрмашов Т. В. Показчик Сергія Єфремова «Українознавство» та його значення для розвитку української національної освіти // Українознавство. – 2007. – № 1. – С. 169–171.

24. Єрмашов Т. В. Про актуальність видання сучасного бібліографічного показника, присвяченого С. О. Єфремову // Українознавство. – 2007. – № 2. – С. 144–145.

25. Єрмашов Т. В. Сергій Єфремов (1876–1939): Біобібліографічний

показчик // Молода нація. – 2007. – № 2 (43). – С. 206–256, 2008. – № 1 (46). – С. 106–115.

26. Загорulyкo P. [Рец.]: Сергій Єфремов. Публіцистика революційної доби (1917–1920 рр.): У 2-х т. – К.: Дух і Літера, 2014 // Критика. – Рік XX, число 9-10 (227–228). – 2016. Вересень. [Електронний ресурс]: <https://krytyka.com/ua/reviews/publitsystyka-revoluutsiynoyi-doby-1917-1920-rr>.

27. Збірник наукових праць П'ятих Єфремовських читань: до 135-річчя з дня народження Сергія Єфремова та 120-річчя з дня народження Павла Филиповича: 5-6 жовтня 2011 р. – Черкаси: Вид. Чабаненко Ю. А., 2012. – 188 с.

28. Іваницька С. Г. Сергій Єфремов versus Богдан Кістяківський: полеміка навколо «політичної спадщини» Михайла Драгоманова (історіографічний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 31. – С. 309-319.

29. Іваницька С. Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX – початок XX століття): наук. видання. – Запоріжжя: Просвіта, 2011. – 452 с.

30. Іваницька С. Г. Кирило-Мефодіївське братство в публіцистичній та науковій спадщині Сергія Єфремова // Науково-практична конференція, присвячена 170-річчю Кирило-Мефодіївського братства [Київ, 22 жовтня 2015 р.]: Зб. матеріалів. – К.: Нац. музей Т. Шевченка; Шевченківський нац. заповідник, 2015. – С. 135-142.

31. Іваницька С. Г. Михайло Драгоманов як «значущий інший» у світосприйманні Сергія Єфремова (1890 – 1920-ті роки) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2011. – Вип. 30. – С. 237-244.

32. Іваницька С. Г. Постать Олександра Кониського у публіцистиці Сергія Єфремова 1900 – 1919 років // Сіверянський літопис. – 2015. – № 4. – С. 157-176.

33. Іваницька С. Г. Праця Сергія Єфремова «Против течения (Памяти В. П. Обнинского)» як документ доби // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. 41. – С. 207-217.

34. Іваницька С. Г. Творчий спадок Михайла Коцюбинського в оцінках Сергія Єфремова на сторінках часопису «Книгарь» (1917– 1919 роки) // Сіверянський літопис. – 2015. – № 1. – С. 146-153.

35. Іваницька С. Г. Українська ліберально-демократична еліта кінця XIX – початку XX ст. в пострадянській гуманітаристиці: історіографічні здобутки та методологічні інновації // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – 2013. – Вип. 23. – С. 284-316.

36. Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова на сторінках журналу «Український історик»: студії та документи // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. праць. – 2015. – Вип. 26. – С. 161-181.

37. Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. [Рец.]: С. Єфремов. Щоденник: Про дні минулі (спогади) // Український історичний журнал. – 2013. – № 1. – С. 179-187.

38. Іваницька С. Г., Єрмашов Т. В. Постать Сергія Єфремова-публіциста в українській пострадянській гуманітаристиці // Українська біографістика. – 2013. – Вип. 10. – С. 282-308.

39. Кіраль С. С. «Сильні духом»: Трохим Зіньківський та Лука Скочковський у спогадах Сергія Єфремова // Збірник праць П'ятих Єфремовських читань. – Черкаси, 2012. – С. 49-55.

40. Мазур Н. Лінгвопоетика мемуарних текстів Євгена Чикаленка та Сергія Єфремова: монографія. – Ніжин: видавець ПП Лисенко М.М., 2012. – 252 с.

41. Матеріали четвертих Всеукраїнських Єфремовських читань, 5-6 жовтня 2006 року: до 130-річчя з дня народження Сергія Олександровича Єфремова. – Черкаси: Брама-Україна, 2007. – 172 с.

42. Меленчук О. Коментування персоналій у листуванні та щоденнику Т. Шевченка: досвід С. Єфремова // Слово і час. – 2011. – № 5. – С. 65-72.

43. Меленчук О. Шевченкознавчий дискурс Сергія Єфремова у контексті українського літературознавства: монографія. – Чернівці: Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича, 2013. – 239, [6] с.: іл., фото.

44. Наєнко М. «Шевченко – наш, большевицький, поет». Шевченківські мотиви в «Щоденниках» академіка Сергія Єфремова // Літературна Україна. – 2016. – № 41. – 27 жовтня. – С. 15.

45. Наєнко М. Сергій Єфремов і його історико-літературна концепція // Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Femina, 1995. – С. 3-15.

46. Наєнко М. Сергій Єфремов, Василь Доманицький і «Корифеї української сцени» // Літературна Україна. – 2013. – № 37. – 26 вересня. – С. 10-11.

47. Овчаренко М. Сергій Єфремов як літературознавець // Збірник на пошану українських учених, знищених большевицькою Москвою / Ред. М. Овчаренко. – Париж; Чикаго: Накладом Осередку праці НТШ в Чикаго, 1962. – (Записки НТШ / Іст.-філософ. секція; т. 173).

48. Одарченко П. Життя і наукова діяльність Сергія Єфремова // Одарченко П. Українська література: зб. вибраних статей. – К.: Смолоскип, 1995. – С. 178-198.

49. Одарченко П. Тарас Шевченко в працях С. Єфремова (до 170-річчя з дня народження Т. Шевченка) // Одарченко П. Тарас Шевченко і українська література: зб. ст. – К.: Смолоскип, 1994. – С. 170-178.

50. П'яста Л. В. Діакартина світу Сергія Єфремова. – Тернопіль: ТОВ «Міжнар. фін. агенція», 1997. – 62 с.

51. Панченко В. Життя без ілюзій // Український тиждень. – 2011. – № 44 (209). – 27 жовтня.

52. Поліщук В. Т. Зі студій над спадщиною Сергія // Поліщук В. Т. Зі студій над класиками. – Черкаси, 2001. – С. 141-160.

53. Пономарьов В. Минулі дні Сергія Єфремова: [Рец.]: Сергій Єфремов. Щоденник. Про дні минулі (спогади). – Київ: Темпора, 2011 [Електронний ресурс]: <http://litakcent.com/2012/01/26/mynuli-dni-serhija-jefreмова>

54. Портнова Л. Документи Сергія Єфремова в архівах Києва // Пам'ятки України: історія та культура. – 2012. – № 7. – С. 82-87.

55. Рубчак Б. Літературна критика Сергія Єфремова // 125 років київської академічної традиції, 1861-1986. – Нью-Йорк: УВАН, 1993. – С. 443-516.

56. Самоплавська Т. Сергій Єфремов у журналі «Світло» // Шлях освіти. – 2001. – № 4. – С. 32-35.

57. Соловей Е. Єфремов і Франко (До 130-х роковин Сергія Єфремова) // Слово і час. – 2006. – № 10. – С. 3-7.

58. Соловей Е. Єфремов як шевченкознавець // Єфремов С.О. Шевченкознавчі студії. – К.: Україна, 2008. – С. 5–14.

59. Соловей Е. На шляху до синтезу // Єфремов С. О. Літературно-критичні статті. – К.: Дніпро, 1993. – С. 5-13.

60. Соловей Е. Сергій Єфремов: доля і спадщина // Єфремов С. Статті. Наукові розвідки. Монографії. – К.: Наук. думка, 2002. – С. 5-16.

61. Сохацька Є. І. Франкіяна Сергія Єфремова // День. – 2006. – № 134. – 11 серп.

62. Стариков Гр. [Рец.]: Сергій Єфремов, Дмитро Багалій, Матвій Яворський... «Українські декабристи чи декабристи на Україні?» Рух декабристів очима істориків 1920-х років. Упоряд., вступ. стаття та прим. Гр. Казьмирчука, Ю. Латиша. – К.: Логос, 2011 // Критика. – 2012. – Ч. 5 (175). [Електронний ресурс]: <https://krytyka.com/ua/reviews/ukrayinski-dekabrysty-chy-dekabrysty-na-ukrayini-rukhd-dekabrystiv-ochyma-istorykiv-1920-kh>

63. Супрун Л. Взаємодія антропоцентричних категорій у науково-публіцистичному дискурсі Сергія Єфремова: монографія. – Вінниця: Книга-Вега, 2007. – 184 с.

64. Тарас Шевченко у критиці: Іван Стешенко проти Сергія Єфремова (за архівними джерелами Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського) / підгот. тексту, вступ. ст. та комент. Л. Рєви // Слово і час. – 2013. – № 6. – С. 106–111.

65. Цимбалюк М. Апостол правди й волі // Єфремов С. Початок нової доби: радівська публіцистика / березень-серпень 1917 / упор. М.І. Цимбалюк. – К.: ВЦ «Просвіта», 2011. – С. 11–26.

66. Цимбалюк М. Відкриття Єфремовської публіцистики // Слово Просвіти: культурологічний просвітницький тижневик. – № 14. – 5 квітня. – С. 10.

67. Цимбалюк М. Класик без жодної амбітності й славолюбія: до 135-річчя Сергія Єфремова // Слово Просвіти: культурологічний просвітницький тижневик. – 2011. – № 45. – 10–16 листоп. – С. 10.

68. Чернописьский М. Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записках Сергія Єфремова: монографія / післямова М. Мушинки. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001. – 170 с.

69. Шаповал Ю. Інший Сергій Єфремов // Дзеркало тижня. – 2006. – 6 жовтня. – № 38. – С. 21.

70. Шумило Н. М. Сергій Єфремов: до питання методології // Актуальна література і проблеми освіти: зб. наук. праць. – Херсон, 2010. – С. 3–12.

«Значущі Інші» Сергія Єфремова в студіях та документах

1. Акорди: Антологія української лірики від смерті Шевченка / уложив І. Я. Франко; худож. Ю. Панькевич; післям. і прим. М. М. Ільницький. – Репр. вид. з дод. – К.: Веселка, 2005. – 350 с.: іл.

2. Гирич І. Б. Київ: люди і будинки: [путівник]. – К.: Либідь, 2015. – 428, [3] с.: іл.

3. Гирич І. Б. Між наукою і політикою. Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Т.: Навчальна книга – Богдан, 2012. – 487 с.: іл.

4. Гирич І. Б. Українські інтелектуали і політична окремішність (середина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. – К.: Український письменник, 2014. – 494, [24] с.: іл. – (Світло світогляду).

5. Грицак, Я. Й. «...Дух, що тіло рве до бою...»: Спроба політичного портрета Івана Франка. – Львів: Каменяр, 1990. – 177 с.
6. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). – К.: Критика, 2006. – 632 с.
7. Євген Чикаленко – будитель української нації (До 150-річчя від дня народження): зб. наук. праць / Упор. Н.І. Миронець, В.М. Піскун, І. М. Старовойтенко. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства НАНУ, 2014. – 400 с.
8. Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine*: Українка в конфлікті міфологій. – 3-е вид., випр. – К.: Факт, 2007. – 640 с. – (Сер. «Висока полиця»).
9. Зборовська Н. В. Код української літератури: проект психоісторії новітньої української літератури. – К.: Академвидав, 2006. – 498 с. – (Серія «Монограф»).
10. Зборовська Н. В. *Моя Леся Українка*: есей. – Тернопіль: Джура, 2002. – 228 с.
11. Земський Ю. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини ХІХ століття. – Хмельницький: «Поліграфіст-2», 2011. – 350 с.
12. Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. ст., прим. О.І. Дея. – К.: Дніпро, 1981. – 413 с.
13. Спогади про Івана Франка / Упоряд., вступ. сл., прим. М. І. Гнатюка. – 2-ге вид., доп., перероб. – Львів: Каменяр, 2011. – 814 с.
14. Іван Франко. Документи і матеріали 1856-1965. – К.: Наукова думка, 1966. – 540 с.
15. Іваницька С. Г. Чернігівські кадети та влада в 1905–1914 роках: імперський та регіональний виміри // Сіверянський літопис. – 2011. – № 6. – С. 108-124.
16. Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст. – Вип. 12. – 2003. – 529 с.
17. Історія української літератури ХХ століття: у 2 кн.: 1910-1930-ті роки: навч. посібник / За ред. В.Г. Дончика. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1993. – 784 с.
18. Історія української літератури ХІХ – поч. ХХ ст.: у 3-х томах / За ред. В. І. Кузьменка. – Т. 1. – К.: «Академвидав», 2013. – 589 с. – (Серія «Альма-матер»).
19. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.: підручник: у 10 т. Т. 1. У пошуках іманентного сенсу. – К.: Вид. центр «Академія», 2013. – 510 с.
20. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.: підручник: у 10 т. Т. 2. У пошуках іманентного сенсу. – К.: Вид. центр «Академія», 2013. – 622 с.
21. Ковалів Ю. Історія української літератури: кінець ХІХ – поч. ХХІ ст.: підручник: у 10 т. Т. 3. У сподіваннях і трагічних зламах. –К.: Вид. центр «Академія», 2014. – 471 с.
22. Кониський О. Я. Тарас Шевченко–Грушівський. Хроніка його життя / упоряд. В. Смілянська. – К.: Кліо, 2014. – 670, [1] с.: іл.
23. Леонтович О. Шульгини: батьки, діти, онуки. – Тернопіль: Навч. книга – Богдан, 2012. – 96 с.

24. Любов Павлівна Ліницька: Життя артистки / Ю.Меженко; Спогади про Л.Ліницьку / В.Василько. – К. : Муз. літ., 1957. – 178 с.

25. Матеріали з історії національної журналістики Східної України початку ХХ століття / уклад.: Н. М. Сидоренко, О. І. Сидоренко; Дослідн. центр укр. преси. – К., 2001. – 448 с.

26. Мельник Я. І остатня часть дороги ... Іван Франко в 1914–1916 роках. – Львів: Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 1995. – 72 с.

27. Минуле і сучасне Волині та Полісся: Модест Левицький в історії України і Волині та проблеми формування інтелектуальної еліти: наук. зб. – Вип. 60. Матеріали Всеукраїнської наук. історико-краєзнавчої конф., присвяченої 150-річчю від дня народження М. Левицького (1866–1932), м. Луцьк, 15-16 грудня 2016 р. / Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2016. – 212 с., іл.

28. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): монографія. – К.: Темпора, 2005. – 384 с.

29. Потужна сила рідного слова: До 100-ліття виходу в світ перших українськомовних видань Східної України / Упоряд. Н.М. Сидоренко. – Полтава: Рік, 2005. – 443 с.: іл.

30. Старовойтенко І. «Рада» – щоденна українська газета Наддніпрянщини як джерело дослідження українського націєтворення // Системні зміни в українському суспільстві першої половини ХХ століття: структура джерельної бази дослідження: монографія. – К.: «МП Леся», 2015. – С. 15-45.

31. Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи: монографія / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К.: Темпора, 2009. – 544 с.

32. Сяйво душі Модеста Левицького (Життя і творчість) / упоряд. Л. Токарук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2009. – 300 с.

33. Чопик Р. Переступний вік: українське письменство на зламі ХІХ–ХХ ст. – Львів; Івано–Франківськ: Лілея-НВ, 1998. – 192 с. – (Літературознавчі студії; вип. 7).

34. Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світлі культурних епох (початок ХІХ – 80-ті роки ХХ ст.): монографія: у 2 ч. – К.: Ін-т історії України, 2014. – Ч. 1. – 587 с.; Ч. 2. – 650 с.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авенаріус Р. 26
Айвазовський І. 196
Аксаков К. С. 68
Альбранди, рід 23
Андерсен Г.-К. 243, 257
Андрієвський О. О. 119
Антонович В. Б. 13, 26, 56, 80, 82, 83,
161, 187 - 190, 235, 246, 410, 411, 418,
420, 429, 431, 454
Аркас М. М. 119
Асник А. 267
Афанасій, архімандрит 333

Б

Багалій Д. І. 85
Бадені К. Ф. 315, 326
Байрон Дж.-Г. 179 - 180
Балабан Гедеон 309
Бантиш-Каменський Д. М. 93, 175
Барвінський Б. О. 309
Барвінський О. 337, 431
Батюшков К. М. 68
Бачинський В. 232
Безуглий, учитель 29, 30
Белевич, співачка 51
Белінський В. Г. 179
Беренштам В. Л. 83
Бестужев О. 184
Бец В. 246
Бецький 350
Бібіков Д. Г. 245, 333
Білиловський К. О. 114-116, 239
Білінський І. 339
Білозерський В. М. 18, 19, 110, 237, 381
Білозерський М. М. 110, 113

Біляшівський М. 246
Блан Луї 218
Бобрецький М. В. 49
Бобринський Г. О. 149
Бобринські, рід 22
Богорський, дяк 373
Богуславський 110
Бодлер Шарль 421
Бодянський О. М. 387, 390, 413
Бордуляк Т. Г. 308
Боровиковський Л. І. 175, 178, 179, 181,
237
Ботвиновський Я. 232
Брюллов К. П. 350, 376
Брюне Жан 86
Бурже Поль 183
Бутаков О. І. 351, 388
Б'єрнсон Б. 267, 434

В

Вагилевич І. 339, 344
Вайнберг П. 67
Валькер Г. А. 410
Василевский Л. (Василевський Л.) 146,
423
Василенко, керівник театральної тру-
пи 216
Ватсон Ю. П. 34
Вахнянин А. К. 43, 44, 47
Величковський А. 339
Венгеров С. О. 72, 247
Веневитинов Д. В. 424
Венеціанов О. Г. 350
Вергілій 196
Вересай О. М. 202, 242
Винниченко В. К. 23, 308, 457

- Віельгорський М. Ю. 376
Вірс К. Д. 86
Вовк Ф (Хв.). К. 308
Восейков О. Ф. 68
Возняк М. С. 309
Волковський 110
Волков К. 232
Волошин 45
Вольк (Волик) 50
Вольтер 334, 369
Вольтер Е. 164
Вороний М. К. 41
Востоков О. Х. 68
Вязлов А. Г. 171
В'яземський П. А. 68
- Г**
Гавриш О. 353
Галеві Людовик 183
Галицький К. 308
Ганейзер Є. В. 207, 208
Ганнібал Абрам 175
Гауптман Г. 136, 147
Гдешинський П. 232
Гегель 430
Гете Й. В. 267
Гейдебуров П. А.
Гейне Г. 41, 254
Герцен О. І. 26, 106, 267
Гізо (Гизо) 218
Глібов Л. І. 106
Глинка Ф. 175
Гнатюк В. М. 266, 309
Гнедич М. 175
Гоголь М. В. 94, 142, 158, 175, 179, 180,
217, 218, 243, 260, 431, 453
Головацький Я. Ф. 167, 170, 339, 342,
344, 345, 346
Голуховський А. 20
Гомер 89, 119, 309
Горбаневские, опекуны Лесевича 28
Гординський (Антонович-
Гординський) Я. Д. 309
Гордица 138
Горелов А. Л. 50
Горленко 49
Горький М. 308
- Грабовський П. А. 150, 175, 184, 421 -
427
Грановський 161
Гребеняк В. 308
Гребінка Є. П. 175, 181, 340, 350, 378,
395, 456
Гредескул М. А. 448, 449
Грибоедов О. С. 68
Григорович В. І. 376
Гришанов О. І. 413
Грім, брати 257
Грінченко Б. Д. 35, 113, 175, 195, 250,
269, 348, 397, 408, 416, 420, 435, 450,
457
Грушевський М. С. 13, 14, 15, 16, 23, 32,
35, 104, 186, 199, 232, 235, 337, 454, 456
Грушевські, Григорій та Марко 232
Губонин П. И. 78
Губський, дяк 373
Гулак М. І. 381, 383
Гурко И. В. 28
- Д**
Даль В. І. 68, 112
Данте Аліг'єрі 31, 175, 398
Дейч Л. Г. 144
Демуцький П. Д. 50
Джаншиєв Г. А. 122, 434
Державін Г. Р. 68, 139
Дідицький Б. А. 20
Дмитрієв М. А. 406
Добоцук [Довбуш О.] 138
Добролюбов М. О. 74, 230, 321, 454
Добрянський Т. 232
Доде А. 183
Доманицький В. М. 353, 355, 357, 360,
362, 363, 420, 432, 456
Дорошенко В. В. 308
Дорошенко Д. І. 26, 110
Дорошенко П. 309
Достоевський Ф. М. 218, 238, 453
Драганов 177 - 179
Драгоманов М. П. 26, 29, 30, 31, 56, 83,
91, 113, 124, 125, 136, 137, 139 - 147,
150, 160, 161, 174, 186, 196, 199, 202,
204, 205, 207, 251, 253, 254, 257, 258,
260, 261, 262, 266, 281, 289, 290, 293,

305, 311, 319, 321, 322, 327, 329, 364,
365, 410, 429, 431, 454, 467

Дракули 51

Дрентельн А. Р. 191

Дрепер (Дрейпер) Джон 147

Дубельт Л. В. 384

Дурдуківський В. Ф. (Мировец)

Е

Енгельгардт П. В. 350, 371, 374

Є

Єфремов С. О. 4, 16, 23, 24, 25, 27, 38,
40, 57, 58, 61, 65, 79, 82, 89, 118, 122,
149, 152, 153, 163, 170, 173, 174, 181,
186, 187, 190, 192, 195, 196, 198, 209,
222, 228, 232, 236, 237, 245, 249, 257,
262, 267, 268, 271, 274, 307, 308, 331,
335, 347, 352, 405, 409, 417, 420, 425,
428, 429, 430, 431, 432, 433, 435, 436,
450, 451, 452, 453, 454, 455, 456, 457

Ж

Жаткович Ю. 308

Желехівський Є. І. 365

Желіговський Е. 351

Желябов А. І. 119

Житецький П. Г. 56, 80, 82 - 84, 199,
315

Жуковський В. А. 68, 350, 376

Журбенко Л. 308

Жученко М. 160

Жъера Поль 88

З

Закревський Ігн. 29

Залеський Бр. 351

Залюбовський 110

Заньковецька М. К. 40, 49, 50, 210, 211

Затиркевич-Карпінська Г. П. 211

Зиновьев 51

Зібер М. І. 410

Зілінський І. М. 309

Златарський В. Н. 49

Златовратський М. 230

Золя Е. 267, 323

І

Ібсен Г. (Ибсен Г.) 136, 147

Іванов 353

Імшенецкий Я. 448

Іллічевський О. Д. 175, 180

Іловайский Д. И. 142

Ількевич Г. 339

К

Кабе Е. 218

Казанович 342

Камионский О. И. 50

Камінецький 110, 113

Кант І. 238

Капустяк 279

Каразин М. М. 67

Карамзин М. М. 139

Карий, Карпенко-Карий (Тобілевич) І. К.
47, 50, 100, 119, 161, 210, 216, 229, 451,
456

Кареев М. І. 66

Карл П'ятий 65

Карманський П. С. 208, 209

Каронін С. 230

Карташевська В. 413

Касо (Кассо) Л. А. 265

Катерина II 23, 175

Катков М. Н. 265

Каченовський 181

Кащенко А. Ф. 182

Квітка (Квітка-Основ'яненко) Г. Ф. 340,
378, 395, 456

Кедриновський Ю. 232

Кін Е. 133

Кміт Ю. 308

Кніттель (Кнітль) Карел 49

Кобилянська О. 251, 431

Кобилянський А. 260, 261

Ковалевский М. М. 448

Коваленков О. 184

Коваленко-Коломацький Г. А.
(Гр. Сьогобочний) 59, 106, 353

Ковелькова К. Г. 51

Кожанчиков Д. Е. 361

Козловський М. 339

Колосов М. 164

- Колубовський Я. Н. 29
Комаров М. Ф. 113, 119, 357, 360
Конашевич В. П. 421
Конго 110
Кониський О. Я. 21, 56, 106, 107, 110, 114, 160, 161, 180, 184, 223, 232, 234, 235, 237, 307, 351, 352, 357, 361, 431, 450, 454, 456
Кононенко М. 176, 182
Конт О. 26
Корзон Тадеуш 411
Корнилович 185
Короленко В. Г. 49, 74, 415, 421, 451, 454
Корш Ф. Є. 308, 357, 456
Косачі, родина 35
Косач (Косачева) (Драгоманова) О. П., (псевдонім Олена Пчілка) 251, 253, 254
Косовцов [В. А.] 110
Костомаров М. І. 13, 91, 119, 162, 178, 196, 202, 340, 350, 354, 381, 383
Котляревський І. П. 39, 41, 43 - 46, 154, 156, 157, 158, 229, 240, 279, 308, 339, 340, 344, 347, 350, 354, 378, 380, 395, 432, 451, 453, 456
Коховський 110,
Коцюбинський М. М. 23, 72, 251, 252, 451, 457
Кошиц О. А. (Кошиць) 41
Кравченко У. 308
Краєвський А. 230
Крамаренко М. 232
Кревецький І. І. 309
Крижановський А. 19
Крилов І. А. 68, 243
Кримський А. Ю. 251, 317, 435, 457
Кріп'якевич (Крип'якевич) І. П. 309
Кропивницький М. Л. 416
Кузеля З. Ф. 309
Кук Д. 364, 365
Кулик В. 150
Куліш П. О. 19, 48, 91, 96, 108, 110, 115, 207, 237, 260, 332 - 335, 350, 351, 354, 381, 383, 394, 395, 456, 469
Кулябка 353
Кульжинський 29
Куперник Л. А. 27
Куплевасський М. О. 49
Кюи Ц. А. 49
- Л**
Лазаревський Г. 413
Лазаревський М. 351
Лазаревський О. М. 2, 13, 14, 106, 413, 431
Лазаревський Ф. 413
Лазаревські Олександр та Василь 110
Ламартин, Альфонс де 89
Лампі Ф. 350
Лашкарев П. О. 2, 16
Лашкевич О. С. 17
Лебединцев П. Г. 19
Лебединцев Ф (Т). Г. 17 - 22
Левицький І. С. (Нечуй-Левицький І. С.) 91 - 105, 243, 453, 454
Левицький М. П. 35, 38, 47, 428, 433, 470, 477
Левицький Михайло, митрополит 343
Леві-Штрасс Клод 352
Левченко М. М. 110, 196
Легар Ф. 229
Легуве Ернст 34
Ледницький А. Р. 449
Леонтович В. М. 23 - 26, 435
Леонтович М. Д. 42
Леонтович О. 24
Лермонтов М. Ю. 142, 267, 434
Лесгафт П. Ф. 66
Лесевич В. В. 26, 27, 29, 30, 34, 49, 149, 207 - 209, 431, 433
Лесевич Л. П. 34
Леся Українка 35, 41, 72, 252, 253, 255, 308, 429, 457
Лесков М. С. 136
Липинський В. 418
Лисенки, родина 243
Лисенко В. 243
Лисенко М. В. 41- 59, 83, 119, 199, 201, 203, 229, 243, 251, 252, 429, 456
Липківський С. 232
Ліницька Л. П. 39, 40
Лозинський В. У. 60, 61, 429
Лозинський М. 142, 367, 368, 369
Ломоносов М. В. 62 - 65, 68, 69, 358, 428

- Лотоцький О. Г. 232, 435, 452, 454
 Лопатинська 45
 Лопатін Г. О. 421
 Лубковська 49
 Луї Філіп 218
 Лукіч В. 114, 115
 Луцький Ю. 332
 Лучицький І. В. 66, 67
 Людкевич С. П. 42
 Ляпунов Б. 164
- М**
 Мазепа І. С. 175, 180, 181, 184, 185, 186, 214, 243
 Майков А. Н 68
 Майков В. І. 68
 Майков В. Н. 68
 Майков Вл. Н. 68
 Майков Л. Н. 68, 69
 Майков Н. А. 68
 Маковій О. 258, 259, 261
 Максимович М. О. 175, 180, 339, 340, 344, 393
 Малиновський І. 175
 Малишко М. 184
 Мальований В. 207
 Мамин-Сибіряк Д. 230
 Манжура 113, 116
 Маргеріт Поль 183
 Маркевич Г. І. 406
 Маркевич М. А. 93, 175, 184, 185
 Маркевич О. В. 109
 Марко Вовчок
 Марковичка М. О. (Марко Вовчок) 110, 351
 Маркович О. В. 106, 109, 110, 113, 114, 237, 281
 Мартинов, губернатор 29
 Мартиновський М. 232
 Мартович Лесь (Мартович О. С.) 70, 71, 308, 431
 Мар'яненко І. 39, 210
 Маслов В. І. 185, 186
 Матушевський Ф. П. 171, 225, 232
 Махар Й. 267
 Мачтет Г. О. 72, 73, 429
 Менцинський М. О. 49
 Метлинський А. Л. 169, 241, 340
 Микешін М. Й. 202
 Миклашевські, рід 85
 Миколай І 250, 384, 389, 391
 Микола ІІ (Николай ІІ) 122
 Миловиденко 110
 Милорадович Є. І. 160, 161
 Милютин [Д.] 20
 Мировец (Дурдуківський В. Ф.) 353
 Михайлов М. Л. 426
 Михайловський Н. К. (Михайловський М. К.) 26, 27, 37, 74 - 79, 190, 231, 415, 428, 429, 454
 Михайловський, священник 29
 Михальчук К. П. 80, 81 - 84, 429, 431
 Мышуга О. П. 49
 Міккола І. 164
 Міклашевський (Миклашевський) І. М. 85, 429
 Мільтон Дж. 267
 Мінчакевич Ф. 339
 Містраль Ф. 86 - 89
 Міцкевич А. 267, 294
 Міщенко Ф. Г. 410
 Мова Д. М. 116
 Мончаловський О. А. 366
 Мопассан Гі де 183
 Мордовець Д. Л. 26, 416, 453
 Муромцев С. А. 122
 Муханов 185
 Мымрецовы 29
- Н**
 Навроцький О. О. 381
 Надсон С. Я. 423
 Направник Е. Ф. 49
 Наріжний С. 175
 Нарольський А. 144
 Науменко В. П. 66
 Наумов М. І. 90, 230
 Некрасов М. О. 99, 217, 230, 267, 321, 359
 Неруда Я. 267
 Нечуй (Нечуй-Левицький) І. С. 23, 56, 91, 92, 96, 243, 454, 456
 Николаев 47
 Ніковський А. В. 122

- Ніс (Доброніс) С. Д. 106, 107, 110, 114, 115, 116, 118, 237
 Ніщинський П. І. 116, 119, 120, 121, 196, 429
- О**
 Обанель Теодор 86, 88
 Обнинський В. П. (Обнинський В. П.) 122 - 132, 429, 448
 Овідій (Овидий) 65
 Овсянико-Куликовський Д. 164
 Огоновський О. М. 95, 266, 294, 315, 326
 Олександр II 410
 Олелькович Митра 150
 Олена Пчілка 176, 181, 251, 253, 254, 406
 Олесницький Є. Г. 47
 Олесь О. 41, 457
 Ольдрідж (Олдрідж) А.-Ф. 133, 434
 Орлик П. 180
 Орлов О. Ф. 384
 Орловський 110
 Ортинський С. С. 134
 Остен-Сакен, ботанік 142
 Островський О. М. (Островский А. Н.) 136, 147
 Охримович В. Ю. 308
- П**
 Павлик М. І. 136 - 148, 289, 291, 311, 318, 322, 328 - 331, 428, 429, 431
 Павловський М. 232
 Панченко 83
 Паньківський К. К. 27, 149 - 151, 204, 205, 429, 431, 433
 Пархоменко Терешко, кобзар 50
 Пастернак Я. В. 337, 338
 Пащевський П. 232, 233
 Пестель П. 184
 Петрі Е. Ю. 152
 Петрі Олаус 152
 Петрі, рід 152
 Петро I 62, 64, 175, 181
 Петровичева Л. М. 229
 Петров М. І. (Петров Н. И.) 153, 156, 157, 158, 177, 178, 179, 456
 Петров О. М. 383
 Пешель О. 152
 Пигуляк Ю. Г. 47
 Пий Маргаль (Пи-и-Маргаль) Ф. 31
 Пильчиков Д. П. 82, 160 - 163, 381
 Пильчиков М. Д. 161
 Пирогов М. І. 199
 Писарев Д. І. 74, 321
 Писемський О. 230, 453
 Пій IX 365
 Пій X 134
 Плевако М. 348
 Плетньов П. О. 68
 Плешкевич 341
 Плюшар А. 240
 Погодін М. П. 68
 Подолинський А. 175
 Подолинський С. 136
 Познанський Б. С. 83, 84
 Познанський С. 418
 Полонський 202, 335
 Полоцький Симеон 63, 69
 Полторацький И. Н. (Полторацкий И. М.) 128, 171 - 174, 429
 Полуботок П. Л. 410, 411
 Попов О. 164
 Пославський, священник 21
 Потанін Г. М. 90, 208
 Потебня О. О. 116, 164 - 167, 170, 416, 431
 Потебня А. О. 164
 Прибик И. В. 49
 Прокопович В. К. 122
 Прокопович Феофан 63
 Протопопов Д. Д. 193
 Пулюй І. П. 46, 91
 Пушкин А. С. 62, 65, 68, 94, 176 - 182, 185, 434, 453, 454
 Пчілка Олена (Косач О. П.) 176, 181, 251, 253, 254, 406
 Пыпин А. Н. 81, 83, 102, 112
- Р**
 Ревакович Т. 309
 Ревуцькі, Дмитро та Левко 245
 Ревуцький Л. М. 42
 Ремезов М. Н. 183

- Ренан Е. 334
Рилсєв К. Ф. 175, 181, 184, 186
Рильський М. Т. 175, 184
Рильський Т. Р. 56, 80, 187 - 195, 418, 420, 429, 431
Римський-Корсаков М. А. 41
Річард III 133
Романчук Ю. С. 366
Рубець І. 413
Руданський С. В. 110, 116, 175, 176, 181, 196, 197
Рудиковський Є. П. 410
Рудиковський О. 175
Руденко І. 232
Руманіль Ж. 86 - 88
Русов М. О. 199
Русов О. О. 149, 199, 200 - 204, 364, 429, 433
Русов Ю. О. 199
Русова С. Ф. 199
Рустемас Я. 350
- С**
Садовський (Тобілевич) М. К. 39, 47, 119, 210, 211, 214 - 216, 243, 369
Садовська М. К. 119, 210
Саксаганський (Тобілевич) П. К. 39, 47, 50, 210, 211 - 216, 429
Саксен-Кобург-Готська М. О., герцогиня 133
Салова Н. М. 421
Салтиков (Салтиков-Щєдрин) М. Є. 91, 136, 217 - 222, 230, 428, 429
Самійленко В. І. 119, 251
Самовидец (Роман Ракушка-Романовський) 93
Сварницький А. 446
Санд (Занд) Ж. 218
Свенцицький І. С. 309
Светлов Ф. 210
Свидницький (Петриченко) А. П. 93, 110, 223 - 228, 429, 454, 456
Секар-Рожанський А. В. 51
Сєн-Симон А., де 218
Сєник-Петрович В. 229
Сєнкевич Г. 35
Сєченєв І. М. 27
- Сигида Н. К. 426
Симирєнко В. Ф. 23, 80, 119
Симонов (Номис) М. Т. 106 - 114, 117, 118, 196, 237, 429, 431
Симонових родина 107
Сікорський П. 232
Скабичєвський О. М. 230, 231, 454
Сковорода Г. С. 238, 373, 435, 446, 452
Скорина Ф. 309
Скочковський Л. П. 232, 233, 235, 236, 429, 433, 454
Скрипчинський В. 232
Славинєцький Єпифаній 63
Славинський М. А. 254, 353
Смоленський Л. А. 26, 82, 119, 161, 207
Смотрицький Мєлєтій 64
Соловйєв В. С. 238, 239
Соловйєв В. 410
Соловйєв С. М. 238
Сомов О. 176, 184
Сосюра В. 184
Сошенко І. М. 350, 375, 376
Срезневський В. І. 241, 431
Срезневський І. І. 175, 240, 241, 242, 431
Срезневська О. І. 241
Срібний Ф. 309
Станюкович К. М. 67
Старицький М. П. 39, 41, 50, 55, 56, 175, 176, 181, 182, 210, 229, 243, 244, 251
Стасюлевич М. М. 415
Степовий Я. С. 42
Стефаник В. С. 23, 70, 71, 149
Стеценко К. Г. 42, 50
Степенко І. М. 160, 176, 182, 456
Стороженко Дм. 110
Стороженко М. В. 67
Стороженко О. П. 245
Стрипський Г. 309
Студинський К. Й. 47
Сумароков О. П. 68, 69, 139
Сумцов М. Ф. 165, 178, 241, 242, 309, 353, 446
Сюллі-Прюдєм (Прюдєм Рєнє Франсуа Арман) 421
- Т**
Танянкевич 261

- Тарновський В. В. 246, 413
 Татищев В. М. 62
 Твен (Твейн) М. 344
 Тев'яшова Н. 184
 Терлецький Остап 142, 143, 289
 Тимченко Є. К. 309
 Тичина П. 175, 184
 Тихонович К. З. 353, 354, 355
 Тобілевич М. 119
 Тобилевич (Карпенко-Карий) І. К. 47, 50, 100, 119, 161, 210, 216, 229, 451, 456
 Тобилевичей семья 210
 Тован (Таван) Альфонс 86, 88
 Тодоров П. 308
 Толстой Л. Н. 26, 65, 122, 136, 147, 229, 230, 238, 247 - 250, 429
 Толстой Ф. 351
 Томашівський С. Т. 309
 Топчибашев, депутат 1-ї Думи 127
 Тредіаковський В. К. 68
 Трубецкой, князь 27
 Труш І. І. 160, 308, 309, 435
 Туманський Ф. 175
 Терешенки, родина 60
 Терещенко М. 184
 Тупталенко Димитрій 63
 Тургенев І. С. 65, 74, 139, 202, 230, 351, 434, 453
 Тусін 408
- У**
 Уваров С. С. 170
 Українка Л. (Косач-Квітка Л. П.) 252 - 256, 308, 429, 457
 Усков І. О. 389
 Успенський Г. І. (Успенский Г. И.) 136, 140, 147, 230, 321, 364, 365, 454
- Ф**
 Федоровський 32
 Федькович А. 257
 Федькович О. Ю. 257 - 262, 309, 431
 Феодор, ігумен 93
 Феофілактов К. М. 263
 Фет О. О. (Фет А. А.) 68
 Фігнер В. 421
 Флоринський Т. Д. 201, 244
- Фойницький І. Я. 264, 265
 Фонвізін Д. І. 68
 Франко І. Я. 23, 34, 41, 70, 91, 136, 137, 139, 140, 143, 144, 146, 149, 150, 175, 187, 223, 224, 245, 251, 266 - 331, 339, 352, 369, 423, 424, 428, 429, 431, 432, 433, 434, 451, 454, 456
 Франц І 345
 Фрідріх-Вільгельм IV 133
 Фур'є Ш. 187, 218
- Х**
 Харитоненко А. 246
 Хильчевський І. П. 332- 335
 Хмельницький Богдан 23, 96, 184
 Хмельницький Юрій 240, 257
- Ц**
 Целлер К. 229
 Цертелев М. 180, 184
 Цицерон 65, 368
- Ч**
 Чалий Д. 335, 357
 Черкаський 20
 Черник Максимилиан 336
 Чернишевський М. Г. 74, 136
 Чернявський М. 176, 182
 Честахівський Г. М. 13
 Чехов А. П. 27, 230
 Чикаленко(ва) Г. 86
 Чикаленко Є. Х. 23, 26, 171, 435, 446
 Чубинський П. П. 41, 80, 83, 113, 199, 424
 Чудновський 162, 163
 Чуприна І. 190, 193, 194
- Ш**
 Шамсон А. 86
 Шараневич І. 337, 338
 Шахматов А. 308
 Шаховской Д. 448
 Шашкевич М. С. 141, 339 - 348, 366, 424, 428, 429, 431, 447, 448, 456
 Шевельов Ю. 332
 Шевченко Варфоломей 392
 Шевченко Григорій 371

- Шевченко Т. Г. 13, 17, 18, 19, 31, 41, 42, 43, 44, 48, 49, 53, 58, 67, 78, 89, 93, 94, 110, 117, 119, 133, 139, 160, 162, 178, 199, 202, 204, 211, 217, 218, 219, 220, 229, 230, 231, 234, 237, 246, 258, 260, 266, 280, 286, 288, 295, 307, 340, 350 - 405, 413, 416, 422, 423, 424, 428, 429, 430, 432, 433, 434, 446, 447, 451, 453, 456
- Шейковський К. В. 108, 110
- Шекспір В. (У.) 133, 179, 243, 267
- Шеллер А. К. 28
- Шеллінг 239
- Шерідан Р. 133
- Шерстюк Г. П. 406, 407, 408, 409, 429
- Шептицький А. 134
- Шиманов 110
- Ширяев В. 350, 375, 376
- Штейнгель Ф. Р. 448
- Шишманов Іван 49
- Шокальський Ю. М. 152
- Штраус Й. 229
- Шольп Е. Г. 448
- Шугуров М. В. 413, 414
- Шульгин В. Я. 410
- Шульгин Я. М. 410, 411, 412, 429, 431
- Шульгина 51
- Шутман 51
- Шухевич В. 43
- Щ**
- Щастний В. 175
- Щедрин (Салтыков) (Салтыков-Щедрин) М. Е. 91, 136, 139, 147, 217 - 222, 230, 428, 429, 454
- Щепкін М. С. 390
- Щепкович Ф. 368
- Щербак 110
- Щоголев Я. І. 201, 446
- Щурат В. Г. 309
- Ю**
- Южакова Є. М. 415
- Южаков С. М. 415, 416, 417, 424
- Юркевич (Рибалка) Лев 418
- Юркевич О. В. 61, 72, 191, 418, 419, 420, 429, 431
- Юркевич П. Д. 238
- Я**
- Яворський Стефан 63, 152
- Ягич В. 308,
- Ягич І. В. 242, 315, 326
- Ядрінцев М. М. (Ядринцев Н. М.) 152
- Якубович Л. 175
- Якубович О. І. 421
- Якубович П. Ф. 421-427
- Яновська Л. 35
- Яновська Л. 435
- Яновський Г. 232
- Янчук М. А. 49
- Ярема Я. 278
- Яровий (Доброхольський) 176, 182
- Ярошевський Б. 308
- Ясевич-Бородаєвська В. І. 49
- Яциневич Я. М. 50
- Яцімирський (Яцимирський) А. 110

ВІДОМОСТІ ПРО УПОРЯДНИКА

ІВАНИЦЬКА Світлана Григорівна (м. Запоріжжя) – кандидат історичних наук, доцент, автор більш ніж 200 друкованих праць в українських й зарубіжних виданнях із проблем політичної й інтелектуальної історії України, біографістики, історіографії, локальної історії, енциклопедичних гасел у фундаментальних довідкових виданнях, низки рецензій. Тема кандидатської дисертації - «Українська Демократично-Радикальна партія: витоки, організація, програма, тактика (90-ті рр. XIX – 1908 р.)» (Москва, 1994). Автор книжки «Українська ліберально-демократична партійна еліта: «колективний портрет» (кінець XIX - початок XX століття)» (Запоріжжя: Просвіта, 2011). Співавтор колективної монографії «Петро Януарійович Стебницький: український громадсько-культурний діяч, видавець, публіцист, благодійник» (К.: Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2013), видання «Олександр Шульгин в українському державотворенні та міжнародній політиці: зб. наукових праць та документів» (К.: Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАНУ, 2016). У 2013 р. спільно з колегами з Києва, Чернігова, Дніпропетровська підготувала до друку до 140-річчя з дня народження письменника та громадсько-політичного діяча Михайла Могилянського спеціальне число науково-популярного ілюстрованого видання «Пам'ятки України: історія та культура» (№ 9). У співавторстві з Тамарою Демченко видала «Листи Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага (1907-1917 роки)» (Чернігів, 2014). Останнім часом зосередилась на сюжетах, пов'язаних із інтерпретаціями постаті та публіцистичної спадщини Сергія Єфремова. У 2016 р. оприлюднила збірку праць С. Єфремова «Personalia: Публіцистика 1899–1917 років («Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки, некрологи, рецензії, полеміка)» (до збірки увійшли персоналії, прізвища яких починаються на літери «А-К»). У 2018 р. побачило світ упорядковане й прокоментоване разом із Т. Демченко видання «Сергій Єфремов. Публіцистика в «Книгарі» доби війни та революції (1917-1920)».

isvetlana@hotmail.com

Сергій Єфремов

**PERSONALIA: ПУБЛІЦИСТИКА 1899 – 1917 РОКІВ
(«Значущі Інші»: статті, посвяти, силуетки,
некрологи, рецензії, полеміка)**

Том 2

*Упорядкування, текстологія, примітки, коментарі,
післямова, іменний покажчик – Світлана Іваницька
Літературний редактор - Тарас Єрмашов
Комп'ютерний набір та верстка - Олександр Іваницький*

Підписано до друку: 02.08.2018. Формат 70x100/16
Папір офсет. Друк цифровий. Гарнітура Century Schoolbook.
Умовн. друк. арк. 31,7 . Облік.-видавн. арк. 32,83.
Наклад 100. Замовлення № 0318-52

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
73034, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105
Телефон+38 (0552) 39 95 80
E-mail: mailbox@helvetica.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4392 від 20.08.2012 р.